

Sjuttonhundredal
Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies
Volume 13

2016

Sjuttonhundratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies

An international multidisciplinary peer reviewed open access scholarly journal

Published by
Svenska sällskapet för 1700-talsstudier
in cooperation with
Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier
Norsk selskap for 1700-tallsstudier
Dansk selskab for 1700-talsstudier
Félag um átjándu aldar fræði, Ísland

Editor-in-chief: PhD My Hellsing, Uppsala University, Sweden

Co-editors: Professor Johanna Ilmakunnas, University of Helsinki/University of Turku, Finland; PhD Per Pippin Aspaas, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Assistant Professor Søren Peter Hansen, Technical University of Denmark, Ballerup, Denmark; Professor Lasse Horne Kjøldgaard, Roskilde University, Denmark; PhD Hrefna Róbertsdóttir, National Archives of Iceland, Reykjavík, Iceland

Review editors: PhD Alfred Sjödin, Lund University, Sweden; Associate Professor Henrika Tandefelt, University of Helsinki, Finland; PhD Thomas Ewen Daltveit Slettebø, University of Bergen, Norway; PhD Jens Bjerring-Hansen, University of Copenhagen, Denmark; Research Professor Margrét Eggertsdóttir, The Árni Magnússon Institute for Icelandic studies, Reykjavík, Iceland

Language consultant: PhD Charlotte Merton, Sweden
Open Access adviser: Jan Erik Frantsvåg, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway

Editorial board: Professor Anna Agnarsdóttir, University of Iceland, Reykjavík, Iceland; Professor Marie-Theres Federhofer, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Professor Pasi Ihalainen, University of Jyväskylä, Finland; Piret Lotman, National Library of Estonia, Tallinn, Estonia; Professor Anne-Marie Mai, University of Southern Denmark, Odense, Denmark; Associate Professor Jonas Nordin, Royal Library, Stockholm, Sweden

© Sjuttonhundratal & the authors 2016

Typesetting: Henri Terho

Printing: Pozkal, Poland 2016

ISSN 1652-4772 (printed version)

ISSN 2001-9866 (electronic version)

Inledning | 5

MÁR JÓNSSON: Securing inheritance: Probate proceedings in the Nordic countries, 1600–1800 | 7

SOFIA GUSTAFSSON: Rörlig kunskap och flyttbara färdigheter – skolad arbetskraft vid fästningsbygget Sveaborg på 1750-talet | 31

SIMONA ZETTERBERG GJERLEVSEN: Nu vil jeg fortælle Jer mere – Fortællingen om Uglenspeil fra folkebog til roman | 54

ANNE MARGRETE FISKVIK: Where highbrow taste met itinerant dance in eighteenth-century Scandinavia: The dance entrepreneur Martin Nürenbach | 83

SHORT ESSAY:

SVEN BJÖRKMÄN: "Lefwernes beskrifningar är en lecture, som är både roande och nyttig för folk af alla stånd": om Pehr Stenbergs levernesbeskrivning (1758–1807) | 108

DISSERTATIONS:

HÅKON EVJU, *Ancient Constitutions and Modern Monarchy – Historical Writing and Enlightened Reform in Denmark-Norway, c. 1730–1814*, review by Eva Krause Jørgensen | 124

ULLA IJÄS, *Talo, kartano, puutarha: Kauppahuoneen omistaja Marie Hackman ja hänen kulutusvalintansa varhaismodernissa Viipurissa* [Huset, herrgården, trädgården: handelshusägaren Marie Hackman och hennes konsumtionsval i det tidigmoderna Viborg], review by Juha-Matti Granqvist | 127

EMMI LAHTI, *Tietäjiä, taikoja, bautaumaita: taikuus Suomessa 1700-luvun jälkipuoliskolla* [Cunning Folk: Practitioners of Magic and Cemeteries: Magic in Late 18th-Century Finland], review by Johanna Ilmakunnas | 129

HUGO NORDLAND, *Känslor i krig: sensibilitet och emotionella strategier bland svenska officerare 1788–1814*, review by Vera Sundin | 132

BRITA PLANCK, *Kärlekens språk: adel, kärlek och äktenskap 1750–1900*, review by Eva Helen Ulvros | 135

LITERATURE:

- GINA DAHL, *Libraries and Enlightenment: Eighteenth-century Norway and the Outer World*, review by Anders Toftgaard | 139
- KNUT DØRUM, *Frå undersått til medborgar: styreform og politisk kultur i Noreg 1660 til 1884*, review by Magnus Linnarsson | 143
- MATS HALLENBERG & MAGNUS LINNARSSON (eds.), *Politiska rum: kontroll, konflikt och rörelse i det förmoderna Sverige 1300–1850*, review by Eyvind Urkedal York | 145
- MARTHE HOMMERSTAD, *Christian Magnus Falsen: stridsmannen*, review by Frode Ulvund | 148
- ROLV NØTVIK JAKOBSEN, *Gunnerus og nordisk vitenskaps historie*, review by Gunnar Ellingsen | 149
- KRISTINA LILJA, SOFIA MURHEM & GÖRAN ULVÄNG (eds.), *Den glömda konsumtionen: auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*, review by Ulla Ijäs | 151
- ARYO MAKKO & LEOS MÜLLER (eds.), *I främmande hamn: den svenska och svensk-norska konsulstjänsten 1700-1895*, review by Roald Berg | 155
- DOROTHEA E. VON MÜCKE, *The Practices of the Enlightenment: Aesthetics, Authorship, and the Public*, review by Mattias Pirholt | 158
- GÍSLI PÁLSSON, *Hans Jónatan: maðurinn sem stal sjálfum sér*, review by Anna Lía Rúnarsdóttir | 160
- LEIF RUNEFELT, *Att basta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730-1830* och PAULA VON WACHENFELDT & KLAS NYBERG (eds.), *Det svenska begäret: sekler av lyxkonsumtion*, review by Mikkel Venborg Pedersen | 162
- DÓRUNN SIGURÐARDÓTTIR, *Heiður og buggun: erfiljóð, barnljóð og buggunarkvaði á 17. öld*, review by Kirsten Wolf | 165

Contributors | 167

Call for Papers | 169

Inledning

Med detta nummer av *Sjuttonbundrat*, under delvis ny redaktionssammansättning, vill vi nordiska redaktörer samlat tacka professor David Dunér för hans utomordentliga insatser för tidskriften under sina sex år vid rodret. Under hans ledning blev *Sjuttonbundrat* en samordnad nordisk tidskrift med internationell betydelse. My Helsing, historiker vid Uppsala universitet, fortsätter härmed hans givande redaktionella samarbete och format. Den språkliga mångfalden kommer fortsatt bejakas och *Sjuttonbundrat* kommer fortsätta utkomma som tryckt årsbok, samtidigt som de digitala versionerna ska hållas à jour med dagens vetenskapliga krav. En fysisk upplaga i tilltalande format är väsentligt för tidskriftens synlighet och läsvärde. Men att artiklarna även ska finnas sökbara och tillgängliga att läsa på nätet inom ett år är en självklarhet.

Sjuttonbundrat ska därmed förhoppningsvis förbli vad den har varit under David Dunérs ledning, nämligen Nordens främsta forum för tvärvetenskapliga samtal med relevans och aktualitet. Genom sin kronologiska avgränsning tror vi att korsbefrukning mellan olika fält underlättas, men utan alltför snäva teoretiska eller metodologiska perspektiv. Skribenterna får därmed fortsatt avgöra tidskriftens inriktning. Detta genom sakkunniggranskade artiklar från forskningsfronten, essäer samt en välfylld recensionsavdelning för bildning och inspiration. Genom arbetet med artiklar och anmälningar, och i ett sista led här, genom spridningen av årsboken, vill vi stimulera utbytet mellan nordiska forskningsbedrifter.

Förhoppningsvis kommer ni vara eniga med redaktionen om denna årsboks mångfald och perspektivrikedom. Historieprofessor MÁR JÓNSSON (Reykjavík) dokumenterar i sin artikel ett grundligt empiriskt arbete i olika nordiska arkiv som jämför lagstiftningen kring arvsskiften. Historikern SOFIA GUSTAFSSON (Helsingfors) ger oss inblick i kunskapsöverföringen av byggnadstekniker i skärningspunkten mellan det civila och militära, utifrån fästningsbygget Sveaborg. En annan typ av kunskapsöverföring mellan nordiska länder visar professorn i dans-

vetenskap ANNE FISKVIK (Trondheim) i sin artikel om Martin Nürenbach, artist och akrobat tillhörande de resande sällskap som präglade 1700-talets scenkonst. Litteraturvetaren SIMONA ZETTERBERG GJERLEVSEN (Aarhus) tar sig an frågan om romanens uppkomst utifrån en jämförelse med folkboken, en äldre form av underhållningslitteratur. Därtill bidrar professor emeritus Sven Björkman med insiktsfull och underhållande läsning om den västerbottniske prästen Pehr Stenbergs dagbok. Detta nummer av årsboken innehåller även som vanligt recensioner av aktuella nordiska avhandlingar och nyutkommen litteratur som berör 1700-talet.

Sammantaget spänner årets artiklar över så skilda fält som juridik, teknik, scenkonst, fakta och fiktion. Gemensamt är de nordiska inslagen, som ju också är *Sjuttonhundratal*s signum. Gustafssons fästningstekniker vid Sveaborg flyttade runt Östersjön där deras kunskap och krafter behövdes, och rapporterade kontinuerligt från Helsingfors till centralmakten i Stockholm. Fiskviks Martin Nürenbach uppträdde i Stockholm, Viborg och Christiania, och ansökte om kungligt privilegium i Köpenhamn för tillstånd att uppföra danska komedier. Már Jónssons jämförelse mellan de fem nordiska länderna är givet i detta sammanhang, och inkluderar förtjänstfullt Färöarna, som ofta glöms bort som en del av Norden. Zetterberg Gjerlevsen ger oss större förståelse för den tidiga danska romanen genom att belysa den ur ett skandinaviskt och internationellt perspektiv.

Redaktionen önskar trevlig läsning och välkomnar bidrag till kommande nummer!

Paris/Åbo/Tromsø/København/Reykjavík
My Hellsing, Johanna Ilmakunnas, Per Pippin Aspaas,
Søren Peter Hansen och Hrefna Róbertsdóttir

Securing inheritance: Probate proceedings in the Nordic countries, 1600–1800

Már Jónsson

The mechanism of inheritance can be quite simple. On the death of a woman or man who own property, their legal heirs—as defined in law or custom—inherit and divide the property among themselves. The process of inheritance is easy when the surviving spouse and common children were the only heirs and there was not much property. Often, however, there are complications, such as children from an earlier marriage, illegitimate children, or no children at all. If the deceased was never married, parents, siblings or distant relatives can be appointed the legal heirs. The deceased's property also requires attention. It has to be identified, evaluated, and assessed, otherwise the heirs could be misled or might later disagree. Whatever the children might have received earlier on their marriage or as gifts have to be considered, as do debts owed by the deceased. There might be unsettled inheritance from earlier marriages and often there is a contract of marriage or even a will favouring one heir, sometimes to the exclusion of the others. The division of inheritance as an event—in other words, the probate proceedings—consists in the definition and allocation of fair shares, and not just the amount but also the quality of, say, landed property. If there are minors among the heirs, whether young children or, in the past, unmarried women, it has to be decided who will be their guardian, and also whether a widow or widower can keep the estate undivided until any subsequent remarriage. All of this implies a series of decisions that will have consequences for decades to come. How are they to be remembered, documented, and preserved for later use, in case of doubts or disputes?

Legislators have tackled all of these questions from time immemorial, defining everything from the order of heirs by gender, age, and relationship to the partition of the property between those heirs. This article concentrates on the latter aspect, and I propose to describe and analyse the development of probate proceedings in the Nordic countries in the seventeenth and eighteenth centuries. The Danish and Norwegian law codes of 1683–1687 stipulated that an inventory of property

should be prepared only when the heirs were minors, absent, or not the direct descendants of the deceased; otherwise, they could divide the inheritance among themselves. The Swedish Law Code of 1734, on the other hand, allowed for no exceptions to the making of inventories, which were to be kept at local courts, whereas there was no requirement for an officially attested, permanent record of a formal deed of partition. I hope to explain these differences by showing how medieval rules, based on oral attestation, were superseded by written measures which were introduced in the sixteenth century because of administrative needs that led to the codification of current practices in the course of revising legislation in each of the two realms. These legal rules are essential for understanding this important group of sources, as they conditioned their creation and preservation until late in the nineteenth century. Little research has been done on the contents and quality of probate records in the Nordic countries, and those issues require detailed local as well as comparative studies that are way beyond the scope of this study. Instead, in the second part of the article, I venture an assessment of the number of probate records extant in Nordic archives, available for use by historians and other scholars. To my knowledge, such an overview has not been attempted before.

Medieval legislation

Medieval Nordic laws contain detailed provisions on inheritance, mostly about who were the legal heirs. Little was said about how the property of the deceased was to be assessed, but there were provisions for how it should be divided and how later disagreements were to be resolved. For instance, the Law of Jutland from 1241 required that heirs who accepted their inheritance should pay all debts, and claims should be made within a month (part I, articles 23, 26). When sons reached majority at the age of 15, they had the right to receive their inheritance from their deceased mother, but not from their father. Unmarried daughters were under the guardianship of their father or other close male relatives, but at 18 they had the right to marry (I, 7). A guardian took care of the property of fatherless children, even if they remained with their mother or if she married again (I, 29). Whatever the children received at their own marriage was to be subtracted from their inheritance (I, 15). In case of disagreement, twelve relatives were to be called on to bear witness on the division. No written documents are mentioned (I, 16), neither the registration of property nor a letter of partition.¹ In Norway and Iceland, the law codes of 1274 and 1281 set down that property should be appraised by six men and kept at the deceased's home until the heirs or their

representatives arrived, who then were to summon the creditors to come on the seventh day ‘and let each have his debt paid to which witnesses attest’. If there was not enough property, all debts were to be reduced proportionally. The heirs were obliged to be present at the division of the inherited assets, but were to receive the part allotted to them even if they were not present, and any disagreements were to be brought to court. In the case of minors, the closest male heir was to be the guardian and guarantee that they would receive their inheritance in due time, taking into consideration what had already been spent on their maintenance.²

The Swedish Law of the Land of c.1350 stipulated that when brothers and sisters wanted to divide their inheritance according to law, two relatives should be present (*Ærfþabalken* 11). In the case of disagreement, twelve close relatives were to confirm the result or make corrections, but not divide the property again (12). Debts were to be paid before the division of the property took place but the heirs were not held responsible for them if there was not enough money (20). A widow took care of her children’s inheritance (*barnagoz*) with the advice of her closest relatives, as long as she stayed unmarried (*Giftobalken* 15). If she remarried, her late husband’s inheritance was to be divided and the children were to receive two-thirds of it (16); the same applied if a widower remarried, although he was to get two-thirds and the children one-third (17). If both father and mother died, the closest relatives took care of the children’s inheritance (21).³ The Town Law of 1354 had more detailed provisions about the partition. Six relatives were to be present, along with the mayor and other officials, in the town hall. The results were to be set down in an official letter and sealed so that nobody could dispute the division. In case of disagreement, two members of the council were to reconsider the inheritance lots, with the same six relatives, and another letter was to be drawn up (*Ærfþabalken* 10). A widow retained her *morgongáfa* (morning gift) and some other items, but only if there was no child. Otherwise she only got these other items and the rest was divided between her and the children. A widower, on the other hand, got half of all the property plus his children’s half, or the other heirs’ if there was no child (*Giftobalken* 9). If a widow remarried the estate was to be divided equally between her and the children (12).⁴

Across the Nordic countries during the Middle Ages inheritances were indeed divided up, and letters containing lists of assets and their detailed division were drawn up. However, the burden of proof was oral and in case of disputes those who had been present at the partition were called upon. Only the Swedish Town Law explicitly referred to written documentation, but it can be assumed that in the fourteenth and fifteenth centuries such letters were being increasingly produced in other regions too and kept by the families involved for future use. In

Norway, to take an example, only a dozen of these documents have been preserved from the period 1305–1487, including an inheritance settlement after the death of Mildrid, wife of Arnfinn Eilivsson, in 1325, with a list of clothes and jewellery, and another concluded in 1365 concerning the property of Ingeborg Símonsdóttir and a certain Viljalm.⁵ In Iceland, a handful of documents pertaining to some wealthy families survive, such as the division of farms belonging to the royal governor Björn Þorleifsson on 23 October 1467, the will of judge Páll Vigfússon of 1540, and a list of bishop Gissur Einarsson's movables made on 26 March 1548.⁶

Denmark and Norway

Danish towns were pioneers in producing and preserving probate proceedings. The purpose of such records was to protect the inheritance of young children, although creditors' interests were often an additional factor. In Malmø (now Swedish Malmö), the first letter of partition was copied into the council records (*rådstueprotokol*) in 1537, and from the 1546 onwards the city maintained a special series of probate documents. A good example is the division of Oluf Sværdfjejer and his wife Mette's property in Malmø on 23 March 1546. Their property was listed in great detail and the value assessed by seven men and four women in the presence of nine officials: beddings and beds, kitchen utensils and clothes, coming to more than 150 items. The belongings were then divided equally between four sons, one daughter and a deceased daughter's daughter. More commonly, though, only the letter of partition is preserved, not the inventory, as in the case of Niels Bager's inheritance, also in 1546, in which five of his children from two marriages were given their shares.⁷ In Helsingør from 1571 onwards, these documents are less ordered in the sense that the registration and division of property and payment of debts are intermingled, although the emphasis is on any children's interest. This is exemplified in the division of Anders Møller's late wife's belongings on 5 December 1581. She had three children from an earlier marriage and first their inheritance from the father was defined, then what they inherited from her, and at the end everything was distributed.⁸ Other towns also began keeping documentation of this kind: Randers began in 1536, Kalundborg in 1541, Odense in 1556, Ribe in 1562, Vordingborg in 1574, Køge in 1596, Nakskov in 1598 and Ysted (now Swedish Ystad) in 1611.⁹ In Norway, a unique booklet is preserved from the parish of Strandvik, close to Bergen, which gives the apportioning of inheritance to minors from the years 1599–1602, the old-

est of its kind.¹⁰ There must have been many more of those, but they have not survived.

The Norwegian Law Code published by King Christian IV in 1604 introduced fundamental changes to the order of heirs, which consisted of an adaptation of the Law of Jutland, although the paragraph on proceedings was a translation of the national Law Code of 1274.¹¹ In Denmark, the first steps towards the legal formalisation of probate proceedings were taken on 6 September 1604, when Christian IV published an open letter based on discussions held by the Council of the Realm. He had heard that when noblemen, merchants, and others died, leaving children of their own, their widows were able to assume the responsibility for the property before any a decision was made about the division of the inheritance. As there was neither registration nor assessment of the inherited assets, a fair division between the widow and their children was not possible. In order to avoid this situation, the king declared, a widow was not to be allowed to manage any of her late husband's property until at least two of the children's closest relatives had assisted her in dividing the property and recording the division; she was free to take over her children's property thereafter. This resolution was included in the General Law of 1615 and was valid for all widows.¹² It seems that when the mother died, the father was thought to automatically qualify to take over the property on behalf of his young children and no inventory was needed.

These decrees did not mention any official involvement or documentation. However, on 16 January 1605, Christian IV prohibited the division of inheritance in Helsingør without the presence of town officials, who had complained that people did this privately and even took their shares abroad.¹³ Moreover, in a detailed decree about town administration of 7 April 1619, it was decided that two 'distinguished citizens' were to oversee all guardians of all minors, whether young, insane, or otherwise legally disabled. If these men resigned, they were to hand over a list of people under their guardianship.¹⁴ On 1 July 1623 a decree on the debts of the nobility ruled that when a nobleman died, his property had to be registered and assessed within a fortnight by close relatives or, in their absence, by the royal sheriff (*foged*). Creditors, it seems, were to be paid before anyone else.¹⁵ Towns and the nobility were thus covered, and evidently the countryside followed suit, although no specific regulations were published. For example, it is clear from the authorization written by the royal official (*lensmanden*) in the first probate record for the district of Copenhagen from 1630–1637 that the sheriff and a scribe were supposed to be present at all inheritance divisions.¹⁶ This soon became the standard practice in Danish towns, and according to the contemporary legal scholar Christen Osterssøn Weylle it gradually became common everywhere, for

the protection of poor widows and fatherless, young children. Deeds of partition, he explained, were necessary so that guardians, creditors, and others could obtain the relevant information; it was also useful, although not a legal requirement, that officials kept a probate register (*skiftebog*).¹⁷

The decrees of 1604 and 1623 became part of the General Law in 27 February 1643 and also applied in Norway.¹⁸ In fact, on 2 January 1629, the Diet (*berredag*) had answered a request from Norwegian court officials (*sorenskrivere*) by resolving that no widower or widow could marry again unless the inheritance had been divided, and in the presence of such a court official if a child was involved. In 1654 the king asked for rules to be drawn up for the division of inheritance in Norway, in order to avoid irregularities. The oldest surviving probate records were begun in Aker and Namdal in 1656, followed by Toten in 1657, Gudbrandsdal in 1658, Hadeland in 1659, Hedemark in 1662, Bamble in 1665, and a year later in Larvik, Skien, Lister, Ryfylke, Jæren, and Indre Sogn.¹⁹

On 20 April 1664, after three years of discussions, the proposed new Danish Law Code was ready. It contain detailed provisions about inheritance, and more on the division of inheritance than any earlier legislation. Immediately after the burial, and if the deceased had no children or the heirs were their own siblings or other relations, the estate was to be sealed, except for what was needed for the household. Everything was to be registered.²⁰ If the couple had children, the widow or widower did not have to seal the estate. Just as in 1604, a widow could not manage any property that her children would receive until the division had taken place. In case of dispute, any heir could go to court. If all the heirs were of age (*myndige*), however, they could divide the inheritance among themselves, otherwise the division was to be done by twelve of the deceased's relatives. If the adult heirs and the guardians of any minors agreed, only four or even two relatives could be called upon to divide the property as equally as they could and have the outcome registered. The presence of officials was optional, but if minors were involved a copy of the letter of partition should be sent to local authorities.²¹

The Law Code was issued in 1683, with only minor changes that had been proposed in 1669–1672 by the legal scholar Rasmus Vinding. The first paragraph on probate proceedings was inspired by the decree on the debts of the nobility of 1623, making it apply to all of the king's subjects. The greatest novelty was the definition of three types of heirs for whom a public division and registration of property was made obligatory: minors (*umyndige*), absentees (*fraværende, udlandiske*), and no direct descendants (*arvinger*). In those cases, property had to be registered and assessed within thirty days, including the debts.²² When the outstanding debts had been paid the inheritance could be divided, with the detailed

registration (*klare lodsedler*) of what each of the heirs had received. This was to be documented in a letter of partition in which all relevant information should be included, signed and sealed by the heirs, their relatives, or guardians, while the authorities were to guarantee that everything went according to law. Whoever had the right to make such divisions of property would be obliged to keep a register containing the deeds of partition (*skiftebreve*).²³

The guiding principle in 1664 had been that if all the heirs had come of age they would be allowed to divide the inheritance between themselves, without official interference. This was not included in Vinding's proposals, but the idea reappeared in the margin of a draft proposal in 1675 and found its way into a draft of the chapter on inheritance that resulted from the discussions held from 20 July 1680 to 10 February 1681.²⁴ The Danish Legal Code was ready at the end of 1681 and the king allowed its publication on 3 January 1682. In Norway, a commission had been appointed in the summer of 1680 with the task of writing a new law code on the basis of what had already been done in Denmark. A draft was ready on 30 December 1682 and the project was finalized in 1687.²⁵ The paragraphs on the division of inheritance are the same in the Danish Law Code of 1683 and the Norwegian Law Code of 1687. Only when the heirs were minors, absent, or not the direct descendants of the deceased was an inventory to be made (bk. 5 ch. 2 art. 1). If the heirs were of age and present, officials should only interfere if they were asked to do so (bk. 5 ch. 2 art. 16). The general rule was that male heirs reached majority at the age of 18, but until 25 a guardian or someone appointed by the authorities should take care of their property (bk. 3 ch. 2 art. 34). A father could not withhold from his sons their inheritance from their mother after they had turned 18, whereas 'a daughter shall not be free from the tutelage of her father, until he gives her up to another lawful guardian, or gives her in marriage' (bk. 3 ch. 2 art. 38). An inventory had to be made within thirty days in the presence of the heirs, guardians, and relatives, and all the belongings were to be assessed by someone who had no vested interest (bk. 5 ch. 2 art. 3). Details followed on what to do if the heirs did not comply with these rules or needed more time, on payment of debts, on the right of a surviving spouse or other heirs to keep the property undivided for some time, and on items of property that could be sold or given away. When the debts had been paid the inheritance could be divided 'so that what and how much, belongs to every one be clearly marked down, and that the whole state of the partition, the inventory, valuation, debts, active and passive, the residue of the inheritance, and portions assigned to each, be fairly drawn up'. The heirs, their relatives and guardians, and the officials were then to sign and seal the deed of partition (bk. 5 ch. 2 art. 15). Last but not least,

officials were to keep track of these documents, with the governor (*amtmand*) or the landowner (*busbonden*) in rural areas, the mayor and council in towns, and the provost and two priests for clergy instructed that 'Every administrator of a partition shall have a register, in which shall be entered every deed of partition executed under them' (5 ch. 2 art. 90).²⁶

Danish and Norwegian legislation thus stipulated that an inventory of property should only be made when the heirs were minors, absent, or not directly descended from the deceased, and that in all other cases they could agree on the partition of the inheritance among themselves, without official interference. When required, the inventory became the basis for a letter of partition, where all necessary information had to be included. A copy had to be kept by the relevant authorities in an official register. These rules were immediately applied in the Faroe Islands, but only from 1769 onwards in Iceland. No changes were made to probate administration as such during the eighteenth century, although a decree for Norway of 21 April 1731 contained detailed requirements for probate registers and ordered officials responsible for the partition of inheritance to provide annual abstracts of all such records, with a list of guardians of minors. Similar instructions for Denmark were issued on 9 April 1783, and on 12 September 1792 a royal decree established a 4 per cent tax on legacies received by others than direct descendants if the value of the estate was more than 100 rigsdaler. A week later the king indicated that this also applied to Iceland and the Faroes.²⁷

Sweden and Finland

King Carl IX of Sweden proposed a new inheritance law in the autumn of 1603, but in fact it was only a translation of the rules on probate proceedings from the medieval Law of the Land.²⁸ These laws were by then considered to be insufficient and the Old Swedish in which they were written was understood by only a handful of legal specialists, hence the solution to issue printed translations in modern Swedish, the Law of the Land in 1608 and the Town Law ten years later. The oldest extant series of probate records in Sweden are from the City Court (*rådhusrätt*) in Stockholm, beginning in 1598. Only a few dozen records survive from subsequent decades, consisting mostly of schedules of each estate's assets and debts (*bouppteckningar*), but also a few deeds of partition.²⁹ Other towns, and later regions, began keeping these records: Enköping in 1600, Linköping in 1622, Västerås in 1630, Uppsala in 1632, Örebro in 1635, Torshälla in 1639, Norra Gotland in 1644, Vadstena in 1650, Arboga and Köping in 1652, Uleåborg in

1653, Gävle in 1655, Raumo in 1656, Visby in 1657, Torneå in 1666, and Helsinki in 1679.³⁰

A commission was appointed on 3 November 1642 to draft a new Swedish law code, and its proposal was ready on 17 March the following year. It suggested that when property belonging to young children (*'barnagodz'*) was involved, 'decent men' should make a detailed inventory—to be registered at the local court when it next assembled—in order to ensure it was properly taken care of and the relevant information was available if needed, thus avoiding disputes.³¹ On 9 March 1666, the Swedish Council of the Realm asked Johan Olofsson Stiernhöök to translate and revise the old laws. He finished the part about inheritance two years later, proposing its overhaul to reflect current practice and explaining most of his proposals in detail. An inventory of the deceased's property should always be made, so that creditors would get their due and in order to avoid litigation. Although this was not stated in the then legislation it was so in practice, he claimed. The inventory should cover everything that the deceased had owned, movable and fixed assets, as well as debts, with no exceptions. Even if there was only a single heir, this was safer, he explained, since only after knowing what property there was, and the number of debts, could the heir be certain whether to accept the inheritance. Stiernhöök's paragraphs on the division of inheritance, on the other hand, were lifted straight from the Law of the Land and he does not mention any documentation. The division was to be done as soon as possible, either by a friendly agreement, signed by everyone present, or with a formal definition and description of the lots. He preferred the latter solution, in case of later disputes.³²

A new law commission was appointed by royal order on 6 December 1686, led by Erik Lindschiöld. Its published minutes show that inheritance was discussed on 24 July 1688, when opinion was divided on the issue of documentation. Lindschiöld proposed that inventories should always be made, whereas Erik Lovisin thought that this would not be necessary if all the heirs agreed, especially if no minor was involved. Lindschiöld replied that debt disputes were commonest in cases where no inventory had been made.³³ On 20 March 1690, the commissioners discussed when such an inventory should be made, and the relevant clause of the new Danish Code of Law was read out loud, where the time limit was one month. Lindschiöld proposed a general rule of six weeks. The next day it was decided that several copies of any inventory were needed, one of them to be kept in the local archive (*'bäradzkijstan'*) and a note made of it in the register, where it should be mentioned whether children's interests were at stake. On 29 August 1690, Lovisin insisted yet again that inventories were only necessary if there were minor children among the heirs.³⁴

The subsequent proposal required that the surviving spouse, or the children, their guardians, or the closest heirs, should prepare an inventory of all property, including debts, and whatever the heirs had previously received. In the countryside, the governor (*'bäradzhöfdingen'*) or his representative should do this, although no official presence was necessary if it were a poor farmer's estate; in towns, the mayor and council were to appoint two or more men to do this. The limit was put at six weeks, and at the next assembly the heir should have the inventory registered and deliver a copy to the court for safekeeping. As for the division of property, it was to be done by the heirs in the presence of a judge or at least two 'decent men'. Detailed rules were given for the division, including how to account for earlier gifts, but there was no mention of partition deeds being registered or placed in the custody of the court. It was thought sufficient to avoid future disagreements for the inventory to be lodged with the court. Claims of an unjust division were to be presented to a judge within three months.³⁵

On 18 November 1690, the king asked the Svea Court of Appeal (the highest court in Sweden) for its opinion on these proposals. Concerning the idea that courts should hold the inventories, only a single judge agreed with the proposal as it was, while the others thought that in some cases it could be damaging, especially to merchants' families, whose financial state would be open to general scrutiny. These judges thought it sufficient to register the inventory with the local assembly, and that it was not necessary to preserve it. Yet others argued that in case of dispute, a sealed copy, not open to everyone, could be kept in the local court. This could be important if the heirs were absent or minors and so unable to protect their interests; a copy could be kept by those who made the inventory, another by the heirs, and a third, sealed copy, be lodged with the court.³⁶ This discussion was taken into consideration in the proposal drawn up by the commission in 1691, which suggested that inventories be sealed before being sent to court and kept in this way. There were no provisions for deeds of partition.³⁷

A royal decree of 20 January 1693 on the jurisdiction of the Stockholm Court of Guardianship (*förmyndarecammar*) contained a preliminary decision that inventories had to be completed within three months. This would remain in force until the Law Code then in preparation was complete.³⁸ At a meeting of the Law Commission on 28 February 1699, a letter from the City Court of Stockholm (*'stadz magistraten'*) to the king, referring to this decree, was read that raised the issue of whether there should be probate inventories for all estates in the city, even when all the heirs were of age. The earlier disagreement about inventories reappeared, as some commissioners insisted that they were necessary for the protection of minors, while others claimed that this also applied to others. After reading the draft

of the inheritance law and reconsidering all previous discussions, the commission concluded that the obligation to make an inventory should apply to everyone, even when the heirs were of age. A letter to the king was tabled on 14 March and eight days later he approved this decision.³⁹

The Great Nordic War of 1699–1720 interfered with the revision of the law: the next draft was not ready until 1713 and contained slight changes in wording for the sake of clarity. Inventories could be sent under seal to the court and held there, sealed. Proposed revisions made in 1717, 1722, and 1723 had only insignificant changes, and in 1726 the paragraphs on inheritance were just as they would appear in the Law Code itself, authorised and published in 1734.⁴⁰ There were to be no exceptions to the making of inventories—and presumably this applied to adults only, not children, although no age limit is mentioned. If there was a surviving spouse, he or she should have all the property, which was to be meticulously registered in the presence of any other heirs or their guardians. If there was no spouse, any other heirs or those who had taken over the property could do this (Ärfdabalken 9–1). In rural areas, some ‘good and decent men’ were to be present and had to countersign the inventory. In towns, the mayor and council would appoint two or more men, whereas the heirs of priests could call on whomever they wanted. The inventory had to be complete within three months of the death, and any exceptions to this had to be granted by a judge. A copy of the inventory was to be sent to a judge within a month or to a local court before the next assembly, either open or sealed. If any of the heirs were minors or lived abroad, it should be stated how much of the inheritance belonged to them (9–4).⁴¹

The commissioners had long been aware that absent heirs and minors needed more protection than others. Nevertheless, they did not find it necessary for the deeds of partition to also be held by the court (Ärfdabalken 12–1). The division should be arranged in the presence of reliable and trustworthy men, just like the inventories (12–2), and the inheritance divided into fair shares according to law. This was obligatory if the heirs were minors, otherwise the inheritance could be divided without a detailed description of who got what (12–4). Minors, according to the law, were males who had not reached the age of 21 and all unmarried women; a widow was mistress of her own affairs and property (19–3). After a series of provisions about the division of land and parents’ past gifts to their children or spending on their education or marriage, there is a remarkably brief sentence on the formalisation of these proceedings. The partition was to be signed by the heirs or their guardians, as well as the ‘good men’ present, but that was it (12–11). Nothing was said about the official safekeeping of these documents. Swedish law had thus decided that when someone died an inventory of all their

belongings should always be drawn up. It was to be lodged with the local court, whereas the division of property was a private document to kept by the heirs.

Surviving records

The independent development of probate administrative practices in the two realms thus saw the design of divergent rules. As the new laws came into force, the difference between the two texts was to have important consequences for the production and preservation of documents. In Sweden and Finland, one would expect an overwhelming number of inventories of all kinds of people's belongings, but few deeds of partition of inheritance. In Denmark and Norway, on the other hand one would expect a great number of probate registers containing the partition of inheritance as such, with details of the portions allotted to each of the heirs and even the inventories, depending on how meticulous the scribes and other officials were. The probate population should be more limited and the age distribution different, as there were important exemptions to the making of inventories. In that context the historian might perhaps find it fortunate that women were considered minors until they married. This is an issue that needs to be studied on a local level by going through hundreds or thousands of bundles of documents and registers.

If one takes the law texts of 1683/1687 and 1734 literally, one would thus expect that Swedish and Finnish probate records mainly consisted of inventories of the belongings of all deceased adults, but not the partition of property. This would make the study of inheritance as such rather difficult. The Danish, Norwegian, Faroese, and Icelandic documents, on the other hand, would mostly be probate registers, hopefully containing all the relevant documents—the inventory as well as the division of property. The probate population will have been more restricted, as inheritors who were of age were allowed, if they so wished, to divide the inheritance in private. As to the survival of these documents, there is reason to be optimistic, although there will be great variety according to location and

TABLE 1 *Probate records for some regions of Sweden and an estimate for the whole country, 1651–1800.*

Date	Norrbottnen	Västernorrland	Jämtland	Gävleborg	Uppsala	Västmanland	
1651–1700	50	0	6	117	230	727	
1701–1750	553	197	109	1,673	1,359	2,520	
1751–1800	5,339	4,180	6,784	18,128	14,589	14,895	
Total	5,942	4,377	6,899	19,918	16,178	18,142	

decade. Current national borders determine the nature of any such investigation, of course, because that is how archives are ordered and kept. In Finland, it indeed appears that in the late 1750s officials increasingly preserved partition deeds with the inventories.⁴² A quick look at Swedish documents indicates that this was also the case in most regions—for instance, on the island of Gotland only the inventories were kept, although not without exceptions. In Norway, it seems that most early probate registers also included the inventories; this is true of Oppdal in Orkdal, close to Trondheim, in the period 1689–1744, for example.⁴³ Otherwise, at least the partition deeds are included in the Norwegian registers, with details on what each of the heirs and debtors received. This means that the inventory can be reconstructed, at least in part. In some cases, the inventories are preserved in their original form too.⁴⁴ In Denmark, most probate registers include inventories, for instance the probate register of 1762–1797 from the Christianssæde estate in Maribo. A majority of Faroese registers contain inventories, albeit not very detailed.⁴⁵ In Iceland, by my own count, of the surviving records for 1,958 individuals (see Table 5) only the partition is preserved in 223 cases and a partition with details of the division of property in 173 cases; in 1,072 cases an inventory is also preserved, and in 490 cases the inventory alone. We thus have a total of 1,468 partitions and information on the belongings of 1,735 individuals.

The issue of how representative the surviving records are is even harder to assess. Do we have information on all social groups? As a first indication, the percentage of women in the records from Gotland is as low as 30 per cent in the eighteenth century, 35 per cent in Iceland, 36 per cent in the Faroes and the Baltic island of Bornholm, and 38 per cent in Finnmark and Troms. This means that many more women than men were not accounted for, so to speak, when they died (see the discussion of Tables 1, 3 and 5 below). Tiina Hemminki has shown that in 1803–1815, probate inventories were made in only a small proportion of cases, children included, specifically 14 per cent in the parish of Nordmaling in northern Sweden (215 inventories) and 12 per cent in the parish of Ilmola in Finland (536 inventories), or some 40 per cent of all adults who died in that period. No inventories of very poor people are to be found, whereas inventories were

Södermanland	Gotland	Östergötland	Jönköping	Total	%	Sweden (est.)
99	153	27	6	1,415	1	4245
930	1,291	1,332	941	10,905	8	32,715
11,761	6,726	24,155	12,169	118,726	91	356,178
12,790	8,170	25,514	13,116	131,046	100	393,138

made for as many as 70 per cent of wealthy farmers and their wives.⁴⁶ In a study of the town of Mandal in the eighteenth century, Finn-Einar Eliassen found that probate records were drawn up for almost one out of every three adults who died and to a greater extent for rich people, such as merchants, than others.⁴⁷ Similar results appear in a study of 473 probate records from the years 1794–1802 in Nordland in Norway, and Alan Hutchinson pessimistically concludes that there was a great discrepancy between the probate population and the inhabitants in general, as the documentation is so much better for the well-off than any other group. The probate records therefore do not provide a representative picture of material conditions and income in the area.⁴⁸ My conclusions for Iceland, however, are that although there are more records available for farmers who were above average in terms of the size of their farms and quantity of cattle, poorer people are present in sufficient numbers that these sources, if carefully interpreted, can be taken to be representative of society as a whole.⁴⁹

As a step towards understanding these issues—and in the hope of encouraging further research—I have ventured a tentative statistical survey of extant probate records in Nordic archives in the seventeenth and eighteenth centuries, thus providing a preliminary answer to a couple of simple questions: how many probate records are there, and what is their chronological and geographical distribution? Indeed, Camilla Luise Dahl and Piia Lempiäinen have asserted that the number of ‘preserved probates per inhabitant is low in Scandinavia as compared to elsewhere in Europe’. Unfortunately they provide no numbers and cite no studies.⁵⁰ To my knowledge, such calculations have not been attempted. However, reliable numbers are available from some regions that can be used to calculate probable numbers from other regions.

Sweden has the most extensive available information, as the National Archives in Stockholm have produced a database of inventories for approximately one-third of the country, and this is complete for the regions of Norrbotten, Västernorrland, Jämtland, Gävleborg, Uppsala, Västmanland, Södermanland, Östergötland, and Jönköping.⁵¹ The numbers for Gotland are based on lists provided by the Regional State Archives in Visby, after duplicates have been removed (Table 1).⁵²

The number of inventories before 1700 was negligible—only 1,415 from the ten regions. As might be expected, the law of 1734 made a huge difference, although the production (or perhaps rather the retention) of inventories did not really take off until the 1760s. The database shows a total of 131,046 inventories for these regions, with a population of 791,257 (of a national population of 2,412,772) in 1805, or 33 per cent.⁵³ This means that one could expect there to have been a total of 393,138 inventories for the country as a whole for the

period 1651–1800. Another method is to calculate the ratio of inventories to population in these regions—which being 131,046 to 791,257 gives a ratio of 0.17, or an estimated total of 410,171 inventories nationally. While inexact, such estimates do give a broad indication of what to expect, and it seems reasonable to claim that there should be some 400,000 extant probate inventories for the period up to 1800.

Finland has no accessible database of probate records, but detailed lists from four towns have been published and offer some help in understanding how much of the public records is preserved.⁵⁴ Henrik Grönroos and Ann-Charlotte Nyman provide lists of inventories that cover registers from these towns and thirteen smaller ones (the latter being clumped together, see Table 2).⁵⁵ The Provincial Archives of Åland have a database of 24,034 inventories from the period 1706–1915, but it is only searchable on name and place, not year, and is therefore useless in this context.⁵⁶ The drawback is that these are figures for such a small part of Finland that there is little to be gained by extrapolating from them for the country as a whole, as can be done for Sweden. However, it can be noted that the population of Finland in 1800 was 833,000,⁵⁷ and if we use the Swedish ratio of 0.17 we get an estimate of 141,610 probate records for Finland as a whole.

The Digital Archives of the National Archives of Norway have databases of probate records from a few regions, but their searchability is limited to say the least, as they are designed for genealogists looking for individuals and farms, not historians after data on multiple parishes and specific time periods. The best databases, such as those for Drammen and Kongsberg in Buskerud, distinguish between ‘acts’ and ‘persons’, showing, in the case of Drammen 2,094 acts and 12,009 persons in the probate records from 1679–1819. In other cases, images of card catalogues (*skifte-kort*) are available that can be used in order to assess the total number of probate records in the period up to 1800.⁵⁸ By these means, a fairly reliable estimate can be made for the regions of Buskerud, Telemark, and Vestfold in the southern part of the country. The numbers for the two northernmost regions, Finnmark and Troms,

TABLE 2 *Probate records for some towns of Finland and an estimate for the whole country, 1651–1800.*

Date	Oulu (Uleå- borg)	Porvoo (Borgå- stad)	Kokkola (Gamla- karleby)	Helsinki	Taken from Grönroos and Nyman	Total	%	Finland est.
1651–1700	102	0	1	17	13	133	3	4,248
1701–1750	315	7	166	138	81	707	13	18,409
1751–1800	997	416	692	890	1,543	4,538	84	118,953
Total	1,439	423	860	1,052	1,642	5,416	100	141,610

TABLE 3 Probate records for some regions of Norway relative to the population, 1801.

Region	Pop. in 1801	No. of records	Ratio
Buskerud	63,658	10,658	0.17
Vestfold	39,947	5,355	0.13
Telemark	47,447	6,688	0.14
Troms	19,288	3,893	0.20
Finnmark	7,707	3,588	0.47
Summa	178,047	30,192	0.17

TABLE 4 Probate records for some regions of Norway and an estimate for the whole country, 1651–1800.

Date	Troms	Finnmark	Sunnmøre	Total	%	Norway (est.)
1651–1700	63	216	405	684	4	6,008
1701–1750	520	1,101	2,877	4,498	23	34,544
1751–1800	3,315	2,271	8,581	14,167	73	109,641
Total	3,898	3,588	11,863	19,349	100	150,193

were calculated from lists provided by Professor Lars Ivar Hansen of the University in Tromsø, whereas the numbers for Sunnmøre are taken from Jostein Fet's study of reading habits and book ownership.⁵⁹ Interestingly, the ratio of records to population in these regions turns out to be the same as in Sweden—0.17 (Table 3).⁶⁰ The population of Norway in 1801 was 883,038. That would mean there ought to be some 150,000 extant probate records for the country as a whole. The distribution can only be seen in three of these regions, but this too can be used to estimate the national picture (Table 4).

The Danish archives as yet have no databases for individual records, and unlike the other Nordic countries the situation is further complicated by the fact that many large landowners (*godsejere*) were responsible for probate proceedings, not only public officials as elsewhere. Three quite atypical parts of Denmark will have to suffice for now, all of them islands on the periphery (Table 5). An industrious genealogist has published a list of records from Bornholm, which is useful once the great many duplicates have been discounted.⁶¹ The numbers for the Faroes are based on lists provided by archivists at the National Archives of the Faroe Islands in Tórshavn, although again there are numerous duplicate entries. The numbers for Iceland are based on my own database, a project in progress in collaboration with the National Archives of Iceland.⁶² The population in Denmark in 1801, excluding Schleswig and Holstein but including Iceland and the Faroes, was 976,000.⁶³ Applying the usual ratio of 0.17 this would mean 165,920 probate records.

TABLE 5 *Probate records for Bornholm, the Faroe Islands, and Iceland, 1651–1800.*

Date	Bornholm	Faroes	Iceland	Total	%	Denmark (est.)
1651–1700	1,057	9	2	1,068	7	11,614
1701–1750	4,545	899	91	5,534	35	58,072
1751–1800	6,637	520	1,865	9,022	58	96,234
Total	12,239	1,427	1,958	15,624	100	165,920

 TABLE 6 *Estimated number of probate records for the Nordic countries in per cent, 1651–1800.*

Date	Sweden	Finland	Norway	Denmark	Total
1651–1700	1	3	4	7	3
1701–1750	8	13	23	35	17
1751–1800	91	84	73	58	80
	100	100	100	100	100

 TABLE 7 *Estimated number of probate records for the Nordic countries, 1651–1800.*

Date	Sweden	Finland	Norway	Denmark	Total
1651–1700	4,245	4,248	6,008	11,614	26,554
1701–1750	32,715	18,409	34,544	58,072	145,593
1751–1800	356,178	118,953	109,641	96,234	694,694
Total	393,138	141,610	150,193	165,920	866,841

The whole exercise is not particularly robust, of course, at least in a statistical sense, but nonetheless it provides a hypothetical overview of the numbers and development of probate records in the Nordic countries. For the sake of clarity, the percentages (Table 6) and resultant figures (Table 7) show that probate records should survive for an estimated 866,841 individuals, the vast majority in the latter half of the eighteenth century, and especially in Sweden and Finland. It should be mentioned that an even greater number of probate records survive from the nineteenth century. The Swedish database, which contains 114,228 entries for 1751–1800, has a staggering 315,781 for the period 1801–1850, which probably means a million inventories for the whole country. In Iceland, the numbers are lower but the increase was even more dramatic—rising sevenfold from 1,865 records in the second half of the eighteenth century to 13,170 in the first half of the nineteenth century.

Concluding remarks

Probate documents have for some decades been used with impressive results by historians and other scholars working on living standards and consumption patterns,

the transmission of property, debt, and material culture, in particular the ownership of books, clothes, and luxury items such as coffee and spices.⁶⁴ Knowing the rules of the game as defined by the law will hopefully facilitate further work. Scholars who wish to study material culture and inheritance, or other issues where probate records are relevant, can now better assess and appreciate the context and quality of these invaluable sources, thus avoiding unwarranted generalisations when interpreting their contents and meaning. The production of these documents was not the result of chance, nor is their survival free from bias. How complete and exact the information they contain about the belongings of the deceased and the partition of their inheritance is an equally moot point, and one not touched upon in this article. Their quality is perhaps even more important than their quantity, but this is a question that can only be answered within the framework of what could be called the conditions of existence of these remarkable sources, hardly ever put to use in their own time, but invaluable now for our understanding of the past.

Notes

The article was written within the framework of the project 'Foundations and space of action of Nordic inheritance law: Strategies, relations and historical development c. 1100–2020', funded by the Centre for Advanced Study (CAS) in Oslo.

1. *Danmarks gamle Landskabslove* ii, ed. Johannes Brøndum-Nielsen et al. (Copenhagen: Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1933), 35–52, 59–75; *Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk* ii, trans. Erik Kroman and Stig Iuul (Copenhagen: Gad 1945), 140, 143–9. The Old Danish text with a Danish translation is available at <http://middelaldertekster.dk/jyske-lov/1/10>.

2. *Jónsbók: The Laws of Later Iceland*, ed. and trans. Jana Schulman (Saarbrücken: AQ-Verlag, 2010), 117, 124–9; *Norges gamle love* ii, ed. Rudolv Kayser et al. (Oslo: Grøndahl, 1848), 85–6, 89; *Magnus Lagabøters Landslov*, trans. Absalon Taranger (Oslo & Bergen: Universitetsforlaget, 1970), 87–8, 92.

3. *Samling af Sveriges Gamla Lagar* x, eds. Carl Johan Schlyter and Hans Samuel Collin (Stockholm: Norstedt, 1862), 65–69, 83–86, 89–90; *Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning*, trans. Åke Holmbäck and Elias Wessén (Lund: Institutet för rättshistorisk forskning 1962), 44–6, 61–2. The Old Swedish text is available at [http://project2.sol.lu.se/fornsvenska/s.v.Äldre_fornsvenska_\(1225-1374\),_Magnus_Erikssons_Landslag](http://project2.sol.lu.se/fornsvenska/s.v.Äldre_fornsvenska_(1225-1374),_Magnus_Erikssons_Landslag).

4. *Samling af Sveriges Gamla Lagar* xi, eds. Carl Johan Schlyter and Hans Samuel Collin (Stockholm: Norstedt, 1865), 66–8, 86–9; *Magnus Erikssons stadslag i nusvensk tolkning*,

trans. Åke Holmbäck and Elias Wessén (Lund: Institutet för rätthistorisk forskning 1966), 42–4, 59.

5. Lars Ivar Hansen, 'The Field of Property Devolution in Norway during the Late Middle Ages: Inheritance Settlements, Marriage Contracts and Legal Disputes', in Kim Esmark, Lars Hermanson, Hans Jacob Orning and Helle Vogt (eds.), *Disputing Strategies in Medieval Scandinavia* (Leiden: Brill, 2013), 259, 264–5, 267–8. DOI: http://dx.doi.org/10.1163/9789004221598_011; see also Kathrine Græsdal, 'Joint Ownership in Medieval Norway', in Lars Ivar Hansen (ed.), *Family, Marriage and Property Devolution in the Middle Ages* (Tromsø: Department of History, 2000), 83–6, 93–5.

6. *Diplomatarium Islandicum*, 16 vols (Copenhagen: Hið íslenska bókmenntafélag, 1857–1972), v. 497–503, x. 595–8, xi. 613–25; see also Agnes Arnórsdóttir, *Property and Virginity: The Christianization of Marriage in Medieval Iceland 1200–1600* (Aarhus: AUP, 2010), 323–33, 366–373, 417.

7. *Malmø rådstueprotokol 1503–1548*, eds. Erik Kroman, Leif Ljungberg and Einar Bager (Copenhagen: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1965), 125; *Malmø skifter*, i: *Bofortegnelse 1546–1559*, ed. Einar Bager (Copenhagen: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1977), 1–6, 12–33.

8. *Helsingør skifteprotokol 1571–1582*, ed. Michael Dupont (Copenhagen: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 2014), 218; Michael Dupont, 'Arv og skifte. Arve- og skiftepraksis i Helsingør i 1570erne', *Personahistorisk tidsskrift*, 1 (2007), 63–88.

9. *Skifter fra Køge 1597–1655*, ed. Gerd Neubert (Copenhagen: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1992); Hans H. Fussing, 'Skiftevesnet på sjællandske lovs område og bobrud og førlov på Møn i 1600-tallet', *Historisk Tidsskrift*, 3/11 (1950), 213–16. For the other towns, see Camilla Luise Dahl, 'Vordingborg byfoged skifteprotokol 1574–1632: Register og skifteuddrag' (2009), http://www.svoo.dk/wp-content/uploads/2011/10/skifter_vordingborg.pdf; and ead., 'Extracts of Probate Records from Danish Towns' (2009), http://ctr.hum.ku.dk/other_research_projects/earlymodern/postdocproject/extracts/.

10. Statsarkivet i Bergen (Regional State Archives in Bergen), dokumentsamlingen B164, *Strandvik skipreides arveskiftebok*, ed. Jo Rune Ugulen, available at <http://digitalarkivet.no/miniutstilling/arvdok.htm> (introduction) and digitalarkivet.no/miniutstilling/arvtransp.htm (text).

11. *Kong Christian den Fjerdes Norske Lovbog*, eds. Frederik Hallager and Frederik Peter Brandt (Christiania: Feilberg & Landmark, 1855), 91.

12. *Forordninger, recesser og andre kongelige breve Danmarks lovgivning vedkommende 1558–1660*, ed. Valdimar Adolf Secher, 6 vols (Copenhagen: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1887–1918), iii. 169–171, 442.

13. *Forordninger, recesser og andre kongelige breve*, iii. 178–179.

14. *Ibid.* iii. 364–5; Fussing 1950, 215.

15. *Forordninger, recesser og andre kongelige breve*, iv. 84–5.

16. Fussing 1950, 213.
17. Christen Osterssøn Weylle, *Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum. Det er: Alle gamle danske og norske Glosers rette Forklaring* (3rd edn.; Copenhagen, 1665), 54–5; Fussing, ‘Skifteværnet’, 211.
18. *Forordninger, recesser og andre kongelige breve*, v. 299–304, 312.
19. Harald Winge, ‘Lovgivningen om offentlig skifte’, in Liv Martinsen (ed.), *Skiftene som kilde: En artikkelsamling* (Oslo: Norsk lokalhistorisk Institutt, 1996), 7–8. A list of these volumes are available at Digitalarkivet, s.v. ‘Skannet skiftemateriale’, at http://www.arkivverket.no/URN:sk_read.
20. *Forarbejderne til Kong Kristian Vs Danske lov*, eds. Valdimar Adolf Secher and Christian Støchel, 2 vols (Copenhagen: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1891–1894), i. 1–3, 237.
21. *Forarbejderne til Kong Kristian Vs Danske lov*, i. 240–242.
22. *Ibid.* ii. 99–100.
23. *Ibid.* ii. 103, 123.
24. *Ibid.* ii. 367, 549–50.
25. *Forarbejderne til Kong Kristian Vs Norske lov*, eds. Nikolai Prebensen and Hjalmar Smith (Oslo: Det norske historiske Kildeskriftfond, 1887), xiii–xx, xxv–xxxii, 394–8.
26. *The Danish Laws: or, the Code of Christian the Fifth* (London: N. Gibson, 1761), 190–192, 266–273, quote at 300 (the Danish text is ‘Og skal bemælte skiftis forvaltere have een bog, hvorudj copie af alle skiftebreve, som de udstæde, skal indskrivis’); see *Kong Christian den Femtes Danske Lov*, ed. Stig Iuul (Copenhagen: G.E.C. Gads forlag, 1949), 175, 215–18, 231 available at <http://bjoerna.dk/DanskeLov>; *Kong Christian den Femtis Norske Lov* (Copenhagen, 1687), 574–6, 706–18, 758 available at <http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web>.
27. Winge, ‘Lovgivningen om offentlig skifte’, 20; Már Jónsson, ‘Skiptabækur og dánarbú 1740–1900: Lagalegar forsendur og varðveisla’, *Saga* 50/1 (2012), 93–6; id., ‘Probate Proceedings and Inheritance in Eighteenth-Century Iceland’, in Auður Magnúsdóttir, Marianne Holdgaard and Bodil Selmer (eds.), *Space of Action and Legal Strategies: The workings of Nordic Inheritance Law through the Ages*, forthcoming.
28. *Lagförslag i Carl den niondes tid*, ed. A. Dahlgren (Stockholm: P.A. Norstedt, 1864), xxiii–xxiii, 136; Elsa Trolle Önnersfors, *Justitia et prudential: Rättsbildning genom rättslämpning: Svea hovrätt och testamentsmålen 1640–1690* (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 2014), 207.
29. Stockholms stadsarkiv (Stockholm City Archives) (SSA), Justitiekollegium FIA/I, Bouppteckningar och arvskiften 1598–1649, 1641 starting on fol. 289; also SSA, DIA/I-5, Bouppteckningsregister 1598–1700; images at ArkivDigital, <http://www.arkivdigital.se/online> (subscription needed). For these documents, see Eva I. Andersson, ‘Foreign Seductions: Sumptuary laws, consumption and national identity in early modern Sweden’, in Tove Engelhardt Mathiasen, Marie-Louise Nosch, Maj Ringgaard, Kirsten Toftegaard

and Mikkel Venborg Pedersen (eds.), *Fashionable Encounters: Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World* (Oxford: Oxbow Books, 2014), 19.

30. For the Swedish records, see ArkivDigital, <http://www.arkivdigital.se/online>; for the Finnish dates, see Henrik Grönroos and Ann-Charlotte Nyman, *Boken i Finland: Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1996).

31. *Handlingar rörande 1642 års lagkommission, dess förutsättningar och verksamhet*, ed. Jan Eric Almqvist (Lund: C.W.K. Gleerup, 1937), 142.

32. *Förarbeten till Sveriges rikets lag 1666–1686*, ed. Jan Eric Almqvist (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1933), 4–6, 68, 79, 84–5.

33. *Förarbetena till Sveriges rikets lag 1683–1736*, ed. Wilhelm Sjögren, 8 vols (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1900–1909), i, 37.

34. *Ibid.* i, 204–207, 314.

35. *Ibid.* iv, 94–6, 99–100, 102.

36. *Ibid.* vii, 34, 55.

37. *Ibid.* iv, 137–8, 141, 170–1, 174.

38. *Kongliga Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutionar från Åhr 1528 in til 1701 angående Justitia Executions-Åbrende* (Stockholm, 1706), 1335.

39. *Förarbetena till Sveriges rikets lag 1683–1736*, ii, 105–107, 110–14, 117–18.

40. *Ibid.* v, 41–3, 70–2, 75, 102; *ibid.* vi, 60–3, 81–4, 99–100.

41. *Sveriges rikets lag gillad och antagen på Riksdagen år 1734*, ed. Stig Jägerskiöld (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 1984), 28–9, 31–3, 39 available at <http://sv.wikisource.org/wiki/Ärvdabalken>.

42. Seja Johnson, 'Nya, ärvda och testamenterade kläder i bouppteckningar: Hur bondekvinnans klädegedom utökades under 1700-talet', *Historisk Tidskrift för Finland*, 97/3 (2012), 336.

43. For Gotland, see ArkivDigital, <http://www.arkivdigital.se>; transcripts of records from Oppdal are available at <http://www.arkivverket.no/Digitalarkivet/Om-Digitalarkivet/Omkjeldene/Fulltekstavskrifter/Skifter>.

44. Statsarkivet i Tromsø (Regional State Archives in Tromsø), Finnmark sorenskriverembete til 1816, nr. 72–87, Skiftedokumenter 1757–1817.

45. Family Search, at <https://familysearch.org>, s.v. 'Danmark Estate Records, Maribo, Christianssæde grevskab gods'; for the Faroes, see Føroya Landsskjalasavn (National Archives of the Faroe Islands), <http://history.fo>.

46. Tiina Hemminki, 'Finska krigets inverkan på det materiella välståndet: Böndernas förmögenhet i Nordmaling och Ilmola', *Historisk Tidskrift för Finland*, 95/3 (2010), 384–5.

47. Finn-Einar Eliassen, 'Korn og kram, kapital og kreditt: Handelsvirksomhet i og omkring byer belyst ved skiftemateriale', in Martinsen, *Skiftene som kilde*, 67–9.

48. Ian Hutchinson, 'Skifter: kildekritiske synspunkter', in Martinsen, *Skiftene som kilde*, 32–4, 42.

49. Már Jónsson, 'Probate Proceedings and Inheritance in Eighteenth-Century Iceland'.
50. Camilla Luise Dahl and Piia Lempiäinen, 'The World of Foreign Goods and Imported Luxuries: Merchant and shop inventories in late 17th-century Denmark-Norway', in Engelhardt Mathiassen et al., *Fashionable Encounters*, 2.
51. Riksarkivet, Stockholm (Swedish National Archives) (RA), SVAR Digital Research Room, available at <http://sok.riksarkivet.se/bouppteckningar>. Riksarkivet have informed me that some of the regions are not complete, such as Östergötland and Jönköping, but the numbers are high enough to be included, whereas too much is lacking from the region of Kopparberg—only 3,165 inventories in 1671–1800 for a population of 124,816 in around 1800. The regions that have yet to be included in the database are Västerbotten, Örebro, Värmland, Stockholm, Västra Götaland, Gotland, Kalmar, Blekinge, Kronoberg, Skåne, and Halland.
52. I would like to thank the archivists Kjell Swebilius and Anders Bergkvist for sending me these lists.
53. *Historisk statistik för Sverige 1720–1967*, i: *Befolkning* (Stockholm: Statistiska Centralbyrån, 1969), 49. The figures for 1800 have the regions in a different order and therefore cannot be used here.
54. *Bouppteckningar i Borgå stad 1740–1800*, ed. Birger Åkerman (Helsinki: Genealogiska samfundet, 1934); *Bouppteckningar i Gamlakarleby stad 1697–1800*, ed. Hjalmar Björkman (Helsinki: Genealogiska samfundet, 1935); *Bouppteckningar i Helsingfors stad 1679–1808*, ed. Birger Åkerman (Helsinki: Genealogiska samfundet, 1937); *Bouppteckningar i Uleåborgs stad 1653–1800*, ed. Alf Brenner (Tampere: Genealogiska Samfundet, 1963–1965). I wish to thank Karen Danbolt, librarian at the Collection of Legal History at the University of Oslo, for procuring these somewhat rare books.
55. Grönroos and Nyman, *Boken i Finland*, 9.
56. Information provided by the archivist Karin Mansén; see www.arkivet.aland.fi, s.v. 'Register, Sök i bouppteckningar'.
57. *International Historical Statistics: Europe 1750–2005*, ed. B. R. Mitchell (6th edn.; New York: Palgrave Macmillan, 2007), 4.
58. See arkivverket.no/Digitalarkivet, s.v. 'Skiftemateriale, Skannet skiftemateriale, Buskerud etc.' for images of all Norwegian probate registers. In an email, the archivist Kjell Kleivane at the Regional State Archives in Kongsberg explained that detailed calculations could not be provided as they were too time-consuming.
59. Jostein Fet, *Lesande bønder: Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840* (Oslo: Universitetsforlaget, 1998), 75 (Table 12) for findings at twenty-years intervals for 1690–1809; here the periods 1690–1709 and 1790–1809 are divided in two.
60. For population numbers, see Registreringsentral for historiske data, Hjemmehørende folkemengde 1801–1960, available at <http://www.rhd.uit.no/dok/nos.html>; see also *Historisk statistikk 1994* (Oslo: Statistisk Sentralbyrå, 1995), 63.

61. Extracts, lists and images from Bornholm before 1845 are available at Bornholmske Skifter før 1845 (2016), <http://www.skifteuddrag-bornholm.dk>. Images of a number of Danish probate registers are available at Rigsarkivet, Copenhagen (National Archives of Denmark), Arkivalieronline, <https://www.sa.dk/brug-arkivet/arkivalieronline>, s.v. 'Skifter'. The oldest Danish probate records are available at ArkivDigital, <http://www.arkivdigital.se>. Handwritten and typewritten catalogues of probate records abound in the reading rooms of Danish archives, for example at Rigsarkivet one finds the two-volume 'Københavns Amtstue: Navneregistre til Skifteprotokollerne 1650–1836', the two-volume 'Register til Frederiksborgs Rytterdistrikts Skifteprotokoller 1724–1816', the two-volume 'Registre til Skifteprotokollerne i Godsarkiverne på Sjælland med Samsø og Møn', and the five-volume 'Registre til Skifteprotokollerne i Godsarkiverne: Lolland'.

62. I would like to thank Sámal Tróndur Johansen and Lena Nølsøe of the National Archives of the Faroe Islands for these lists. For Faroese probate registers, see <http://history.fo>, s.v. 'Skiftiprotokollir'. For Iceland, see my forthcoming article 'Probate Records and Inheritance in Eighteenth-Century Iceland'; and also Már Jónsson, 'Skiptabækur og dánarbú 1740–1900', 78–103; *Hvítur jökull, snauðir men: Eftirlátnar eigur alþýðu í efstu byggðum Borgarfjarðar á öðrum fjórðungi 19. aldar*, ed. Már Jónsson (Reykholt: Snorrastofa, 2014); and *Sterbúsins fémunir framtöldust þessir: Eftirlátnar eigur 96 Íslendinga sem létust á tímabilinu 1722–1820*, ed. Már Jónsson (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2015).

63. *International Historical Statistics: Europe 1750–2005*, 3, 5.

64. Cf. Christina Folke Ax, *De uregerlige. Den islandske almue og øvrighedens reformforsøg 1700–1870*. Doctoral dissertation, University of Copenhagen, 2003; Bente Hartviksen, *Fiskerbøndenes arv. Gjeldsforhold i Nordland 1780–1865 vesentlig belyst ved skiftemateriale* (Oslo: Acta Humaniora, 2007); Per Hallén, *Överflöd eller livets nödortft. Materiell levnadsstandard i Sverige 1750–1900 i jämförelse med Frankrike, Kanada och Storbritannien*. Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen, 2009; Christina Folke Ax 2002; Ragnhild Hutchison, 'Bites, Nibbles, Sips and Puffs. New exotic goods in Norway in the 18th and the first half of the 19th century', *Scandinavian Journal of History* 36:2 (2011), 156–185. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/03468755.2011.564501>; ead., *In the Doorway to Development. An inquiry into market oriented structural changes in Norway ca. 1750–1830* (Leiden: Brill, 2012); Ingebjørg Hage, 'The Probate Records as Source of the Clergy's Material Conditions after the Reformation', in *The Protracted Reformation in Northern Norway. Introductory Studies*, eds. Lars Ivar Hansen, Rognald Heiseldal Bergesen and Ingebjørg Hage (Stamsund: Orkana Akademisk, 2014), 147–163. Fairly recent works of particular interest on other parts of the world are Colette Establet and Jean-Paul Pascual, *Ultime voyage pour La Mecque. Les inventaires après décès de pèlerins morts à Damas vers 1700* (Damas: Institut français de Damas, 1998); Paul G.E. Clemens, 'The Consumer Culture of the Middle Atlantic, 1760–1820', *The William and Mary Quarterly*. Third Series 62:4 (2005), 577–624. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/3491442>; Anne McCants, 'After-Death Inventories as a Source for the Study of Material Culture, Economic Well-Being, and Household Formation among the Poor of Eighteenth-Century Amsterdam', *Historical Methods* 39:1 (2006), 10–23.

DOI: <http://dx.doi.org/10.3200/hmts.39.1.10-23>; ead., 'Poor consumers as global consumers: the diffusion of tea and coffee drinking in the eighteenth century', *Economic History Review* 61:1 (2008), 172–200. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0289.2008.00429.x>; Sheilagh Ogilvie, Markus Küpker and Janine Maegraith, 'Household Debt in Early Modern Germany: Evidence from Personal Inventories', *Journal of Economic History* 72:1 (2012), 134–167. DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/s0022050711002464>.

Summary:

Securing inheritance: Probate proceedings in the Nordic countries, 1600–1800

Probate documents, inventories of property, and deeds of partition between heirs have for some decades been used with impressive results by historians and other scholars working on topics such as living standards, patterns of consumption, and material culture. The aim of this article is to explain divergent rules on the partition of inheritance that determined the production of these documents, as they came to be defined by legislators in the two Nordic realms in the late seventeenth and early eighteenth centuries. The Danish and Norwegian law codes of 1683–1687 stipulated that an inventory of property was only required when the heirs were minors, absent, or not the direct descendants of the deceased, whereas the Swedish Law Code of 1734 allowed for no exceptions and ordered that all inventories be held by the local courts. It did not require an officially attested deed of partition, which had been made obligatory in the Danish and Norwegian codes, valid also in Iceland and the Faroe Islands. This legislation was applied with only minor changes until late in the nineteenth century. A preliminary estimate of documentation from the seventeenth and eighteenth centuries in Nordic archives is presented in the latter part of the article, and indicates that probate records concerning almost a million individuals are preserved, the great majority from the last decades of that period. There will be great variety in the preservation of records according to place and date, but in Sweden and Finland the documentation will mainly consist of inventories of the belongings of all kinds of people, with few deeds of partition of inheritance. In Denmark and Norway one can expect a large number of probate records containing a partition of inheritance, most of them with details of the portion allotted to each of the heirs, and even the inventories, while the probate population will be more limited than in Sweden and Finland and the age distribution will be different, due to exemptions from the requirement to draw up inventories.

Keywords: inheritance; probate proceedings; legislation; legal history; Danske lov 1683; Norske lov 1687; Sveriges rikes lag 1734

Rörlig kunskap och flyttbara färdigheter – skolad arbetskraft vid fästningsbygget Sveaborg på 1750-talet

Sofia Gustafsson

På 1700-talet spreds kunskap förvånansvärt snabbt över vidsträckta områden. Under nyttans tidevarv intresserade man sig livligt för olika tekniska innovationer. Spridningen av nya tekniker skedde inte enbart genom verk inom det privata näringslivet, utan också på statligt initiativ, särskilt inom militärväsendet. Ett exempel på hur tekniskt kunnande spred sig är fästningsbygget Sveaborg utanför Helsingfors. Bygget inleddes 1748 och fortgick med vissa avbrott ända till 1790-talet. Samtidigt inledde den svenska kronan uppförandet av en mindre fästning i Lovisa, det vill säga vid den nya östgräns som hade uppstått vid freden i Åbo 1743. Den här uppsatsen fokuserar dock enbart på Sveaborg under den första intensiva byggnadsfasen på 1750-talet.

Traditionellt har fästningen främst undersökts ur militär- och byggnadshistoriskt perspektiv, men under de senaste åren har Sveaborg blivit föremål för en omfattande forskning ur socialhistoriska, ekonomiska och teknikhistoriska perspektiv.¹ Sveaborg var ett resurskrävande byggnadsprojekt som fordrade stora mängder materiel, arbetskraft och pengar. Fästningsbyggets ledning måste utveckla nya tekniska lösningar och nya strategier för att få tag i kunnig arbetskraft. När fästningsbygget inleddes gjordes administrativa lösningar som gav större flexibilitet och innebar att beslut kunde fattas snabbt på plats. Sveaborg och Lovisa var inte underställda fortifikationen i Stockholm, utan fick en egen chef, överste Augustin Ehrensvärd (1710–1772), som ansvarade direkt inför ständerna och rådet. Hans stab utgjordes av handplockade officerare från olika vapenslag samt civila experter. Precis som vid andra svenska fästningsbyggen vid samma tid tillsattes en deputation för att ombesörja upphandlingen av byggnadsmaterial. Deputationens ordförande var landshövdingen i Nylands och Tavastehus län, Gustaf Samuel Gyllenborg. De tre övriga representanterna var en skiftande adlig officer, kyrkoherden i Helsingfors och en skiftande representant för det lokala borgerskapet. Ett särdrag jämfört med många andra europeiska

fästningsbyggen var den starka lokala förankringen och att de flesta ledamöter var civila.

Fästningsbyggen efterlämnade ett rikt källmaterial som har kunnat utnyttjas för den här uppsatsen. Bokföringen möjliggör exakta kvantitativa analyser, men för att kunna tolka resultaten krävs även narrativa källor. De mest utförliga rapporterna var de riksdagsrelationer som Augustin Ehrensvärd och upphandlingsdeputationen författade inför ständernas möten. Särskilt de första relationerna till riksdagen 1751/1752 var utförliga beskrivningar av verksamheten vid fästningsbygget. Även landshövding Gyllenborg beskrev i sin relation till samma riksdag fästningsbyggets inverkan på sitt län. Från fästningsbygget upprätthölls också korrespondens med olika ämbetsverk i Stockholm samt med generalguvernören i Finland, Gustaf Fredrik von Rosen (1688–1769), och den lokala länsstyrelsen. För att nyansera bilden har jag även använt lokala och civila myndigheters källor samt kyrkoarkiv. Tyvärr finns få privata och personliga källor bevarade rörande fästningsbyggets ekonomiska sidor. Ett undantag utgör vice-amiral Tersmedens memoarer. Carl Tersmeden (1715–1797) var kommenderad till fästningsbygget i Helsingfors och ingick i staben, men han köpte också en gård i närheten och blev leverantör av byggnadsmaterial till fästningsbygget.

Inom utvecklingsforskning och nationalekonomi har det länge pågått en intensiv debatt om kopplingen mellan militära investeringar och ekonomisk tillväxt.² Ett av de argument som använts för att understödja de militära investeringarnas positiva effekter är så kallade *spill-over* eller *spin-off* effekter på den civila ekonomin genom att till exempel innovationer eller infrastruktur får civila tillämpningar.³ Man har också framhållit att militär tjänstgöring kan bidra till utbredning av kunskaper och färdigheter.⁴ Överföring av teknologi från den teknikledande armén till den civila sektorn har ansetts vara ett av de viktigaste positiva resultat som militära investeringar kan få för det civila samhället.⁵ För det tidigmoderna Nordens del har professor Jan Glete tangerat tematiken om teknologiska överföringar i sin studie över svenska flottans resursmobilisering. Professor Gunner Lind har behandlat frågan utifrån den dansk-norska militärindustrin. Deras forskning fokuserar i hög grad på produktion och organisation, medan kunskapsöverföring till det civila samhället har ägnats mindre utrymme.⁶ Historikern Svante Lindqvist har betonat militärens centrala roll för den tekniska utvecklingen i Sverige. Enligt Lindqvist har "krigsmakten i alla tider utgjort landets största tekniska aktivitet". Han poängterar dessutom att militär utbildning på 1700-talet i stor utsträckning var en teknisk utbildning. Krigsmakten utgjorde länge landets största samlade kompetens på det området och inom den tekniska utvecklingen var militären ledande.⁷ Också Gunner Lind har betonat den tidigmoderna arméns och militär-

industrins roll som förmedlare av kunskap, innovationer och arbetsorganisation.⁸ Det tekniska kunnandet inom militären var störst inom specialvapenslagen, det vill säga inom fortifikationen, flottan och artilleriet.

Den internationella debatten om militärindustrins betydelse för den ekonomiska utvecklingen har i hög grad gällt vapenindustrin. Man kan givetvis ifrågasätta om vapenindustrins utveckling verkligen bidrar till det civila näringslivets blomstring.⁹ Men i Sveaborgs fall är frågan enklare, eftersom fästningsbygget är ett exempel på militärt engagemang inom den byggnadstekniska sektorn i fredstid. Potentiella tekniska överföringar skedde inom en bransch som var högingressant för det civila samhället och där innovationer direkt kunde få praktisk tillämpning.

Denna uppsats undersöker utifrån exemplet Sveaborg huruvida fästningsbygget spred teknisk kunskap till det civila svenska samhället i mitten av 1700-talet. Vilka tekniska innovationer inom byggmaterialproduktion införde armén på Sveaborg? Försökte man aktivt sprida dem till det civila näringslivet? Rekryterades experter till Helsingfors som senare övergick till privat tjänst? Fick de soldater som tillfälligt kommenderades till fästningsbygget någon teknisk utbildning? Inledningsvis presenteras fästningsbyggets produktion och arbetskraft summariskt, vilken typ av varor man tillverkade och vilken sorts yrkesmän man behövde. Därefter kommer olika centrala branscher att behandlas var för sig, närmast i avseende på innovationer, experter och teknologiska överföringar till det civila samhället. Vi rör oss därmed från mera vanligt förekommande tillverkning till specialiserad produktion som ställde högre krav på utbildning.

Fästningsbygget

Den knappa tillgången på material och arbetskraft i den nyländska landsortsstaden Helsingfors tvingade Augustin Ehrensvärd att vidta radikala åtgärder. För att garantera tillgången på virke, tegel, kalk, fartyg och verktyg vid fästningsbygget började han redan 1748 etablera kronoproduktion inom vissa centrala sektorer. Det här var absolut nödvändigt för att de finska och svenska rote-soldater som hade kommenderats till Helsingfors skulle kunnat utföra något byggnadsarbete. Den mångsidiga produktionen krävde olika sorters yrkesmän. Fästningsbyggets bokföring ger en uppfattning om olika yrkesgrupper. Under en typisk arbetsdag i högsäsong, onsdagen den 12 juni 1751, upptogs 650 personers dagsverken såsom utförda av "hantverkare". Av dem var 81 smeder, 138 minörer, 46 timmermän eller timmerkarlar, 249 murare, 20 stenhuggare,

16 snickare, 15 "biarbetare", en skomakare, 54 "tillverkningskarlar", en blockmakare, en tackelskeppare, tre segelsömmare, fem kvartermän, en kolare och 19 stalldrängar.¹⁰ Hantverkarna kategoriserades oftast enligt distinktionen civilmilitär. Samma dag 12 juni 1751 var endast 89 hantverkare civila, medan 403 var soldater och fyra båtsmän. De 138 minörerna tillhörde troligen artilleriet, men det framgår inte ur bokföringen om de var civila eller soldater. Även de femton "biarbetarnas" status är oklar, precis som i fallet med den ende fången som upptogs bland hantverkarna.¹¹

Under perioden 1751–1756 minskade antalet civila hantverkare vid fästningsbygget till förmån för soldathantverkarna. Det berodde delvis på att behovet av hantverkare minskade i takt med att kronans egen produktion avvecklades, men till förändringen bidrog även att armén föredrog soldater. Förutom att soldater fick betydligt lägre lön än hantverkare, var de lättare att anpassa till den militära arbetsorganisationen eftersom de var vana vid disciplinen och tvungna att följa order. Soldater kunde kommenderas till fästningsbygget vid behov och de var tvungna att stanna kvar där om de inte ville riskera dödsstraff för desertering. Augustin Ehrensvärd kommenterade gällande civila hantverkare att de var "dyrlegde, upstudsige ok late".¹²

Ehrensvärd skildrade livfullt sina stora problem med att rekrytera arbetskraft lokalt. Trots benäget bistånd från länsstyrelsen hade han bara lyckats få tag i fem sockensmeder till fästningsbygget, och de ville inte heller stanna utan återvända hem, fast han betalade bra. I Helsingfors fanns det inte heller många hantverkare att rekrytera. År 1747 fanns det i staden två murare, två smeder och fyra snickare.¹³ Ehrensvärd berättar att han hade skickat efter hantverkare från Stockholm.¹⁴ Där fanns det tydligen rätt gott om hantverkare, eventuellt för att slottsbygget äntligen höll på att avslutas.¹⁵

Fortifikationens rekrytering av civila hantverkare var följaktligen betydligt mindre än vad man kunde ha trott. Den överväldigande majoriteten av dem som på Sveaborg klassificerades som "hantverkare" var i själva verket soldater. Fästningsbyggets definition av hantverkare skilde sig dock från det civila samhällets: det handlade inte om att besitta någon formell utbildning utan om att visa faktiska prov på färdigheter som berättigade till lönetillägg.

Både vid indelta och värvade regementen tjänstgjorde skolad arbetskraft. Särskilt vid värvade regementen fanns det gott om gesäller.¹⁶ I vissa regementen existerade expertkunnande inom något specialområde. Till exempel vid Österbottens regemente fanns skickliga timmermän som behärskade skeppsbyggnad.¹⁷ Men alla soldater anlände inte till fästningsbygget som färdigutbildade hantverkare. Augustin Ehrensvärd berättade att man vid fästningsbygget utbildade soldater inom

skilda hantverk eftersom det rådde akut brist på kunnig arbetskraft.¹⁸ Ett sätt att öka tillgången på hantverkare var alltså att skola soldater till att utföra uppgifter som krävde teknisk kompetens.

Skogsbyggen

Trävaror var av största vikt för fästningsbygget eftersom det bland annat behövdes virke till ekonomibygnader och byggnadsställningar, råmaterial till redskap och båtar samt ved till byggmaterialproduktion och matlagning. En åtgärd som Ehrensvärd vidtog redan i början av år 1748 var därför att kommendera ut soldater i de nyländska skogarna. De skulle hugga virke och ved, men också kartlägga lokala skogsresurser, framför allt tillgången på skepps- och mastvirke. Däremot kunde man förse sig med sågade bräder till fästningsbygget direkt från privatpersoner. Det fanns flera privata sågar i Helsingforsområdet redan före 1748, vilket gjorde att kronan varken behövde anlägga egen sågproduktion eller främja någon produktionsökning inom den privata sektorn genom införandet av ny teknik.¹⁹ Men det civila samhället kunde ändå dra nytta av militärens infrastrukturella förbättringar. Vanda å med biflöden var en viktig flottningsled för fästningsbygget och för att utveckla den torde fortifikationen ha idkat strömrrensning. Åtminstone planerade officerare att strömfåror skulle rensas på stenar och breddas. Arbetet skulle inte enbart utföras med kroppskrafter, utan med krutsprängning utförd av utbildade minörer.²⁰ Det senare alternativet var knappast något som låg inom räckhåll för privata sågägare utan kronans bistånd.

Inom träkolstillverkningen försökte kronan däremot aktivt öka produktionen i Nyland. Enligt Ehrensvärd var bristen på kol en av de saker som "oroade bygnaden aldrig mäst i begynnelsen". Träkol behövdes för fästningsbyggets smedjor, där man tillverkade och reparerade olika verktyg och redskap för arbetsmanskaper.²¹ I västra Nyland fanns visserligen järnbruk, men de hade ett fåtal kolare och fästningsbygget kunde inte utnyttja dem. Enligt Ehrensvärd fanns det endast en artillerist som behärskade konsten och han var redan i årstjänst. "Då han blef ledig, lärde han oss så godt han kunde, men utom det at ärfarenheten har varit vår förnämste LäroMästare, har jag haft en Bonde från Roslagen, som lärt oss mycket."²² Ehrensvärd skrev också till Sverige för att begära underrättelser om "de kål inrätningar som finnas i Norge och äro de fullkomligaste".²³ Vid fästningsbygget fick man snart igång en tillräcklig egen produktion, till exempel 1753 tillverkades nästan 30 000 tunnor träkol.²⁴ Fästningsbyggets kolare var nästan uteslutande soldater. År 1751 var en enda kolare civil, han uppgavs vara bonde.²⁵

Den lokala upphandlingsdeputationen klagade över att allmogen visade så ringa intresse för kolning. Kolning hade bönderna sysslat med bara i områdena runt de västnyländska järnbruken, för de flesta var det en helt främmande bransch. Bonden från Roslagen försökte undervisa allmogen i Nylands och Tavastehus län i kolning men intresset var lamt och resultaten kläna.²⁶ Det här var kanske inte så konstigt, kolning var varken något lätt eller snabbt arbete.²⁷ Till fästningsbygget lyckades kronan inte köpa in några större mängder träkol av privatpersoner, utan man fick fortsätta med sin egen produktion.²⁸

Upphandlingsdeputationen försökte också importera stenkol. Till exempel köpte man 1752 stenkol av handelsmannen Georg Wilhelm Clayhills i Helsingfors, som i sin tur hade importerat det från Newcastle i England.²⁹ Men experimenten verkar inte ha slagit väl ut eftersom de inköpta mängderna stenkol förblev små.³⁰ För övrigt var användningen av stenkol ingen innovation i Sverige; inom mässingsframställningen hade importerat engelskt stenkol använts redan på 1600-talet.³¹

Tegelbruk

En viktig råvara för fästningsbygget var tegel, vilket användes för att uppföra väggar och hela byggnader innanför de skyddande fästningsmurarna och för golv- och takkonstruktioner inne i stenmurarna. Fästningsbyggets teknikspridande verksamhet syntes allra tydligast i den här branschen. Kronan uppmuntrade aktivt till anläggandet av nya tegelbruk. Vid den här tiden fanns det endast ett tegelbruk i staden, det år 1747 anlagda Sörnäs tegelbruk.³² I Helsingfors hade det funnits ett tegelbruk på 1600-talet, men dess verksamhet upphörde långt innan fästningsbygget inleddes.³³ I hela Nyland existerade ett enda tegelbruk till, ett bondetegelbruk i Borgå socken där teglen fortfarande brändes i milor.³⁴ I sin redogörelse över fästningsbyggets verksamhet till ständerna, rådet och kungen skrev Augustin Ehrensvärd 1752:

Jag lät straxt söka efter, om i neigden fans tillfälle till Tegelbruk; Men de svåre omständigheter därvid mötte, hindrade detta uppsåt. Rådman Tesche, som äger ett Tegelbruk vid Helsingfors, påtog sig at lefwerera årligen 200 000 tegel, mot 70 dl kpmt tusende, af hvilka en stor Del, först skulle bli färdige i Novemb: månad. Härmed var Fästnings-Bygnaden icke hulpen; utan anhält jag hos Riksens Högloflige Städens Deputation, att Tegelbruket skulle arrenderas, hvilket väl skedde, men något dyrt, till 6500 dl kpmt årligen, med förbehåll, at efter 5 arendeåhr, få behålla de inrättningar Cronan dervid gjorde.³⁵

Den årliga produktionen vid Sörnäs tegelbruk beräknades till 200 000 stycken tegel, vilket inte på långt när förslog för fästningens behov. Kronan beslöt att vidta ombyggnadsarbeten på tegelbruket så att det kunde leverera 300 000 till 400 000 tegel om året. Uppfinnaren Christoffer Polhem (1661–1751) hade konstruerat en ny sorts vattendrivna tegelbråkor för kronans tegelbruk i Lovisa, vilka togs i bruk också i Sörnäs. Enligt Ehrensvärd drevs tegelbråkorna med vatten och slog själva teglet. Om bara manskapet till fullo lärde sig utnyttja uppfinningen borde bruket kunna tillverka en miljon tegel i året med fyra bråkor, eftersom var bråka slog 360 stenar i timmen. I Helsingfors experimenterade man rentav med en ny bråka som slog tolv stenar i minuten.³⁶

Ehrensvärd hade haft Christoffer Polhem som lärare och hade som ung man år 1729 studerat mekanik vid Stjärnsunds manufakturverk.³⁷ Enligt Ehrensvärd var det Polhem själv som hade uppfunnit tegelbråkorna, ”vi har allenast den hedern at exequera det en så stor man för os har giordt”³⁸. Den som i praktiken övervakade byggarbetena på plats var Polhems adept, byggmästaren Daniel Thunberg (1712–1788). År 1754 klagade generalkvartermästare Fabian Casimir Wrede från Lovisa: ”Det var mig et förbannat sprat at ei tunberg kunde koma gifver han mig intet ritning på skofvlegången så kan jag intet slå tegel i åhr vid Tessiö efter bråken blivit ändrat från under till ofverfall”.³⁹ Tydligen var det Thunberg som gav Polhems idéer en praktisk tillämpning inom fästningsbyggets produktion. Thunberg gjorde även egna uppfinningar, till exempel en hackelsemaskin för utfordring av kronans många hästar.⁴⁰

Enligt bokföringen ökade produktionen vid Sörnäs tegelbruk mer än man ursprungligen beräknat. Det första året slogs hela 600 000 tegel. År 1751 slogs nästan 930 000 tegel och 1752 nästan 1 240 000 tegel.⁴¹ Trots att kronan hade gjort stora investeringar för att förbättra tegelbruket ville Ehrensvärd inte förlänga arrendekontraktet när det löpte ut vintern 1753. Han föredrog att köpa in tegel av privata företagare.⁴² Orsaken var att kronan i det skedet ville utnyttja hela arbetsstyrkan för de egentliga fästningsbyggnadsarbetena och därför valde man att upphöra med den egna tegelproduktionen. Även om köpman Tesche lär ha varit motvillig till att arrendera ut tegelbruket torde det ha inneburit en bra affär för honom.⁴³ Förutom arrendeintäkter fick han ett betydligt mer produktivt tegelbruk.

Armén anställde tegelslagarmästare Friedrich Meyer som förman vid Sörnäs tegelbruk. Hans ursprung är oklart, liksom på vilka vägar han anlände till Helsingfors, men namnet talar för att han var tysk. Efter att kronan hade avstått från tegelbruket vintern 1753 blev Meyer friställd, men han led knappast brist på presumtiva arbetsgivare. Följande år mantalsskrevs han i Helsingfors som medlem av handelsman Pehr Sunns hushåll.⁴⁴ Sunn drev två tegelbruk i Östersundom, be-

läget på landsbygden i Helsingfors östra grannsocken Sibbo, och 1755 mantals-skrevs Meyer mycket riktigt som tegelslagare i Östersundom.⁴⁵

Utan en aktiv politik för att sprida teknik hade kronan knappast kunnat övertyga potentiella privata tegelbruksidkare om verksamhetens fördelar. I motsats till kolningen verkar man inom denna bransch ha rönt stor framgång eftersom åtskilliga nya tegelbruk grundlades i Helsingforstrakten.⁴⁶ Det föreligger emellertid endast i två fall mera utförliga källor som belägger fästningsbyggets interaktion med privata entreprenörer. Det ena är från Alberga gård i Esbo socken, där kapten Carl Tersmeden lät anlägga ett tegelbruk.⁴⁷ Det andra är från Sibbo socken där major Carl Fredrik Nordenskiöld (1702–1779) ägde flera tegelbruk, troligen anlagda i början av 1750-talet.⁴⁸

Enligt Tersmedens memoarer, en viktig källa till följande redogörelse, var det ursprungligen Augustin Ehrensvärds idé att anlägga ett tegelbruk vid Alberga.⁴⁹ Läget var utmärkt ur transportsynvinkel och råvaror av hög kvalitet fanns tillgängliga. När verksamheten sattes i gång berättade Tersmeden att han inte hade någon som helst erfarenhet av eller kunskap om tegelbruk. En viktig impuls kom från permitterade soldater, troligen från Cronhielms regemente, som sökte arbete hos Tersmeden. En av soldaterna hade före sin värvning varit tegelslagare och kände en tegelbrännare som tjänstgjorde vid samma regemente.⁵⁰

Även om Tersmeden hade tillgång till råvaror och arbetskraft behövde han praktisk hjälp med att anlägga bruket. Soldaterna kunde sätta upp den hästdrivna tegelkranen, men för att mura tegelugnen krävdes större yrkeskunskap. Ehrensvärds ställföreträdare på Sveaborg, Fabian Casimir Wrede, rekommenderade den tyske mästaren Meyer för att uppföra ugnen.⁵¹ Förmodligen rörde det sig om den redan tidigare omnämnde tegelslagarmästaren Friedrich Meyer. Meyer delade med sig av sin kunskap, gjorde ritningar till ugnen och skickade folk till Alberga för att uppföra den. Enligt Tersmeden eftersträvade fästningsbyggets ledning att på alla sätt bistå dem som anlade nya tegelbruk.⁵² Tersmeden fick både arbetskraft och byggnadsmaterial. Det är oklart huruvida han betalade någon ersättning för det.⁵³

Förutom hjälp med tegelugnen fick Tersmeden även produktionstips av mästare Meyer. Han föreslog att Tersmeden skulle låta slå en viss sorts formgivna stenar med kantiga spets, så kallad *formsten*, vilka användes för att mura välvda bågar. De var svårare att tillverka, men betingade av den anledningen ett högre pris. Tersmeden säger att det här var ett värdefullt tips som gav honom en avsevärd konkurrensfördel jämt mot andra tegelbruk. Formsten gjorde hans tegelbruk lönsamt, medan vanliga tegel enligt hans egna kalkyler inte hade gett någon större vinst.⁵⁴

Också i Söderkulla tegelbruks fall skedde en teknologisk överföring från fästningsbygget till privata näringsidkare. Carl Fredrik Nordenskiöld hade redan

1753 inrättat två tegelbruk i Sibbo. Följande år inrättade han ytterligare ett på Söderkulla gård tillsammans med sin granne Sofia Ehrenreuter (1714–1768), änka efter löjtnant Carl Fredrik Tigerstedt. Kompanjonerna kom senare i gräl och det hela slutade i rätten. Ur rättsprotokollet framgår även enstaka detaljer om brukets teknik och grundläggande, till exempel att tegelbruket utnyttjade vattenkraft. Nordenskiöld hade införskaffat en ritning på en tegelkran enligt Polhems design. Troligen var det samma sorts tegelkran som användes vid kronans tegelbruk i Sörnäs och i Lovisa. Nordenskiöld undervisade fruns anställda Johan Damström i hur tegelbruket skulle anläggas, och skaffade dessutom byggnadsmaterial och utrustning. Det framgår inte exakt hur det här gick till, men man kan undra om inte Nordenskiöld fick hjälp av fortifikationen på samma sätt som sin kollega Carl Tersmeden.⁵⁵

Det är osäkert i vilken grad som Tersmedens och Nordenskiölds erfarenheter kan generaliseras till att gälla andra tegelbruk. Landshövding Gyllenborg uppgav i sin riksdagsrelation att det fanns arton tegelbruk i Nyland 1755, antingen redan i funktion eller ännu under byggnad. Åtta tegelbruk ägdes av officerare, flera med nära kontakter till fästningsbygget. Men bland tegelbruksidkarna fanns också borgare, ämbetsmän, präster och andra ofrälse ståndspersoner.⁵⁶ Även civila kan ha fått hjälp av fortifikationens kunniga hantverkare, som också försåg dem med ritningar till tegelkrantar. Ehrensvärd och upphandlingsdeputationen sökte ju aktivt uppmuntra till anläggandet av tegelbruk.⁵⁷

Tegelbrukens stora beroende av fästningsbygget framgår av att de flesta verkar ha avbrutit sin produktion när arbetet vid fästningen tillfälligt upphörde under pommerska kriget (1757–1762).⁵⁸ Troligen var fästningsbygget tegelbrukens enda, eller åtminstone mest betydande, kund. Men produktionsstoppet härrörde eventuellt också från brist på arbetskraft och tekniskt kunnande bland civilbefolkningen. Med tanke på att Ehrensvärd talade om arbetskraftsbrist på tegelbruken var det föga förvånande om militären försökte bistå med arbetare.⁵⁹ Eftersom många arbetare var soldater eller permitterade soldater resulterade regementenas avfärd till Pommern sannolikt i en brist på kunnig arbetskraft. Men inte alla soldater lämnade orten: kapten Tersmeden nämner till exempel att "hans" tegelslagare hade varit anställd vid Tölö tegelbruk under kriget.⁶⁰

Kalktillverkning

Ett stort problem för fästningsbygget var tillgången på kalk, som var en nödvändig ingrediens i murbruk för att fästningsmurarna skulle kunna resas. I Nyland

hade allmogen på några få orter sysslat med kalkbränning, men råvaran var sällsynt och höll inte bästa kvalitet. En viktig produktionsanläggning i fästningsbyggets regi var kalkbrottet i Sibbo. Redan 1745–1746 hade kronan haft soldater förlagda till detta kalkbrott.⁶¹ En beskrivning av kalkbrottet från 1749 uppger att det hade två stenhuggarverkstäder, två kaserner, en pråm, en materialgård, två bryggor, ett kolhus, en krutbod, ett förråd och två latriner. Före år 1760 hade byggnadsbeståndet utökats med bland annat en badstuga, ett stall och en krogstuga.⁶² Det bör framhållas att inget sägs om att det skulle ha funnits några kalkugnar vid kalkbrottet. Åren 1751–1756 producerades där faktiskt varken några större mängder kalksten eller någon färdig bränd kalk överhuvudtaget. I stället höggs där *cordonsten* samt bland annat rännsten och medaljonger. Dessutom ägnade sig soldaterna åt att bränna träkol.⁶³

All kalkbränning verkar ha försiggått på andra arbetsposter vid fästningsbygget. Åtminstone förekom kalkbränning 1751–1752 vid de arbetsposter som gick under namnen Ulricasborg och Broberget, båda belägna på fastlandet i Helsingfors omedelbara närhet. Augustin Ehrensvärd nämnde flera kalkugnar vid den här tiden, åtminstone en vid Broberget, en vid Ulricasborg samt två på Sveaborg.⁶⁴ Men fästningsbyggets egen kalkproduktion var liten och man var därför beroende av inköpt kalk från Gotland.⁶⁵

Samtidigt som Ehrensvärd avstod från Sörnäs tegelbruk vidtog han troligen åtgärder för att avveckla kronans kalkbränning. Efter 1752 förekom inte längre någon kalkbränning för kronans räkning vid de arbetsposter som tidigare hade varit ägnade åt det. Det här sammanfaller tidsmässigt med att fortifikationens kalkbrännare, Mikael Sandberg, avled i juli 1752 och inte tycks ha fått någon efterträdare.⁶⁶

Ehrensvärd och upphandlingsdeputationen nämnde i sina redogörelser att de hade försökt uppmuntra privatpersoner till kalkbränning. Uppenbarligen gick det inte lika lätt som i fråga om tegelbruken.⁶⁷ Några Helsingforsbor försökte emellertid på 1750-talet uppta ett kalkbrott i Tölö.⁶⁸ Men verksamheten i Tölö kom igång ytterst långsamt, enligt Helsingfors förste historieskrivare Henrik Forsius brändes där 1757 endast två ugnar kalk och det är osäkert om produktionen överlevde pommerska kriget.⁶⁹

Skeppsbyggnad

Skeppsbyggnad var en verksamhet som flottan traditionellt hade bedrivit i kronans regi, även om man ibland köpte in fartyg av privatpersoner.⁷⁰ Skeppsbyg-

geriet på Sveaborg är framförallt förknippat med skärgårdsflottan och Fredrik Chapmans innovativa arbete på 1760-talet.⁷¹ Men skeppsbyggnationen var livlig redan på 1750-talet, om än för mer prosaiska behov. I slutet av 1740-talet och början av 1750-talet byggdes olika transportfartyg. Kronans fregatter och andra större fartyg gjorde täta resor till Sverige efter kalk, sten och förnödenheter. Pråmarna opererade i närområdet för att sköta transporter av jord, sand, tegel, kalk och ved mellan fastlandet och öarna. Även mindre båtar kunde användas för den här sortens transporter samt för persontrafik.⁷²

Augustin Ehrensvärd klagade över att det vid hans ankomst endast fanns några små odugliga båtar. Soldater hade dock redan tidigare satts i arbete med att hugga timmer till båtar, vilket Ehrensvärd genast utökade med ett större hygge till pråmar och slupar. I november 1748 började man röja plats för ett kronovarv på två holmar vid Ulricasborg och i januari följande år kunde man inleda verksamheten. De första jakterna sjösattes juli 1749.⁷³ Enligt Oscar Nikula flyttades varvet 1752 ut till Stora Öster Svartö.⁷⁴

Vid kronovarvet i Helsingfors färdigställdes nitton fartyg år 1751. De två största pråmarna var 70 fot långa och 22 fot breda och hade kapacitet nog att lasta 24 000–25 000 tegel. De två brigantiner som byggdes var på 75 svåra läster och två jakter på 50 läster.⁷⁵ Följande år byggdes endast sex fartyg, men 1753 förfärdigades hela sjutton fartyg. Å 1754 byggdes däremot endast ett fartyg, och därefter försvann varvet ur fästningsbyggets bokföring.⁷⁶

Ehrensvärd nämnde 1752 att han hade nyttjat Österbottens regemente till skeppsbyggnad.⁷⁷ Bland den österbottniska kustbefolkningen fanns ända sedan medeltiden skickliga båtbyggare. Under 1600-talet var huvudorterna för skeppsbyggnadsverksamheten Gamlakarleby och Jakobstad. På 1670-talet grundades ett kronovarv i Kronoby, där amiralitetet lät bygga lastdragare för örlogsflottans behov.⁷⁸ De gamla traditionerna återupptogs på 1720-talet efter stora ofreden och kronan fortsatte med sin skeppsbyggnation i Österbotten, dock inte längre på eget varv utan genom entreprenad hos pålitliga skeppsbyggare.⁷⁹

Eftersom Ehrensvärd måste skicka efter hjälp ända från Österbotten fanns det troligtvis inte yrkeskunnig arbetsledning att få tag i på närmare håll. I februari 1751 anlände skeppsbyggmästare Telin till fästningsbygget.⁸⁰ Det torde röra sig om Anders Telin (1716–1778) från Jakobstad. Tidigare forskning nämner dock inte att Telin skulle ha varit i Helsingfors, utan han uppges ha flyttat till Gamlakarleby 1751.⁸¹ Telin var prästson och inledde teologistudier i Åbo, men flyttade i stället snart till Uppland där han studerade tekniska ämnen. Han byggde sina första fartyg i Jakobstad på 1740-talet och fortsatte senare sin verksamhet i Gamlakarleby. Han lär ha varit den mest produktiva skeppsbyg-

garen i Gamlakarlebyns historia, under hans ledning stod åtminstone 50 fartyg färdiga.⁸²

Skeppsbyggmästare Telin tillhörde de högst betalda hantverkarna vid fästningsbygget och fick 808 daler silvermynt årligen.⁸³ Dessutom åtnjöt Telin andra förmåner. Enligt fästningsbyggets kassabok fick han den 26 augusti 1753 till exempel en "äreskänk" om 300 daler silvermynt ur fortifikationskassan.⁸⁴ Troligen skedde detta i samband med Telins avresa från Helsingfors, eftersom han saknas i följande års mantalslängd.⁸⁵ Tidpunkten för hans avresa sammanfaller i tid med upphörandet av kronans egen fartygsproduktion.⁸⁶

Trots att kronan inte aktivt uppmuntrade till privat skeppsbyggnation skedde indirekta tekniska överföringar. År 1755 ansökte borgerskapet i Helsingfors om att få låna arbetskraft av fästningsbygget för att reparera ett fartyg. Ett kungligt brev gav Ehrensvärd tillstånd att låna ut tjugo vid skeppsbyggeri vana soldater från Österbottens regemente: "Borgerskapet i Helsingfors hos Eder anhållit att till reparerande af en deras spanienfarare få af Österbotns regimente 20 man som skiepstimmermans arbete wara wane thersom till dylika arbeten derstädes icke någon annan tillgång skulle wara" Borgerskapet måste överta soldaternas underhåll, men inget tyder på att de betalade någon ersättning till kronan.⁸⁷

Skeppet som reparerades var troligen *Augustin Ehrensvärd* på 230 läster. Fartyget dök upp för första gången samma år i stadens längder för hamn- och bropengar.⁸⁸ Det var "Ett förledit år, wid Porckala Strandat stort Ek-skepp" som några av stadens borgare tillsammans med handlande från Åbo inropat på auktion.⁸⁹ Hösten 1755 stod skeppet färdigt och avseglade till Cadiz.⁹⁰

Byggandet av spanienfarare var inte något helt nytt i Helsingfors. År 1747 hade man i staden byggt fartyget *Generalguvernören von Rosen* på 220 läster. Eftersom borgarna behövde bistånd från armén vistades förmodligen hantverkarna som byggt det inte längre i staden. Visserligen hade stadens egna timmermän medverkat vid bygget, men skeppsbyggmästare Sahrberg, två kvartersmän och sju timmermän hade varit från trakterna runt Gamlakarleby och återvänt hem.⁹¹

Verktygstillverkning

Ehrensvärd betonade i sin rapport till ständerna 1752 den akuta bristen på hantverkare, i synnerhet på smeder, i Finland. Han nämnde att fortifikationen hade försökt lösa problemet genom att Daniel Thunberg utbildade soldater i hantverk och handaslöjd.⁹² Vid fästningsbyggets olika arbetsposter tillverkades en mängd verktyg och redskap.⁹³ Det förekom smidesarbete, men också en omfattande pro-

duktion av olika slöjdprodukter, till exempel trä- och sömnadsarbete.⁹⁴ Men här syns samma tendens som inom den övriga produktionen: ju längre 1750-talet framskred desto mera sjönk tillverkningen.⁹⁵

En stor del av denna produktion var traditionell handaslöjd som liknade den som utövades i hemmen. Smeder var däremot i regel utbildade yrkesmän. Vintern 1751 hade fortifikationen i Helsingfors enligt mantalslängderna 48 anställda civila mästersmeder, smeder och smedgesällor. Därefter minskade antalet stadigt, och vintern 1756 var de civila smederna endast 25 stycken.⁹⁶ Smederna var den enda större yrkesgrupp där majoriteten av de anställda var civila. I juni 1751 var 62 % av fästningsbyggets civila hantverkare just smeder.⁹⁷ Ehrensvärd skrev att man hade varit tvungen att låta de få tillgängliga smederna lära soldater smide.⁹⁸ Men trots utbildning utgjorde soldater endast 32 % av alla smeder vid fästningsbygget. Yrket krävde stort tekniskt kunnande och förhållandevis lång utbildning.

Vissa civila smeder stannade länge på Sveaborg: Anders Frisk kvarstod i tjänsten till 1797, Olof Malmström till 1780 och Carsten Teckenberg ända till 1800.⁹⁹ Men många smedgesällor lämnade Helsingfors efter en eller två byggsäsonger. Det innebar inte nödvändigtvis att de bytt arbetsgivare, endast att de bytt fästningsbygge. Ätminstone smedgesällorna Adam Storck, Nils Parcko, Jacob Kock och Claes Holm flyttade enligt kyrkböckerna vidare till fästningsbygget Lovisa.¹⁰⁰ Mästersmeden Anders Magnisson vistades i Lovisa både före och efter sin anställning i Helsingfors.¹⁰¹ Nils Parcko blev senare fortifikationssmed i Tavastehus på 1760-talet.¹⁰²

Fyra av fästningsbyggets civila smeder bosatte sig i Helsingfors och erhöll burskap, nämligen mästaren Daniel Hamn, gesällen Martin Parcko, gesällen Jonas Åkerberg och gesällen Gabriel Hiort.¹⁰³ Den sistnämnde lyckades till och med bli smedålderman i Helsingfors, men avled redan 1765 vid endast fyrtio års ålder.¹⁰⁴ Det var dock inte helt lätt att slå sig ner i staden eftersom lokala hantverkare inte alltid såg med blida ögon på nykomlingar. När Hamn etablerade sig i Helsingfors blev han utsatt för en veritabel smutskastningskampanj som slutade med att några lokala smeder åtalades för ärekränkning.¹⁰⁵ Men Hamn var inte lättskrämmd, utan fortsatte sin verksamhet i staden fram till sin död, då hans änka tog över.¹⁰⁶

Byggnadsarbete

Det svåraste i fästningsbyggandet var att få tag på murmästare eller byggmästare i Finland. I en lista över personalen från 1766 uppges murmästare och murgesällor vara inkallade från Tyskland och från Stockholm.¹⁰⁷ Namnen stäm-

mer inte överens med de murare som är kända från 1750-talet, men principen var sannolikt densamma. Också kapten Carl Tersmeden talar om att han fick låna just tyska murargesäller från fästningsbygget för att sätta upp tegelugnen på Alberga gård.¹⁰⁸

Åtminstone i ett par fall var byggmästarna elever till arkitekten Carl Hårleman (1700–1753), som var överintendent vid slottsbygget i Stockholm 1741–1753.¹⁰⁹ Augustin Ehrensvärd tackade Hårleman för att han gett honom en så god rådgivare i byggmästaren Daniel Thunberg.¹¹⁰ Även den danskfödde Gotthard Flensburg (1723–1803) var elev till Hårleman. Innan Flensburg kom till Helsingfors 1751 hade han arbetat som byggmästare för fortifikationen i Landskrona.¹¹¹ Samtidigt med Flensburg anlände murmästare Bergström, med osäkert ursprung.¹¹² De kom troligen för att ersätta en annan mästare, Samuel Berner från Sachsen. Berner hade efter sin lärotid i Stockholm blivit stadsarkitekt i Åbo på 1730-talet. Hans tid vid fästningsbygget blev emellertid kort: han avskedades efter att ett arbetslag under hans ledning hade misslyckats med en valpelare på Långörn.¹¹³

Åtminstone två byggmästare sökte sig senare till det civila näringslivet. Murmästare Flensburg flyttade 1753 till Lovisa, men när fästningsbygget där avbröts på grund av pommerska kriget fick han arbete inom den civila byggnadssektorn. Flensburg blev stadsarkitekt i Borgå och spelade en viktig roll för återuppbyggandet av staden efter branden 1760. Han erbjöd även sina tjänster i det ryska Viborg. Men 1770 återgick han till att arbeta för fortifikationen och flyttade till Stockholm.¹¹⁴ Murmästare Berner, som hade avskedats redan 1751, återvände inte till Åbo utan slog sig ner i Helsingfors. Han omkom några år senare i en olyckshändelse.¹¹⁵

Men de flesta murare var varken mästare eller civila. Sommaren 1751 var soldaterna i överväldigande majoritet, de utgjorde 93 % av murarna samt 95 % av stenhuggarna. Inom dessa yrken var tillgången på civil arbetskraft dålig och armén var tvungen att skola soldater. Enligt mantalslängderna fanns det knappt tjugo civila murargesäller vid fästningsbygget 1751–1756.¹¹⁶ Nästan hälften av dem stannade endast en eller två säsonger. Men fyra stannade kvar på Sveaborg till slutet av 1750-talet och Danquard Paschke ända till sin död 1768.¹¹⁷ En av dem, Jöran Simensen, var periodvis skriven som civil i Helsingfors.¹¹⁸

De murarutbildade soldaterna demobiliserades med sina regementen och spriddes troligen över hela Finland. Med tanke på att statsmakten från mitten av 1700-talet ivrigt uppmuntrade stadsborna till att uppföra stenhus är det intressant att så många murare plötsligt fanns att tillgå. Ett av de första stenhusen i Helsingfors var den nya skolan som stod färdig 1759.¹¹⁹ Stadens smeder och tim-

mermän klagade över att man hade använt soldater som arbetskraft vid skolbygget. Men inget sades om murarna, antagligen eftersom det inte fanns några civila murare som kunde känna sig förfördelade.¹²⁰ Däremot finns ett fall från Tyrvis i västra Finland från 1781 där sockenmuraren Juho Juhonpoika anklagade soldaten Matti Pihl för att olagligen ha utövat muraryrket, men rätten friade Pihl.¹²¹ Soldater hade laglig rätt att bedriva hantverk så länge de inte anlade verkstäder eller anställde personal. Sedan 1727 gällde den här rättigheten både värvade soldater och rotesoldater. År 1748 utvidgades rätten till att omfatta även före detta rotesoldater.¹²² Soldaternas hantverksutövande är tyvärr svårt att spåra i lokala rättskällor på landsbygden eftersom de sällan ställdes inför rätta för sin verksamhet. Till skillnad mot i städerna fanns det få sockenhantverkare på landsbygden som kunde protestera mot ovälkomna konkurrenter. Så länge soldaterna höll sig till reglerna hade de dessutom lagen på sin sida.

Avslutning

Avsikten med denna uppsats var att utifrån exemplet Sveaborg ta reda på om armén spred teknisk kunskap till det civila samhället på 1700-talet. Verksamheten skiljde sig från en bransch till en annan, men alla bidrog på sitt sätt till att sprida kunskaper och färdigheter. I fråga om tekniska innovationer var tegeltillverkningen den klart mest innovativa eftersom man utvecklade ny teknik och tog in utländsk expertis som skulle bli betydelsefull på riksnivå. På lokal nivå flyttade kronans skeppsbyggnation österbottniskt expertkunnande till Helsingforsregionen, liksom anställandet av utländska och svenska murmästare bidrog till att utveckla stadens byggnadsverksamhet. I fråga om tegelbranschen var militären mest framgångsrik i sin ambition att sprida kunskap till det civila näringslivet, medan försöken att intressera lokalbefolkningen för kolning och kalktillverkning gick sämre. Men civilsamhället kunde även verka aktivt för att begära kunskap från armén, som när Helsingforsborna självmant anhöll om att få låna soldater till sitt skeppsbygge.

Experter inom kolning, tegeltillverkning, kalkbränning, skeppsbygge, smidesproduktion, murning och byggnadsplanering rekryterades till fästningsbygget. I detta avseende skedde en tydlig interaktion mellan militären och det civila samhället. Den teknikledande armén behövde trots allt också civila experter, såsom skeppsbyggmästare Telin eller murmästare Samuel Berner. Fästningsbygget innebar ett ömsesidigt utbyte åt båda håll mellan armé och civilsamhälle. Militärt kunnande flyttade till exempel över till det civila samhället när hantverkare och ex-

perter lämnade Sveaborg och övergick till privat tjänst, såsom tegelslagare Meyer. Även personer som fortsatte i arméns tjänst kunde utgöra en kunskapsresurs för lokalsamhället genom möjligheten att hyra eller låna arbetskraft från fästningsbygget till tegelbruk eller skeppsbyggen. Ett av fästningsbyggets främsta bidrag till teknikspridningen var otvivelaktigt utbildningen av vanliga rotesoldater. Inom den specialiserade arbetsstyrkan vid fästningsbygget var största delen soldater, inom vissa yrken kunde de utgöra över 90%. Eftersom regementen och soldater ständigt cirkulerade är det svårt att uppskatta hur många soldater som fick hantverksutbildning vid fästningsbygget. Hur de senare nyttjade sitt kunnande är också vanskligt att bedöma eftersom samtiden sällan använde någon annan yrkestitel än soldat för dem. Med de hemvändande soldaterna spreds emellertid olika former av tekniskt kunnande över hela Finland och stora delar av centrala Sverige. För det civila samhället blev fästningsbygget en utmärkt källa till teknik och kunskap eftersom många av de aktiviteter som bedrevs där kunde gagna civil byggnadsverksamhet och sjöfart. Det var knappast någon slump att tegeltillverkning, skeppsbyggnad och stenhusbyggnation blomstrade upp i Nyland under senare hälften av 1700-talet.

Som ekonomisk investering medförde fästningsbygget Sveaborg att miljoner daler silvermynt omfördelades från rikets centrum till dess periferi. Fästningsbyggets upphandling av varor och tjänster inbringade privata entreprenörer nödvändigt kapital för annan affärsverksamhet. Men när man försöker bedöma fästningsbyggets positiva ekonomiska effekter på den lokala ekonomin får man inte glömma de teknologiska överföringarna. I motsats till pengar, som kan räknas och mätas, är kunskapens direkta och indirekta effekter omöjliga att mäta i absoluta siffror.

Troligt är emellertid att kunskap och färdigheter från fästningsbygget kom betydligt större geografiska områden, andra sociala grupper och fler människor till del än vad de direkta ekonomiska vinsterna gjorde. Det tog kanske längre tid innan kunskapsöverföringen från fästningsbygget fick positiva ekonomiska effekter, men de var i stället desto mera långsiktiga. Pengar var lätt fångat och lätt förgånget, medan kunskap kunde utnyttjas under flera generationer, ackumuleras och vidareutvecklas. Allmoget i det avlägsna Tyrvis vann inte ekonomiskt på fästningsbygget och brydde sig knappast heller särskilt om Sveaborgs militära betydelse. Men om soldaternas nyvunna murarfärdigheter bidrog till att bönder runtom i Finland fick varmare och brandsäkrare stugor, även efter det att fästningen kapitulerat för ryssarna, tyckte man kanske ändå att fästningen hade varit en god investering.

Noter

1. Åren 2010–2013 ledde docent Panu Pulma vid Helsingfors universitet forskningsprojektet "Kontakter, nätverk och innovationer. Sjöfästningen Sveaborgs grundande, ekonomisk-sociala konsekvenser och roll som centrum för innovationer, ca 1730–1809". I anslutning till projektet publicerades både böcker och artiklar, t.ex. Petri Talvitie "Black Markets and Desertion: Soldiers' Criminality in Helsinki 1748–1757", *Sjuttonhundratal* 2014, s. 45–68. DOI: <http://dx.doi.org/10.7557/4.3083>; Juha-Matti Granqvist, "The Businessmen of Sveaborg: Civil-Military Interaction in an Atypical Eighteenth Century Nordic Military Town", *Sjuttonhundratal* 2015, s. 73–94. DOI: <http://dx.doi.org/10.7557/4.3526>; Sampsa Hatakka, "The Provisioning of the Military Construction Workers of Sveaborg 1747–1752: The Magazine Supply System in Peacetime", *Sjuttonhundratal* 2015, s. 95–116. DOI: <http://dx.doi.org/10.7557/4.3526> eller Mikko Huhtamies, *Pobjolan Atlantis: Uskomattomia ideoita Itämerellä* (Helsinki 2014).
2. Se t.ex. Raimo Väyrynen, *Military Industrialization and Economic Development. Theory and Historical Case Studies* (Geneva 1992), Paul J. Dunne, Ron P. Smith & Dirk Willenbockel, "Models of military expenditure and growth: A critical review", *Defence and Peace Economics* 16:6 (2005), s. 449–461. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/10242690500167791>, P.C. Frederiksen & Robert E. Looney, "Defense Expenditure and Economic Growth in Developing Countries", *Armed Forces and Society* 9:4 (1983), s. 633–645, (s. 636–637). DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/0095327x8300900406>, James Cypher, "Military Spending, Technical Change and Economic Growth: A Disguised Form of Industrial Policy?", *Journal of Economic Issues* 21:1 (1987), s. 33–59. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/00213624.1987.11504597> eller Christos Kollias & Suzanna-Maria Paleologou, "Growth, Investment and Military Expenditure in European Union-15", *Journal of Economic Studies* 37:2 (2010), s. 228–240. DOI: <http://dx.doi.org/10.1108/01443581011043618>. En historiografisk översikt finns i Aviral Kumar Tiwari & Muhammad Shahbaz, "Does Defence Spending Stimulate Economic Growth in India? A Revisit", *Defence and Peace Economics* 24:4 (2013), s. 371–395. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/10242694.2012.710814>.
3. Frederiksen & Looney 1983, s. 636–637; Dunne, Smith & Willenbockel 2005, s. 451.
4. Se t.ex. Dunne, Smith & Willenbockel 2005, s. 451.
5. Se t.ex. Frederiksen & Looney 1983, s. 636–637; Dunne, Smith & Willenbockel 2005, s. 451. eller Väyrynen 1992, *passim*.
6. Jan Glete, *Swedish Naval Administration 1521–1721. Resource Flows and Organisational Capabilities* (Leiden/Boston 2010); Gunner Lind, "Early military industry in Denmark-Norway 1500–1814", *Scandinavian Journal of History* 38:4 (2013), s. 405–421. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/03468755.2013.818913>.
7. Svante Lindqvist, "Trä, vatten och muskelkraft. 1720–1815", i Jan Hult; Svante Lindqvist; Wilhelm Odelberg & Sven Rydberg, *Svensk teknikhistoria* (Hedemora 1989), s. 121–123.

8. Lind 2013, s. 414.
9. Väyrynen 1992, s. 10–11.
10. Månadskontroller över fortifikationsarbetsmanskaper i Helsingfors januari–december 1751, Helsingfors fästningsarkiv, vol. 3, Krigsarkivet (KrA), Stockholm.
11. Månadskontroller över fortifikationsarbetsmanskaper i Helsingfors januari–december 1751.
12. Augustin Ehrensvärds relation 2/3 1752, s. 7, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, vol. 1, KrA, Stockholm.
13. Eirik Hornborg, *Helsingfors stads historia II* (Helsingfors 1950), s. 479.
14. Oscar Nikula, *Augustin Ehrensvärd* (Helsingfors 2010, 2:a uppl.), s. 110; Ernst Ericsson, *Kungliga Fortifikationens historia IV:3. Rikets fasta försvar 1720–1811, det fasta försvaret i Finland 1741–1772* (Stockholm 1937–39), s. 148–149.
15. Om slottsbygget vid mitten av 1700-talet se Andreas Lindblom et al, *Stockholms slotts historia, tredje bandet, från Fredrik I till Gustaf V* (Stockholm 1941).
16. Hornborg 1950, s. 215; Hans Hirn, *Från Lantingshusen till Jägerborn: ett värvat regemente i Finland 1751–1808* (Helsingfors 1970), s. 108; Heikki Vuorimies, *Suuren Pohjan sodan jälkeen Hämeeseen siirretyt ruotsalaisotilaat noin vuoteen 1760* (Jyväskylä 2015), s. 175–180.
17. Augustin Ehrensvärds relation 2/3 1752, s. 13.
18. Augustin Ehrensvärds relation 2/3 1752, s. 6–7.
19. Sofia Gustafsson, "Sveaborg och trävarorna på 1750-talet" i Sophie Holm & Magdalena af Hällström (red.), *Viapori /Sveaborg – Linnoitus, läbiseutu ja maailma/Fästning och omvärld* (Helsingfors 2012), s. 183–201.
20. Om forsrensning se t.ex. Gustaf Gisselkors rapport av den 25/1 1748 och den 29/8 1748, Gustaf Gisselkors rapporter från skogshyggen 1748–1749, Ankomne skogs- och stockhygges rapporter med mera vid Kongl. Österbotns regimente under fästningsarbetet i Helsingfors, Degerby och Tavastehus för åhren 1748 och 1749, Militaria II, vol. 259, Riksarkivet (RA), Helsingfors.
21. Nikula 2010, s. 110
22. Augustin Ehrensvärds relation 2/3 1752, s. 6.
23. Koncept till brev från Augustin Ehrensvärd till generalguvernör von Rosen nr 22 (6.3.1748), Ehrensvärdska papper, Tosterupsamlingen vol. 104–105, Riksarkivet (RA), Stockholm.
24. Helsingfors speciale relationer 1751–1756, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, vol. 25, 35, 43, 51, 60 och 72, KrA, Stockholm.
25. Månadskontroll över fortifikationsarbetsmanskaper i Helsingfors januari 1751. Mantalslängder för Helsingfors stad och för Sibbo socken 1751–1756, Länsräkenskaper, Nylands och Tavastehus län, Mantalslängder 1751–1756 (8287, 8291, 8295, 8300, 8308, 8313), RA, Helsingfors.

26. Riksdagsrelation av Rikens Ständers upphandlingsdeputation i Helsingfors 31/12 1751, Frihetstidens utskottshandlingar, Defensionsdeputationen 1751/52, vol. R2989, RA, Stockholm; Nikula 2010, s. 110, 116.
27. Per-Arne Karlsson, *Järnbruken och ståndssambället. Industrialisering och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering 1700–1770* (Stockholm 1990), s. 24.
28. Kassakontrarulla vid fortifikationskassan i Helsingfors 1751–1756, Helsingfors fästningsarkiv, vol. 17–23, KrA, Stockholm eller Upphandlingsextrakt 1751–1755, Sveaborgs fästningsarkiv, vol. 18, KrA, Stockholm.
29. Upphandlingsextrakt 1752, 27/5 1751, nr 2815, Sveaborgs fästningsarkiv, vol. 18, KrA, Stockholm; Stadens kassa, Stadens räkenskaper 1752, Ga:45, Helsingfors stadsarkiv, Helsingfors.
30. Upphandlingsextrakt 1751–1755, Sveaborgs fästningsarkiv, vol.18, KrA, Stockholm.
31. Leos Müller, *The Merchant Houses of Stockholm c. 1640–1800. A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behavior* (Uppsala 1998), s. 173.
32. Tesches tegelbruk nämns t.ex. i Hornborg 1950, s. 305, där det sägs vara grundat redan 1746. Tesches tegelbruk och *privilegio exclusivo* nämns av landshövding Gyllenborg, som daterar privilegierna till 1747, A.R. Cederberg, *Suomen maaberrojen valtiopäiväkertomukset 1755–1756* (Helsingfors 1950), s. 50.
33. Kerttuli Wessman, ”Katajanokan vaatimaton menneisyys. Vanhat piirrokset ja maa-laukset kaupunkikansatieteellisinä dokumentteina”, *Narinkka* 1989, s. 7–8.
34. Sofia Gustafsson, *Leverantörer och profitörer: olika geografiska områdets och sociala grupperns handel men fästningsbygget Sveaborg under den första byggnadsperioden 1748–1756* (Helsingfors 2015), s. 168–170.
35. Augustin Ehrensvärds relation 2/3 1752, s. 3.
36. Koncept till brev från Augustin Ehrensvärd till generalguvernör von Rosen nr 4 (9/2 1748), nr 31 (13/3 1748), nr 42 (4/4 1748) och nr 83 (23/5 1748).
37. Nikula 2010, s.19.
38. Koncept till brev från Augustin Ehrensvärd till generalguvernör von Rosen nr 42 (4/4 1748).
39. Brev från Fabian Casimir Wrede till Augustin Ehrensvärd, Lovisa 7/51754, Ehrensvärdska arkivet II, Augustin Ehrensvärds papper, vol. 1, KrA, Stockholm.
40. Koncept till brev från Augustin Ehrensvärd till generalguvernör von Rosen nr 42 (4/4 1748).
41. Nikula 2010, s.109; Augustin Ehrensvärds relation 2/3 1752, s. 3.
42. Nikula 2010, s. 148.
43. Koncept till brev från Augustin Ehrensvärd till generalguvernör von Rosen nr 3 (9/2 1748).
44. Mantalslängd för Helsingfors stad 1754.
45. Mantalslängd för Sibbo 1755.

46. Cederberg 1950, s. 50–53.
47. Tersmedens dagbok daterar tegelbrukets anläggande till 1751 (se t.ex. Carl Tersmedens Lefnadsjournal, vol. X, s. 537 och 551, digitala kopior i Esbo stadsmuseum, Esbo), men dateringen är troligen felaktig. I landshövdingens riksdagsrelation av år 1755 uppges tegelbruket i Alberga endast vara under byggnad (Cederberg 1950, s. 52).
48. Paul Nyberg & Bror Åkerblom, *Sibbo sockens historia II, 1700–1868* (Helsingfors 1950), s. 308–309.
49. Carl Tersmedens Lefnadsjournal vol. IX, s. 182, 302, 590.
50. Carl Tersmedens Lefnadsjournal vol. IX, s. 315–316.
51. Mantalslängd för Helsingfors stad 1751–1753; Helsingfors kämnärsrätts protokoll 23/9 1754, f. 245, Renoverade domböckerna, RA, Helsingfors,
52. Carl Tersmedens Lefnadsjournal vol. X, s. 40.
53. Carl Tersmedens Lefnadsjournal vol. X, s. 40, 50–51.
54. Carl Tersmedens Lefnadsjournal vol. X, s. 40–41.
55. Nyberg & Åkerblom 1950, s. 308–309.
56. Cederberg 1950, s. 50–52.
57. Nikula 2010, s.148. Riksdagsrelation av Riksens Ständers upphandlingsdeputation i Helsingfors 27/9 1755, Defensionsdeputationen 1755/56, Frihetstidens utskottshandlingar vol. R3066, RA, Stockholm.
58. Nikula 2010, s. 209.
59. Nikula 2010, s. 192.
60. Carl Tersmedens Lefnadsjournal vol. XI, s.69, 75.
61. Christer Kuvaja & Arja Rantanen, *Sibbo sockens historia fram till år 1868: 2* (Jyväskylä 1994), s. 44–45.
62. Nyberg & Åkerblom 1950, s. 304–305.
63. Kalkbrottets speciale relationer 1751–1756, Helsingfors speciale relationer 1751–1756, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, vol. 25, 35, 43, 51, 60 och 72, KrA, Stockholm.
64. Augustin Ehrenswards relation 2/3 1752, s. 3.
65. Gustafsson 2015, s. 204–213.
66. Dödde af Stads Församlingen Åhr 1752, nr 54, den 2/7 1752, Helsingfors svenskfinska församlings arkiv, Längder över födda och döpta 1750–1764 (I C:2), s.26, RA, Helsingfors.
67. Riksdagsrelation av Riksens Ständers upphandlingsdeputation i Helsingfors 31/12 1751. Se även Nikula 2010, s.116.
68. Se t.ex. magistratens protokoll 17/7 1754, 22/7 1754, 24/7 1754, 7/8 1754, 11/9 1754, 13/11 1754, 18/11 1754, 23/11 1754 och 17/12 1755, Helsingfors magistrats arkiv, Ca:60–61, HSA, Helsingfors.
69. Henric Forsius, *Historisk och æconomisk beskrifning öfwer stapelstaden Helsingfors uti Nyland* (Åbo 1757), s. 63.

70. Glete 2010, s. 241–312. Om kronans skeppsvarv och om kronans uppköp från Österbotten se t.ex. Gabriel Nikander, *Gamlakarleby stads historia II* (Gamlakarleby 1944), s. 181–185.
71. Om Chapman och flottan se t.ex. Oscar Nikula *Svenska skärgårdsflottan 1756–1791* (S.l. 2008, 2. uppl.).
72. Sjötransportens speciale relationer 1751–56, Sveaborgs speciale relationer 1751–56, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, vol. 29, 39, 45, 53, 63 och 76, KrA, Stockholm.
73. Augustin Ehrensvärds relation 2/3 1752, s. 13.
74. Nikula 2010, s. 116, 148.
75. Augustin Ehrensvärds relation 2/3 1752, s. 13, 27.
76. Varvet förekom inte i Helsingfors speciale relationer 1755–1756, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, vol. 60 och 72–73, KrA, Stockholm; inte heller i Sveaborgs speciale relationer 1755–1756, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, vol. 62–63, 74 och 76, KrA, Stockholm.
77. Augustin Ehrensvärds relation 2/3 1752, s. 13.
78. Nikander 1944, s. 181.
79. Nikander 1944, s. 185.
80. Kassakontrarulla vid fortifikationskassan i Helsingfors 1751, vecka 5, nr 50, Helsingfors fästningsarkiv, vol. 17, KrA, Stockholm.
81. Pentti Virrankoski, "Anders Teliin", i *Kansallisbiografia*. Publicerad 2007, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/7175/>, hämtad 16/10 2013; Nikander 1944, s. 194.
82. Yrjö Kotivuori, Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Anders Telin. <http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkilo.php?id=6238>. Hämtad 16/10 2013; Virrankoski 2007; Nikander 1944, s.194.
83. Månadskontroll över fortifikationsarbetsmanskaper i Helsingfors för januari 1752, Helsingfors fästningsarkiv, vol.4, KrA, Stockholm.
84. Kassakontrarulla vid fortifikationskassan i Helsingfors 1753, Helsingfors fästningsarkiv vol. 19, KrA, Stockholm.
85. Telins vistelse i Helsingfors kan man följa i Mantalslängder för Helsingfors stad 1751–1756.
86. Crono Warfvets speciale relation 1754, Helsingfors speciale relationer 1754, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, vol. 51, KrA, Stockholm.
87. Kungligt Majestät till Augustin Ehrensvärd 27/61755, kopia, Militaria II, vol. 573a, RA, Helsingfors; se även Ericsson 1937–1939, s. 246.
88. Journal til upbörd af hamn- och bropengar 1755, Helsingfors stads räkenskaper, Stadens kassa, vol. Ga:48, HSA, Helsingfors.
89. Cederberg 1950, s. 64.
90. Hornborg 1950, s. 312–313.
91. Hornborg 1950, s. 196–197. Se även Cederberg 1950, s. 64.

92. Augustin Ehrensvärds relation 2/3 1752, s. 6–7; Nikula 2010, s. 110.
93. Helsingfors och Sveaborgs huvudrelationer samt generale och speciale relationer 1751–1756, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, vol. 1–77, KrA, Stockholm.
94. Exakt vad som tillverkats vid olika arbetsposter finns utförligt listat i specialrelationerna 1751–1756.
95. Uträkningarna baserade på Huvudrelation för Helsingfors och Sveaborg 1751–1754, 1755 respektive 1756–1760, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, vol. 31, 56 och 64, KrA, Stockholm.
96. Mantalslängder för Helsingfors stad 1751–1756.
97. Månadskontroll över fortifikationsarbetsmanskaper i Helsingfors juni 1751.
98. Augustin Ehrensvärds relation 2/3 1752, s. 6.
99. Sirkku Laine, *Viaporin käsityöläiset 1748–1808 – ammattialat ja ammattilaisten lukumäärä*. (Avhandling pro gradu, Helsingfors universitet 1989) s. 125–127.
100. Samtliga blev senare fäder i Lovisa, Lovisa församlings arkiv, Längder över födda och döpta 1726–1756 och 1757–1769, RA, Helsingfors.
101. Han var t.ex. dopvittne till Maria Elisabeth, född 30/9 1748, till Fredric, född 6/2 1756 och till Jacob Gustaf född 7/6 1759, Lovisa församlings arkiv, Längder över födda och döpta 1726–1756, RA, Helsingfors.
102. Födde och Christnade år 1760, 12/5 smeden Nils Parckows barn Frederica; Döde och begrafne år 1760, 20/7 begravdes smeden Nils Parckows dotter Frederica; Döde och begrafne år 1763, 6/1 dog Fortificationssmeden Parckaus barn Ulrica, Tavastehus stadsförsamlings arkiv, Längder över födda och döpta 1740–1770, RA, Helsingfors.
103. Granqvist, *Helsingin porvaristo 1744–1807* (opublicerad förteckning). Åhr 1761 dödde, nr. 100, 11/11, smeden Daniel Hamn, Helsingfors svensk-finska församlings arkiv, Längder över födda och döpta 1750–1764 (I C:2), s.156v, RA, Helsingfors.
104. Döda och begrafne 1765, den 23/6 avled smeden ålderman Gabriel Hiort, Helsingfors svensk-finska församlings arkiv, Längder över födda och döpta 1765–1779 (I C:3), RA, Helsingfors; Birger Åkerman, *Bouppteckningar i Helsingfors stad 1679–1808* (Helsingfors 1937), s. 94.
105. Helsingfors magistrats protokoll 14/7 1755.
106. Maarit Mannila, *Mariankatu 3. Vanhan tulli- ja pakkabuoneen historia* (Helsinki 2006), s. 40.
107. Ericsson 1937–39, s. XVII.
108. Carl Tersmedens Lefnadsjournal, vol. X, s. 50, 228.
109. Lindblom 1941, s. 7.
110. Ericsson 1937–39, s. 144.
111. C.J. Gardberg, "Gotthard Flensburg", i *Biografiskt lexikon för Finland* (2008a). URN: NBN:fi:sls-4522-1416928957128, hämtad 29/5 2016.

112. Kassakontrarulla vid fortifikationskassan i Helsingfors 1751, vecka 16, nr 54, Helsingfors fästningsarkiv, vol. 17, KrA, Stockholm.
113. C.J. Gardberg, "Samuel Berner" i *Biografiskt Lexikon för Finland* (2008b). URN:NBN:fi:sls-4058-1416928956664, hämtad 29/5 2016; Mannila 2006, s. 21–27.
114. Gardberg 2008a.
115. Gardberg 2008b
116. Mantalslängder för Helsingfors stad 1751–1756.
117. Laine 1989, s. 106.
118. Granqvist, Helsingin porvaristo 1744–1807.
119. Hornborg 1950, s. 235–238.
120. Hornborg 1950, s. 221–225.
121. Jari Niemelä, *Tuntematon ruotusotilas. Ruotsinajan lopun ruotuarmeijan miehistön sosiaalinen ja taloudellinen asema Satakunnassa* (Helsinki 1990), s. 128.
122. Bertil Andersson, "Att leva med och i en garnison i det gamla Sverige. Borgare och soldater i Göteborg under 1700-talet", i Gunnar Artéus (red.), *Nordens garnisonstäder, Slutrapport från ett forskningsprojekt* (Stockholm, 1997), s. 167.

Summary:

Mobile knowledge and transferable skills: The construction of Sveaborg Fortress by a skilled workforce in the 1750s

In the international debate about whether military investment can lead to economic growth, one of the key arguments has been the transfer of knowledge from the military to civil society. The construction of the sea fortress of Sveaborg (Suomenlinna) just off the coast of Helsinki in mid-eighteenth-century Finland provides a good example of this transfer. This huge military investment took place in peacetime and centred mainly on trade related to construction and shipbuilding, the very commerce that was also highly desirable for civil society. The army had to find its own construction solutions, most notably brickwork that used new techniques, and these innovations were later adopted by civilian entrepreneurs. The army also brought in skilled craftsmen to Helsinki, who, due to their limited number, also helped train soldiers in different skills. After working on Sveaborg, some of these craftsmen moved over to civilian employers or settled down in Helsinki as burghers. Similarly, demobilized soldiers returned home, taking their acquired skills with them. Between the army and civil society, therefore, there was a constant interaction and mutual exchange of knowledge and technology.

Keywords: technological transfer; human resources; migration; military investment; military construction

Nu vil jeg fortælle Jer mere – Fortællingen om Uglenspeil fra folkebog til roman

Simona
Zetterberg Gjerlevsen

Indledning

Jeg glæder mig, at jeg har haft saa berømt en Fader, eller at jeg i det mindste har arvet saadan en stor Mands Navn. Verden vil endnu tale længe om ham og hans Bedrifter. Boghandlerne vil endnu fortjene mange Penge paa hans Skrifter. Alle andre Historie-Bøger ere intet imod hans Historier. Uglenspeils Beskrivelse er snart i hvert Huus, saavel hos Bønderne som hos Fogderne, ja vel og i fornemmere Huse.¹

I Carl August Thielos roman *Den Unge Uglenspeil, eller det slet opdragne Menneske* (1759) praler protagonisten den Unge Uglenspeil med populariteten af de folkebøger, der er skrevet over hans fars levnet. Den Unge Uglenspeil er i romanen søn af karakteren fra folkebogen *Tiile Ugelspegel*² (1696)³ og han mener ikke, at man bør læse andet end folkebøger. Sagt på en anden måde, så bruger Thielo på et meget tidligt tidspunkt romanformen til at ironisere over læsningen af det, der var den mest populære prosalitteratur blandt almuen inden romanens gennembrud.

Thielo (1707–1763) var en af de mest produktive forfattere af danske romaner i 1700-tallet og skrev alt fra følsomme kærligheds- og familieromaner (*Charlotte eller forunderlige Tildragelser med Frøken von Weisensøe* (1757–58) og *Wilhelmine eller den rige Kone i America* (1761)) over en art Frankenstein-historie (*Den grønne April* (1760)) til en eventyrlig robinsonade (*Matrosen som blev Keiser i Muratapa og derefter igen Matros* (1959)).⁴ Thielo nævnes af Vilhelm Andersen i *Illustreret Dansk Litteraturhistorie*⁵ og af F. J. Billeskov Jansen i *Danmarks Digtekunst*⁶, men herefter er han gledet ud af litteraturhistorien som romanforfatter. Hakon Stangerup synes at være den eneste i dansk litteraturhistorie, der har beskæftiget sig med *Den Unge Uglenspeil*⁷, men foretager ingen komparativ analyse af romanen og dens forlæg i folkebogen.

Denne artikel vil med udgangspunkt i en sammenligning af Thielos roman⁸ *Den Unge Uglenspeil* (1759) og folkebogen *Tiile Ugelspegel* (1696) udforske relationen mellem romanen og folkebogen som genrer. De to værker er på mange måder et oplagt

udgangspunkt for en komparativ analyse af folkebog og roman, fordi de begge blev læst i en periode, hvor romanen begynder at udfordre folkebogsgenren; og ikke mindst fordi Thielos roman kommenterer på folkebogen både ved at bygge ovenpå dens stof og ved at lade karaktererne i romanen diskutere folkebogsgenren.

Artiklen tager udgangspunkt i to specifikke værker, men på flere punkter tillader analysen, at der drages mere generelle konklusioner, da de træk, der fokuseres på i de to værker, er definerende for genrerne.⁹ I sin gennemgang af den svenske folkebog, der ligner den danske, definerer Rikard Wingård folkebogsgenren ud fra meget simple kriterier, hvis specificitet hovedsageligt angår receptionshistorien.¹⁰ At det er svært at definere folkebøgerne, vidner deres uensartede karakter om, både hvad angår emne og form: folkebøgerne bearbejder alt fra spin over bibelske beretninger, skildringer af historiske personer og kærlighedsanliggender til pikareske gavyvehistorier. Mens nogle af bøgerne er på vers, er andre skrevet i prosaform. Ud over de receptionshistoriske forhold, er der imidlertid også en række centrale lighedstræk, der går igen folkebøgerne imellem, og det er disse træk, denne artikel holder op imod romangenren: a) folkebøgerne blev produceret og modtaget som ikke-fiktive beretninger; de prætenderer at være historisk funderede og har ofte specifikke steds- og personhenvisninger b) de udspringer af en mundtlig fortælletradition c) de består oftest af en række små prosahistorier med overskrifter d) fortællerjeget er kun til stede i introduktionen og enkelte gange i afslutningen som en entitet, der præsenterer historien e) handlingsforløbet foregår ofte i en mytisk ikke-tid, hvor begivenhedsrækkefølgen er underordnet.

Før romangenren i Danmark dominerede folkebøgerne som læst underholdningslitteratur. *Dansk litteraturs historie* konkluderer: "Set med genrehistoriske briller er disse populære værker [folkebøgerne] forløbere for de romaner, som så småt i løbet af 1700-tallets anden halvdel og i alt fald fra sidste halvdel af 1800-tallet blev den dominerende litterære genre".¹¹ Det er i den angelsaksiske litteraturhistoriografiske tradition meget omdiskuteret, hvorvidt romanen bedst karakteriseres som en helt ny genre,¹² eller som en udløber af forrige genrer.¹³ I Danmark har der imidlertid været forsvindende lille interesse for at undersøge den danske romans udspiring i 1700-tallet.¹⁴ *Dansk litteraturs historie* følger til sin antagelse om den genrehistoriske kontinuitet mellem folkebøgerne og romanen, at der er stor forskel på kompositionen i de to genrer, fordi folkebøgerne: "består af en række hændelser, der er anbragt som perler på en snor, men hvor den logiske – for slet ikke at tale om den psykologiske – følge af hændelserne kan være svært at få øje på", samt at "[p]ersonskildringerne holder sig på typeplanet: gæv ridder, væn jomfru o. lign."¹⁵

De forskelle på folkebogen og romanen, som karakteriseres af *Dansk litteraturs historie*, er overordnede træk, der adskiller de to genrer. Trækkene fremholdes også

i klassiske litteraturteoretiske værker som i Mikhail M. Bakhtins karakteristik af forskellen på epos og roman i *The Dialogic Imagination*¹⁶ og Ian Watts adskillelse af romanen fra tidligere litterære genrer i *The Rise of the Novel*.¹⁷ Formålet med denne komparative analyse af folkebogen og romanen om Uglenspeil er at belyse mere specifikt, hvilke narrativitets- og fiktionalitetsteknikker,¹⁸ der er distinkt for folkebogen og romanen og med udgangspunkt heri drage litteraturhistoriske konklusioner.¹⁹ Centralt står spørgsmålet om, hvorvidt romanen vokser ud af folkebogstraditionen, eller om den bedre forstås som en helt ny genre. Denne artikel vil argumentere for, at det i høj grad er romanens fiktive status, der adskiller den fra folkebogsgenren.

Opbygning

Folkebøgerne er oftest anonyme og af ukendt oprindelse, da de har været viderebragt rundt i Europa og Orienten både fra mund til mund og skriftligt. Oprindeligt var folkebøgerne læsning for overklassen, men blev igennem 1500- og 1600-tallet en mere populær og folkelig genre. Fra 1700-tallet ændredes opfattelsen af dem; de blev betragtet som grov underklasselitteratur,²⁰ og i 1726 kom et kongeligt reskript, der forbød salget af folkebøger bestemte steder.²¹ Som den danske boghistoriker Henrik Horstbøll har påpeget, var der to litterære markeder: de dannede klassers litterære marked og almuens bogmarked, og folkebøgerne blev isoleret til det sidste. Først op i 1800-tallet – især med Grundtvigs folkløstiske arbejde – blev folkebogsgenren videnskabeliggjort og igen læst af et mere skolet publikum.²² En af de mest populære folkebøger og den, der i Danmark overlevede længst tid som læst litteratur, er *Tiile Ugelspejel*.²³

Folkebogen *Tiile Ugelspejel* består i optrykket fra 1696 af 102 småhistorier, der alle er nummererede og forsynet med korte beskrivelser af den efterfølgende histories indhold. I den omfattende indledningstekst til *Tiile Ugelspejel* fra *Danske folkebøger fra 16. og 17. Aarhundrede* bemærker redaktørerne, at der er to forskellige principper, der krydser hinanden i rækkefølgen af historierne; ét følger af de steder, Uglenspeil vandrer fra og til; og ét grupperer historierne efter emner, hvilket forstyrrer det første ordningsprincip.²⁴ Til og med den 10. historie er handlingen situeret i Uglenspeils barndomsmiljø og fra den 96. historie frem til nummer 102 markeres en afrunding på Uglenspeils liv, da han bliver syg og dør. De 95 historier derimellem er dog, som Jacobsen et al. pointerer, organiseret efter to modsatrettede principper. Flere gange skal stedsbetegnelser fungere som bindemiddel mellem historierne, idet to på hinanden efterfølgende historier foregår i samme

by. Men andre gange organiseres rækkefølgen af enkelthistorierne tematisk. Fortællingerne er holdt sammen af tidskonjunktioner, ofte af meget ubestemte art som: "Der efter"²⁵ eller helt løsrevet fra kronologi som: "Engang"²⁶ eller "Paa en Tid."²⁷ Overordnet set fremstår de enkelte historier derfor løsrevet og episodiske, og handlingen består i, at Uglenspeil går fra det ene erhverv til det andet og begår den ene skarnsstreg efter den anden uden logisk rækkefølge. Der er ingen narrativ progression, og hverken Uglenspeil eller hans omgivelser gennemgår nogen egentlig udvikling.

Wingård beskriver tidsaspektet i folkebogen *Titte Ugelspejel* ved hjælp af både Bakhtins kronotopbegreb og Umberto Ecos karakteristik af den narrative tid i superheltehistorier som en evigt fortsættende nutid. Der er i folkebøgerne ubegrænset mulighed for, at der kan hæftes nye historier på, fordi der ikke sker nogen udvikling, og der kan tages episoder og handlingselementer ud, uden det forstyrrer historien. Wingård skriver:

Vill man således läsa *Thil Ulspejel* medhårs bör läsaren få mest ut av sin läsning om denne tillåter sig, som Eco menar, att tappa kontrollen 'of the temporal relationships and renounces the need to reason on their basis, thereby giving himself up to the uncontrollable flux of the stories which are accessible to him and, at the same time, holding on to the illusion of a continuous present [...]'²⁸

Samtidig med, at der ikke er nogen klar forbindelse mellem handlingselementerne i folkebogen, bærer den præg af den skematiske opbygning kendt fra folkeeventyret og folkevisen. Det skematiske kombineret med det umotiverede handlingsforløb ses eksempelvis i den 9. historie, hvor Uglenspeil tre gange rykker en tyv i håret for at komme fri af hans greb. Da han er kommet fri, lægger han sig til at sove: "oc vidste icke hvor hand var, dog fulde hand en Vey efter, og kom til et Slot, der gaff hand sig i Tieniste for en Hofdrenge".²⁹ Episoderne i folkebogen er styret af, at Uglenspeil konstant begår nye narrestreger. Alt det omkring Uglenspeil: stederne, bipersonerne og det tidsmæssige forløb i historien tjener som døde kulisser for narrestregernes udfoldelse.

I netop det tidsrum, hvor folkebogen blev degraderet af samtidens lærde, skrev Carl August Thiello romanen *Den Unge Uglenspeil, eller det slet opdragne Menneske* (1759). Der eksisterer berømte gendigtninger af folkebogen *Dr Faustus*³⁰ i form af Christopher Marlowes skuespil *Doctor Faustus* (1604) og Johann Wolfgang von Goethes tragedie *Faust* (1808–32). Thiello tager også en folkebog som forlæg for sit værk, men den bliver ikke en gendigtning af folkebogens fortælling. I stedet lader Thiello i sin roman folkebogens hovedperson få en søn, der bliver hovedpersonen i romanen. Det tillader, at historien om den unge Uglenspeil fortælles

inden for en fortællerramme, hvor karaktererne kommenterer på folkebogsstoffet samt på den nye fortælling om den unge Uglenspeil.

I Thielos roman *Den Unge Uglenspeil, eller det slet opdragne Menneske* er det kontinuerligt fremskridende handlingsforløb afgørende for fortællingen. Romanens handling kan inddeles i fire forskellige sektioner. Den første fjerdedel af bogen handler om Unge Uglenspeils³¹ opdragelse og opvækst, der bliver bestemmende for resten af historiens udfald. Derefter følger en række episoder, hvor han kommer i kontakt med forskellige professioner, som har en vis lighed med hovedkarakterens vandring fra profession til profession i folkebogen. Unge Uglenspeil kommer i lære hos en vinhandler, som tjener, hos en tømmer, hos en jæger, hos en hestesælger, og han hverves som soldat. Folkebogens hovedperson bliver afskeditget fra de erhverv, han forsøger sig i, fordi han begår den ene skarnsstreg efter den anden alene for morskabens skyld. I Thielos roman er det på grund af dovenskab og magelighed, at Unge Uglenspeil ikke kan blive i noget erhverv. Omkring halvejs inde i bogen sker det næste større omsving i handlingen: Unge Uglenspeil møder en heks, der forvandler ham til en række forskellige dyr som straf for hans dårlige opførsel: en hund, en gedde, en hest og et svin. Efter at have prøvet at leve som disse dyr bemægtiger Unge Uglenspeil sig heksens tryllestav, og i den sidste fjerdedel af bogen følger læseren Unge Uglenspeil som heksemester, der tager sig af alle typer (moralske) problemer. Til slut genvinder heksen sin tryllestav, for-

Unge Uglenspeil dikterer sin livshistorie, s. 212.

vandler Unge Uglenspeil til en satyr og tvinger ham til at diktere hele sin historie, så den kan blive skrevet ned: ”paa det, at de, som læser det, kan tage sig i Agt for saadanne Ugudeligheder, og at Ungdommen kan see, hvor ulykkelige de bliver, naar de ere deres Forældre, Skolemestere, eller andre got Folk ulydige”.³²

Thielos roman har spor af det episodiske: barndomsskarnsstregerne, de mislykkede forsøg på at finde sig til rette i et erhverv, de forskellige dyreskikkelser og møderne med menneskene, der søger hjælp hos ham som heksemester, er alle skildret som en form for gentagelsesakt med variation. Dette kan være en rest fra folkebogen. Alligevel har værket overordnet set en sammenhængskraft, som er folkebogen fremmed. Det er i romanen afgørende for værkets budskab, at læseren drager forbindelser mellem hovedkarakterens opvækst og videre skæbne, der netop etableres gennem en tydelig narrativ progression. Folkebogen inviterer ikke til denne type fortolkning, fordi enkelthistorierne ikke er bundet sammen af nogen udvikling.

Narrative teknikker og fortælleforhold

Folkebogens oprindelige mundtlige karakter kan tydeligt aflæses i fortælleforholdene. I forordet til *Tiile Ugelspejel* (1696) tiltales læseren af et ”jeg”, der meddeler at have skrevet fortællingen ned for derefter at forsvinde med et ”Adieu”.³³ ”Jeg’et” forsvinder samtidig med, at fortællingen går i gang, fordi afsenderen erklærer, at hans eneste indsats har været at samle og nedskrive Uglenspeils fortælling. Selve fortællingen i *Tiile Ugelspejel* er med Genettes terminologi heterodiegetisk nulfokaliseret³⁴ og giver indtryk af en alvidende fortæller med autorialt overblik. Fortælleren gengiver sommetider tanker og kommenterer sommetider på karaktererne eller handlingens gang, men begge dele sporadisk. Kommentarerne dukker op som en form for konklusion på enkelthistorier, der indimellem har ordsproglignende karakter, men andre gange blot er en bedømmelse af situationen. Det ses for eksempel i den 31. historie, der afsluttes med: ”saa mesterlige kunde hand bedrive et Skalkhed”.³⁵ En enkelt historie åbnes ved at tiltale et ”læser-I”: ”Mercker I Aandelige oc Verdslige Personer, at I icke gjøre eders Hænder skidne udaff Testamenter, som det skeede i Ugelspegels Testamente”,³⁶ men historien skiller sig ellers ikke fra de øvrige, og det virker igen mere som en tilfældighed eller et levn fra den mundtlige fortælleform end et gennemtænkt narrativt greb. Folkebogen bærer som helhed præg af inkonsekvens i brugen af fortælleteknikker. Et tydeligt eksempel herpå optræder i den 4. historie om Uglenspeil, hvori der står:

Nu vare Drengene en Deel bedrøvede, oc hafde gierne haft deris Sko igien. Men som Ugelspegel sidder paa Linien, oc gjør it Abespil efter andet, raaber hand i det samme, Enhver tage vare, oc søge sin egen sko igien, oc skar i det samme Snoren sønder, oc kaste alle Skoene ned paa Jorden, at de falt iblant hin anden [...]”³⁷

I stedet for skift i fokalisering bruges skiftet mellem præsens, førdatid og præteritum til at markere synsvinkelskift og en overgang til tale. I et litteraturhistorisk såvel som narratologisk perspektiv er det interessant, fordi det vidner om, at der ikke har været andre former for markeringer af fortællerpositioner til rådighed end tempusskifte.

Folkebogen bærer præg af oprindeligt at have været mundtligt overleveret, dels hvad angår kompositionen: de meget ensartede episodiske sektioner har været lettere at huske og viderebringe mundtligt; dels fortællerteknikk: forfinede fokaliseringsteknikker er endnu ikke udviklede.

Fortællerpositionen i Thielos værk er mere sikker, om end også dén afslører, at der er flere fortællertekniske greb, der endnu ikke er fuldt konventionaliserede. *Den Unge Uglenspeil* er fortalt ud fra en homodiegetisk fortællerposition og forsøger at holde sig til de begrænsninger, en sådan sætter. Når Unge Uglenspeil skal have at vide, hvad der foregår inden for døren hos andre mennesker, kan han ikke bare fortælle om det, men han må belure dem: ”En Aften havde de meget travlt, og skiendtes dygtigt sammen, jeg lurede ved deres Kammer-Dør [...]”.³⁸ Når han vil følge med i, hvad der foregår hos personer, der befinder sig langt fra ham, forvandles han til forskellige dyr, der kan komme tæt ind på livet af mennesker, eller han tager sin heksekost i brug for at flyve over dem og observere.³⁹ Overordnet set er fortællerpositionen i romanen stabil og viser en fundamentalt anderledes brug af narrativetsstrategier end folkebogen.

I *Den Unge Uglenspeil* har Thielo indlejret romanens handling i rammen af en mundtlig beretning blandt krofolk som en reference til folkebogens oprindelige mundtlige karakter. Det, der driver handlingen frem i romanen, er til stor del tilhørernes engagement: ”fortæl os nu noget mere!”⁴⁰ lyder det gentagne gange fra krofolkene.⁴¹ Romanen bærer således præg af konstante afbrydelser fra og skift mellem diegetiske niveauer. Tilhørernes afbrydelser driver handlingen frem, men de er også med til at bremse den ned, når de markerer deres holdninger eller stiller spørgsmål som: ”Uglenspeil! Sagde Wolf: Din Moder vilde vel heller have seet, at du blev hængt. Nu! Det er lige meget. Hvordan gik det med Skolen?”⁴² En af de personer, tilhørerne kræver at få mere at vide om, er en eremit, der i historien egentlig kun tjener som bindeled mellem de to sidste faser af Unge Uglenspeils liv, men som en af krofolkene pludselig bliver opmærksom på: ”(Uglenspeil! Hvordan

levede Eremiten, som var bleven Buk?)".⁴³ Unge Uglenspeil må så stoppe op i den narrative progression og fortælle, hvad der er blevet af denne, indtil han igen kan vende tilbage til hovedstrengen i fortællingen.⁴⁴ Det bliver til sidst nødvendigt for Unge Uglenspeil at insistere på at gå videre i historien til trods for tilhørernes afbrydelser og erklære: "Nu vil jeg fortælle Jer mere, I Herrer!".⁴⁵

Tilhørernes rolle i romanen er dermed dobbelt: På den ene side er det deres fortjeneste, at der følges op på tidligere handlingstråde eller personer, der er gledet ud af historien, og de fremskynder læserengagementet hos reallæseren. På den anden side virker tilhørernes kommentarer også flere gange som en unødigt opbremsning af historien, og romanen udstiller kroforsamlingen som dårlige tilhørere (eller læsere), der spørger efter irrelevant information og er afstumpede bedømmere. Da den såkaldte Herman Aborre skylder Unge Uglenspeils handlinger på den opdragelse, hans mor har givet ham, tager Unge Uglenspeil til genmæle og svarer: "Tie du stille, min gode Herman Aborre! din Kone er ligesaa imod sine Børn, som min Moder var imod mig".⁴⁶ Unge Uglenspeil agerer således spejl for de tilhørende, så de i deres bedømmelse af historien bliver tvunget til også at føre dommene over på sig selv.

Som angivet er folkebogens titel blevet stavet inkonsekvent, og der er uenighed om, hvordan "Uglenspeil" etymologisk skal forklares, men Thielo synes at spille på en etymologi, hvor "uglen" forstået som visdommen i "spejlet" afdækker sociale og psykologiske laster.⁴⁷ Fordi fortællingen er indlejret i en ramme, der angår læsnings- og fortolkningsprocesser, bliver spejlet også vendt mod reallæserens egen fortolkning.

Reallæseren må hæve sig op over både Unge Uglenspeils fortælling og værts-husrammen og dens personer og bedømme, hvilke af tilhørernes kommentarer og domme, der er passende og retfærdige. Skiftet mellem de forskellige diegetiske niveauer og tilhørernes entusiasme for og fortolkning af fortællingen er narrative greb til at inddrage den virkelige læser og fremskynde læserbegæret samtidig med, at læseren tvinges til at være kritisk over for læseprocessen.

Ét sted i fortællingen gør Thielo brug af metalepsis, hvor grænsen mellem universet, der fortælles om i romanen og læserens rum overskrides. Unge Uglenspeil tegner en teaternar og tiltaler reallæseren med ordene: "(Jeg vil male det her med Krid for Jer. - - - Jeg kan meget vel erindre det, - - - - saaledes saae han ud.)",⁴⁸ og i romanen er tegnet et billede af denne nar.

Det ville være et klart brud med tilhørernes generelle engagement i historien, hvis henvendelsen skulle være rettet mod dem, uden de kommenterer den. Det må være en henvendelse – og tegning – adresseret til reallæseren. Læserhenvendelsen står i parentes, ligesom det ofte er tilfældet, når værtshustilhørerne bryder ind i

Unge Uglenspeils tegning af narren, s. 53.

Unge Uglenspeils historie. Ved således flere steder at markere overskridelsen af de diegetiske niveauer med parentes gør Thielo i teksten opmærksom på en overskridelse, der senere i litteraturhistorien bliver integreret i teksten uden tegnmarkering. Afbrydelserne ligner Laurence Sterne's digressioner i *Tristram Shandy* (1759–67), om end de ikke er taget til samme ekstrem som hos Sterne: de minder læseren om, at det læste er fiktion og bryder dermed med den form for illusionsoplevelse, der er blevet forbundet med den moderne realistiske roman. Samtidig bidrager de, som det ses ved tegningen af narren, med højest komiske elementer.

En af de mest afgørende forskelle i brugen af narrative greb i folkebogen og romanen er, at der i Thielos roman installeres en forskel på det jeg, der fortæller, og dét jeg, der fortælles om. I folkebogen markeres der – ud over med forordet – ingen forskel mellem det fortalte og den tid, der fortælles fra. At der i Thielos roman er en tidsmæssige niveauforskel på det fortællende jeg og det jeg, han fortæller om, er afgørende for at etablere flere lag i romanen: det muliggør en forskel på handlingens fremadskridende forløb, på datid og nutid, en potentiel udvikling i karakterens psykologi, og det fortællende jeks refleksion over det fortidige jeg. Samtidig installeres der med romanen et metarefleksivt lag, der fremskynder reallæserens fortolkning af ikke bare fortællingen, men læse- og fortolkningsprocessen.

Morale

Forskellen mellem det jeg, der fortælles om, og det jeg, der fortæller, skaber i *Den Unge Uglenspeil, eller det slet opdragne Menneske* et refleksionsrum, der ikke er til stede i folkebogen. Hakon Stangerup, der synes at være den eneste i dansk litteraturhistorie, der har beskæftiget sig med romanen, angiver i sin karakteristik, at de psykologiske iagttagelser er det allermost fornyende: "De realistiske Fornyelser indskrænker sig ikke til Grundplan og Hovedpersonens Type alene, heller ikke til mindre Landvindinger i den ydre Karakteriseringskunst. 'Uglenspeil's videre Skæbne indkredser et stort Omraade af indre, psykologisk Karakteriseringskunst".⁴⁹ Den ældre Unge Uglenspeil [sic.] fortæller sin livshistorie – og han dikterer den til lære for andre. Det vil være en umiddelbart nærliggende tolkning af romanen, at hovedkarakteren efter at have gjort sig en række erfaringer med udblik fra en række mulige (og umulige) perspektiver til sidst lærer, hvordan han skal gebærde sig blandt mennesker; at skalken afslutningsvist bliver hjælperen. I stedet er der imidlertid tale om en form for modsat dannelsesroman – før dannelsesromanen rigtigt er blevet til – hvor Unge Uglenspeil konstant modsætter sig erfaringsdannelse, og årsagen hertil findes allerede i værkets titel: Unge Uglenspeil er bestemt af at være dårligt opdraget. Mens Unge Uglenspeil fortæller om sin barndom, gentager han, at han har haft en meget fornuftig mor, som blandt andet tillod, at han ikke gik i skole og i det hele taget ikke skulle foretage sig meget: "Saaledes var jeg vant hiemme, jeg sov hver Middag, og min Moder sad ved Sengen og jagede Fluerne fra mit Ansigt".⁵⁰ De omkringsiddende i krostuen, som Unge Uglenspeil fortæller sin historie til, spørger til manglen på erfaringsdannelse: "(Uglenspeil! jeg har merket af din hele Fortæling, at, saa snart du har begaaet et Skielmstykke, Straffen strax har været i Hælene paa dig. Jeg forundrer mig, at du ikke blev klogere".⁵¹ Dette er en artikulering af reallæserens forundring. I skikkelse af dyr er Unge Uglenspeil også doven og ubehjælpelig, og selv da han hjælper mennesker som heksemester, er det med et personligt formål; han sørger altid nøje for at få betaling. Da kroværten forsøgsvis siger: "Du er bleven en lærd Mand Uglenspeil?," svarer Unge Uglenspeil: "Hr. Vert, det gjør altsammen Trold-Kieppen".⁵² Unge Uglenspeil understreger, at han egentlig ikke formår at forbedre sig: "(Blev du da skikkelig Uglenspeil?) Ja vist; men ikke ret længe. Saa snart jeg var vant til dette Arbeide, saa sadlede jeg om igjen".⁵³ Og efter at have været forvandlet til et svin: "Nu tænkte jeg, saa meget et Sviin kan tænke, paa alle mine Svagheder og Skielmstykker jeg havde begaaet i min Livs-Tid; jeg fortrød ikke paa, at jeg havde begaaet dem, men jeg ærgrede mig over, at jeg ikke kunde begaae flere".⁵⁴

Unge Uglenspeil er altså den ultimative skælm, men på en anden måde end karakteren i folkebogen; han er det på grund af den dårlige opdragelse. De omkringsiddendes dom lyder: "jeg troer dog, at det kunde have været mueligt at forbedre det, om du havde haft en bedre Opdragelse".⁵⁵ Det er først idet, Unge Uglenspeils skarnstreger bringer ham så vidt, så han er lige ved at blive hængt, at han indrømmer sig selv dette:

Nu havde jeg Tid til at gaae mit Levnets Løb igiennem. Jeg erindrede, at jeg fra min Barndom af havde begaaet mange Ugudeligheder. Nu havde jeg saa megen Forstand at jeg begreb, at min Moder havde Skyld i min slette Opdragelse. O! tænkte jeg: Ak havde hun den gang pidsket mig, da jeg bragte hende det første Æg som jeg stial, saa havde jeg ganske vist ikke siden staalet Hønen [...] (Det var endnu det allerfornuftigste som vi har hørt af Uglenspeil, sagde Verten).⁵⁶

Det er dog værd at bemærke, at denne scene optræder midt i bogen, og at det ikke fører til nogen forandring hos Unge Uglenspeil at være nået frem til denne erkendelse. Den afsluttende sætning i værket lyder: "Nu beklager jeg, at jeg fra Barns Been af ikke vilde giøre got, og forbander min Moder, at hun saa slet har opdraget mig".⁵⁷ Værket som helhed forbander imidlertid ikke Unge Uglenspeils mor; hun er på mange måder sympatisk, og hun dør efter alt at dømmes af sorg over, at hun tror, hendes søn er død. Dette står i stærk kontrast til Unge Uglenspeil, der næsten ikke tager notits af hendes død. Det er derfor ikke moderen som person, værket skælder ud på, men den dårlige opdragelse. Det er dén, der er nøglen til at forstå Unge Uglenspeil og hans handlinger. Selvom værket slutter med, at Unge Uglenspeil erkender dette, bibringer det ingen forløsning, fordi han allerede har fortalt hele sin livshistorie og dertil også indrømmet sin uforbederlige karakter.

Unge Uglenspeil er næsten lige så uimodtagelig overfor erfaringsdannelse og udvikling som folkebogens karakter. Der er dog den afgørende forskel på de to historier, at tilhørerne til Unge Uglenspeils historie konstant minder reallæseren om, at Unge Uglenspeil har *mulighed for* at forbedre sig, mens folkebogens karakter er statisk uden udviklingspotentiale. Thielo installerer muligheden for erfaringsdannelse og refleksion, men viser samtidig, hvordan opdragelsen kan have en så fordærvende effekt, at den bremser for videre personlig dannelse. Det er i kraft af værkets komplekse struktur med en forskel på det jeg, der fortælles om og det jeg, der fortæller, at erfaringsdannelsen kan stå som et uforløst potentiale.

Folkebogens Uglenspeil repræsenterer skalken uden psykologiske eller sociale forklaringer eller motiv. Han har én eneste funktion, som han repetitivt udøver i hver en situation, han kommer i: at begå skarnstreger ud fra det princip at gøre bogstaveligt talt, hvad der bliver sagt, når det ikke er ment bogstaveligt.

Hos Thielos Unge Uglenspeil bliver omgivelserne vrede på hovedpersonen, fordi han gør skælmsstykker for egen vindings skyld eller af dovenskab. Uglenspeil i folkebogen gør det uden personligt motiv og ønsker endda at huskes som skalk. I den 40. historie indprenter han billedet af sig selv som sådan: "Thi Ugelspegel hafde den Vane, at hvor hand gjorde et Skalckhed, der som de icke kiende hannem, der tog hand et Stycke Krid, oc malede over Dørren en Ugle oc et Speyel, oc skref der over paa Latine: Hic, fruit".⁵⁸

Folkebogens Uglenspeil begår skæmtestreger, der i fortællingen fremstår umotiverede, men som for folkebogen som helhed rækker ud over den rene underholdningsfunktion. Skælmsstykkerne, Uglenspeil begår, afslører lemfældigheden i dagligsproget og blotlægger autoriteterne. Idet Uglenspeil gentagne gange retter sig efter det, der bogstaveligt talt siges og forbryder sig imod, hvad der menes, afslører folkebogen forskellen mellem det sagte og det mente – med Saussures begreber mellem signifiant og signifié. Samtidig er det ofte autoriteter som præsten, mesteren, den lærde, kongen og paven eller de største helligdomme som dåben og kirken, skarnsstregerne går ud over. Som også Rikard Wingård har påpeget, er historien drevet af en art karnevalistisk logik, hvor det lave, dvs. det kropslige, det materielle og de nedre naturbehov, bryder ind på det højes domæne.⁵⁹ Jacobsen et al. vurderer, at forbuddet mod folkebøgerne i starten af 1700-tallet formentlig ikke skyldtes det ublu, men:

[...] snarere selve Samfundsmoralen, der har været i Fare ved hvad man kunde kalde Bogens Tendens. De allerfleste af Historierne gaar jo ud paa, at den Skarns Knægt ustraffet faar Lov til at drive sit Spil med skikkelige Folk baade af Adel, Gejstelighed, Borger- og Bondestand, og endda faar Latteren paa sin Side.⁶⁰

Det er et interessant forhold, at Uglenspeil i folkebogen får latteren på sin side og forbliver ustraffet. Folkebogens karakter formår at stikke af, hver gang, han har bedrevet en skarnstreg. I Thielos *Den Unge Uglenspeil* forholder det sig helt modsat. Hver en ugerning, Unge Uglenspeil begår, bliver senere straffet; enten ved, at dem, han har forbrudt sig imod, gør gengæld, eller ved det overnaturliges indgriben. Mens folkebogen skildrer en degradering af samfundsmoralen og en karnevalistisk undtagelsestilstand, hvor selv det sproglige udtryk afsløres som fjernet fra mening, drejer Thielos roman sig om sociale og psykologiske mekanismer, hvor opdragelsen spiller den altafgørende rolle for individets dannelse. Mens Uglenspeil i folkebogen bedriver sin skarnstreg for underholdningens skyld i en form, der muliggør en degradering af autoriteterne i feudalsamfundet, er der i *Den Unge Uglenspeil* indbygget en morale og en form for poetisk retfærdighed, hvor ingen forbrydelse går ustraffet hen.

I den sidste del af romanen, hvor Unge Uglenspeil som heksemester møder en række forskellige mennesker, der søger råd hos ham, er det i virkeligheden et møde med en række sociale og psykologiske problemer: kvindens ret til at være sammen med nogen før ægteskabet, rige fædre, der ikke ønsker deres børn gift med nogen af lavere stand og mænd, der ikke forstår kvinders kvaler som mødre. Unge Uglenspeil afhjælper problemerne ved at vise personerne den anden side af sagen som ved i sidstnævnte eksempel at gøre en mand gravid med tvillinger. De psykologiske- og sociale problemstillinger rækker fra hjemmets sfære, der er bestemmende for den personlige udvikling, til sociale problemstillinger, der angår almenmenneskelige relationer. Til forskel fra folkebogen berører Thielos roman ikke den samfundsmæssige indretning eller dets hierarkiske struktur. Hans roman foregår i intimsfæren og handler om de mellem menneskelige relationer og psykologiske mekanismer, som er fraværende i folkebogen. Samtidig med de mange pikareske elementer, skriver *Den Unge Uglenspeil* sig således også ind i den borgerlige didaktiske romantradition, der bliver en afgørende genre for borgerskabet op imod næste århundrede.

Romanen om folkebogen og folkebogen i romanen

Thielos roman er som nævnt indledningsvist ekstra interessant i forhold til en genremæssig diskussion, fordi den forholder sig direkte til folkebogstraditionen og læsningen af den. På en af de allerførste sider optræder følgende dialog mellem Unge Uglenspeil og kroværten:

Jeg glæder mig, at jeg har haft saa berømt en Fader, eller at jeg i det mindste har arvet saadan en stor Mands Navn. Verden vil endnu tale længe om ham og hans Bedrifter. Boghandlerne vil endnu fortiene mange Penge paa hans Skrifter. Alle andre Historie-Bøger ere intet imod hans Historier. Uglenspeils Beskrivelse er snart i hvert Huus, saavel hos Bønderne som hos Fogderne, ja vel og i fornemmere Huse. Har du ikke ogsaa samme Bog Hr. Vært? Jo Broder Uglenspeil. Jeg har fra Ungdommen af været en Elsker af gode Skrifter. Nu har jeg laant den til Amts-Forvalterens fuldmægtig, han gider ogsaa gierne læset i smukke Bøger.⁶¹

Denne introduktion til folkebogen i romanen er bemærkelsesværdig af flere grunde: Thielo bekender eksplicit værkets forbindelse til folkebogen, men selvom det fremgår af samtalen mellem Unge Uglenspeil og kroværten, at folkebogen er meget læst, spores en ironisk tone overfor den generelle holdning til værket. Unge Uglenspeil siger, at både bønder og fornemme folk ejer folkebogen, men værten

fortæller, at han har lånt sit eksemplar ud til amtsforvalternes fuldmægtige, hvilket han ikke havde behøvet, hvis denne allerede ejede bogen. Der er dermed en diskrepans mellem Unge Uglenspeils stolte udsagn om, at alle ejer værket og kroværtens, der peger på, at det i de højere lag bliver læst i skjul.

Læsningen af folkebøger diskuteres ivrigt mellem krofolkene, men da Unge Uglenspeil fortæller om en mand, der har mange lærde skrifter, bliver det hurtigt for meget for krogæsten Wolf, der gennem hele romanen har været den mest åbenmundede tilhører: "(Det var ogsaa vel, sagde Wolf, at du holdte op at fortælle om det Bøger-Kram, jeg var allerede kied deraf; hvad skøtter vi gemene Folk om det lærde Gøglerie? Naar vi har saadan en Bog, som din Faders Historie er, saa har vi nok i mange Aar, og vore Børn efter os.)".⁶² Wolf repræsenterer den lavere klasse, og hvad der allerede i 1759 blev anset for en arkaisk læsemåde, nemlig en intensiv læsepraksis af enkelte folkebøger i stedet for en ekspansiv læsning af flere forskellige værker, som den blomstrende romankultur blandt andet var med til at indføre. Da Unge Uglenspeil senere i den historie, han fortæller, møder en mand, der har levet som eremit i femten år og ikke kender til folkebøgerne, kommenterer Unge Uglenspeil: "Jeg blev noget fortrydelig over, at han ikke havde læset min Faders Skrifter, jeg tænkte: Du er i det mindste ingen lærd Mand".⁶³

Mens Wolff mener, at den eneste form for læsning, man behøver, er de gamle folkebøger, og Unge Uglenspeil forbinder det at læse folkebøger med at være lærd, lægger Thielo en ironisk distance til disse udsagn. Selvom Thielo på den ene side hylder folkebogen ved at bygge videre på en af dens mest centrale skikkelser, er denne praksis også en ironisering; ikke så meget over folkebogen i sig selv, men over almuens favorisering og læsning af den.

Igennem romanens fiktionsform gør Thielo gamle Uglenspeil til en død karakter i sin nye roman integreret i en ramme, der udstiller folkebogslæsning. Det alternativ, hans værk tilbyder, er nye, borgerlige værdier om opdragelsens afgørende indflydelse på moralen. Romanen står i opbyggelighedens og fornyelsens tjeneste modsat den gamle form for repetitiv underholdningslæsning. Thielo henter på den ene side en figur fra folkebogen, men gør på den anden side op med denne form for litteratur ved at vise, hvordan den fiktionsgenre, han skriver i, kan få læseren til "under Skiemt her paa Alvorligheden" at tænke.⁶⁴ Thielo skriver delvist i forlængelse af den generelle skepsis overfor folkebøger, der prægede 1700-tallets rationalistiske strømninger, men der er afgørende forskel på at være kritisk overfor litteraturen og at være kritisk overfor den intensive og ekskluderende læsning af den.

Udover at inddrage folkebogen indeholder romanen ekskursor om både komedien, poesien og den højstemte, melodramatiske skrivemåde. Da Unge Uglenspeil

første gang går i teatret, bliver han så overvældet, at han pludselig får en følelse af indlevelse, som han har manglet overfor virkelige mennesker. Men det er kun narren i stykket – den figur, der spejler ham selv – han er interesseret i at følge.⁶⁵ Unge Uglenspeil bliver udspurgt af krofolkene om, hvad en poet er, og han forklarer, at der er stor forskel på gode og dårlige poeter. Han giver eksempler på det sidste:

[...] naar en siger: Jeg seer bedrøvet ud, naar jeg har ingen Penge. Saa sætter Poeten det urimeligere, og siger:

Jeg seer ud ret som
en Melancholicus,
fordi min Casse ledig er.

(De ere jo slemme Folk! Sagde Verten: Du er bleven en lærd Mand Uglenspeil?).⁶⁶

Thielos eksemplificering af den dårlige poets vers fortæller meget om, hvilken form for poesi, han ringeagter. Det er ikke poesi som sådan, han ser ned på, men han latterliggør den form for versemageri, hvor man omsætter en hverdagsobservation til højstemt stil. En måske endnu mere sigende ironisering over andre former for skrivemåder optræder, da Thielo lader Unge Uglenspeil i skikkelse af en gris beskrive en hungris. Det lyder:

Iblant denne Familie var en fuldvoxen Griis, som førte sig meget net op. Hendes Børster vare alletider i den beste Orden. Hendes Ansigt og hele Kroppen var alletider reen, hun badede sig flittig, hendes Gang lignede en Dandserindes Gang, og hendes Gebærder vare utvungne. Hendes Stemme var behageligere end de andres Stemmer, hun kunde synge som et lident Orgelværk. Hendes Taille var af det beste Slags, endskiønt hun aldrig havde brugt Snørliv. Hendes Tænder vare saa hvide som Elfenbeen, hendes Bryster vare runde og hendes lille Mund var ret skabt til at kysse. Kort, denne Skiønne befaldt mig, og hendes pæne Væsen satte mit Hierte i lys Lue.⁶⁷

Dette er en klar latterliggørelse af romantiserende kvindeskildringer, og hungrisen viser sig dog også kort efter at være en "skiden Soe".⁶⁸ Thielo kommenterer på andre genrer og skrivemåder gennem at imitere sproget og genrerne og inddrage dem i handlingen. Udover at Bakhtin som allerede nævnt karakteriserer forskellen i tidslighed mellem epik og roman, fremhæver han også romanens specificitet som refleksiv genre. Bahktin karakteriserer romanen som: "a genre that is both critical and self-critical, one fated to revise the fundamental concepts of literariness and poeticalness dominant in the time".⁶⁹ Dette er netop, hvad Thielos roman gør. Ved at tematisere andre samtidige genrer, skrive- og læsemåder fremmer romanen også læsernes refleksion over disse, og hvordan romanen som genre adskiller sig fra dem.

Romanen som fiktionsgenre og folkebogen læst som sand beretning

Romanen som fiktionsgenre er fundamentalt anderledes end folkebogen, der blev læst som en skildring af faktiske begivenheder og karakterer. Thielos roman indledes ligesom folkebogen med et forord. Selvom værket ikke bærer noget romanprædikat, der eksplicit indrømmer dets fiktive status,⁷⁰ tager Thielo i forordet ejerskab over det og angiver, at han har skrevet det med et bestemt formål. Den fulde titel på folkebogen, der ligesom forordet holdt ved langt op i 1700-tallet, er *Underlig oc selsom Historie, om Tiile Ugelspegel, en Bondes Søn, barnfødt udi det Land Brunssvig, Saare kortvillig at læse.*

Af titlen fremgår det, at værket handler om en bondesøn fra et konkret geografisk sted, og forordets forfatter angiver, at denne er: "af nogle Personer og gode Venner ombedet, de Historier og selsomme lystige Skalke-Pudser Tiile Ugelspegels, en Bonde-Søns, at tilsammen drage og beskrive".⁷¹ Folkebogens paratekst påstår følgelig, at værket handler om en virkelig person.

Forsiden til folkebogen om Uglenspeil fra 1781.

Jacobsen et al. skriver om folkebøgernes samtidige reception, at "for Folkebøgeres Publikum var disse ikke Digt, men tilforladelige historiske Beretninger. [...] Endnu fra Midten af det 19. Aarhundrede har vi den nysnævnte Nordsjællænders [Niels Blicher] Ord for, at Bønderne opfattede alt, hvad de læste paa Tryk, som bogstavelig Sandhed".⁷² Jacobsen et al. fortsætter med en interessant observation, der angår forholdet mellem folkebøger og romaner og deres fiktive status:

Den Skelnen mellem Historie og Roman, som falder det moderne Menneske saa naturlig, var tidligere ingen selvfølge [...] Den klippefaste Tro paa, at det var virkelige Begivenheder, Folkebøgerne fortalte, har utvivlsomt være en væsentlig Betingelse for, at de har haft det faste Tag i deres Publikum gennem saa lange Tider, og denne Tro brister først samtidig med, at andre Faktorer undergraver deres Position.⁷³

Wingård fremhæver samme forskel i sin karakteristik af, hvad der skiller roman fra folkebog: "Vad som då skiljer folkböckerna från dessa romaner är att de innehåller meningsomslutande appellstrukturer samtidigt som de inte explicit avslöjar sig själva som fiktion [...] Tvärtom utger de sig ofta för att vara sanna och ofördunklade berättelser (att de också många gånger uppfattades så har redan visats)".⁷⁴ Wingård tilføjer, at en af de mest hyppigt forekommende måder at få folkebøgernes handling til at fremstå virkelig på er ved at have dem situeret i en virkelig geografi (selvom geografien ikke altid er korrekt). Selvom det er rigtigt, at der er virkelige geografiske stednavne i folkebogen, er det dog ikke heri, den afgørende forskel på folkebogen og romanens fikcionalitet ligger. Som fremhævet er stederne i folkebogen ofte bare et middel til at føre Uglenspeil fra en skarnstreg til en anden, og det konkrete steds geografi eller kendetegn spiller sjældent nogen rolle for fortællingens handling. Det afgørende er, at folkebogens formål er at være fortællende, og at den ikke tematiserer sin (ikke) fiktive status. Det betyder ikke, at alle 1700-talsromaner bekender deres fiktive status. Flere dækker sig ind under pseudofaktuelle erklæringer om, at den pågældende roman beretter en sand historie. Men folkebogen tematiserer ikke spørgsmålet om fakta eller fiktion og regner ikke med et publikum, der overvejer, om historien er opfundet.

I modsætning hertil forsøger Thielos roman at kombinere det realistiske og det tydeligvis fiktive. Dette ses blandt andet i dens skift mellem konkret og abstrakt geografi. Efter Unge Uglenspeil har rejst i en kendelig geografi, kommer han: "paa 5 Dage i et Land, hvor der vare mange Kloostere"⁷⁵, og dermed træder han pludselig ind i hyrderomantiske omgivelser. Kort efter møder han en kaptajn, der leder

ham med sit skib ned af Donauffloden, og geografien bliver igen med ét konkret placerbar. Det mest åbenlyse tegn på fikcionalitet i værket er heksens indgriben i historien. Dette overnaturlige element og dets plads i, hvad der skal forestille at være Unge Uglenspeils livshistorie, bliver også diskuteret af krofolkene:

(Uglenspeil! Nu lyver du, sagde Wolf.) Nei Broder! jeg lyver ikke; den gamle hæslige Kierling var en Hex. Begriber du det? (Nei! det troer jeg aldrig, efterdi allerede i mange Aar ingen Hexer har været i Verden.) Er du gal, Wolf? Ere ingen Hexer mere i Verden? (Jo! Sagde Verten: Der ere endnu Hexer til; men ikke saa mange, som for 60 Aar siden.) Du dumme Diævel! Vist er der Hexer til. Nu, jeg var altsaa en Hund, og Hexen forsvant for mine Øine [...].⁷⁶

Fordi Unge Uglenspeils historie inden for rammerne af værtshuset prætenderer at være hans sande livsberetning, kommer diskussionen til at handle om, hvorvidt der findes hekse, men romanen tillader det tydeligvis fiktive. Fortællingerne i *Tille Ugelspegel* er på mange måder overdrevne og mytiske i karakter, men de holder sig inden for rammerne af det mulige: det, der *kunne* finde sted i en virkelig verden. Derimod lever folkebogens fortællinger langt fra op til, hvad der er sandsynligt, hverken hvad angår hovedkarakteren eller begivenhederne, hvor "sandsynlig"

Unge Uglenspeils møde med heksen, s. 90.

forstås uafhængigt af det mulige, men angår, hvad der efter omstændighederne er påregneligt. Det modsatte er tilfældet i Thielos roman, der overtræder grænserne for det mulige, men oftest opretholder det sandsynlige i forhold til hovedpersonen og hans handlinger.

Forholdet mellem det fiktive, det virkelige, det sandsynlige og det mulige er et af de mest debatterede emner i 1700-tallets litteratur og poetikker. Fielding tager i *Tom Jones* (1749) Aristoteles' diskussion om det sandsynlige og det mulige op og argumenterer i sine introducerende kapitler for kun at beskrive det sandsynlige: "Nor is possibility alone sufficient to justify us; we must keep likewise within the rules of probability. It is, I think, the opinion of Aristotle".⁷⁷ På dansk grund bliver fiktionens status også flittigt diskuteret både i romanerne⁷⁸ og i de få værker, der i første halvdel af århundredet markerede sig som poetikker over romanen. Friderich Christian Eilschovs *Philosophiske Breve over adskillige nyttige og vigtige Ting* (1748) og Frederich Christian Schönaus *En kort Afhandling om Romaner* (1753) behandler begge romanens fiktive status. Eilschov skriver blandt andet: "En Roman indeholder ikke virkelige Bedrifter, ellers var den, som man siger, en sandfærdig Historie. Den er ikkun en Fabel, en Digt om noget, som er mueligt, skjønt det ikke haver hændt sig paa Jorden".⁷⁹

Selvom Thielos roman bryder med det mulige, lever den op til det sandsynlige, der for flere af 1700-tallets skribenter synes at være mindst lige så afgørende. Selvom folkebogen er fri for overnaturlige begivenheder, bevirker manglen på kausalitet og personerne, der er uden psykologisk dybde og derfor motivgrundlag, at spørgsmålet om det sandsynlige bliver suspenderet. Folkebogens paratekst og dens rent fortællende indhold gør, at den ikke på samme måde som romanen kan indgå i diskussionen om det fiktive og sandsynlige, men alene må ses som fortællende.

Den Unge Uglenspeil gør brug af en række fikcionalitetsteknikker og slutteligt tvinger værket også læseren til at revurdere hvilken status, det fortalte har inden for krofortællingens ramme samt at sætte det i relation til folkebogen, der prætenderer at bygge på faktisk stof. Igennem hele romanen er læseren blevet inddraget som refleksionspartner i forhold til Unge Uglenspeils historie og drevet igennem et spil af indholds- og fortællermæssige skarnstreger. Værkets slutning viser sig at byde læseren den ultimative skarnsstreg, fordi den stiller spørgsmålstejn ved hele fortællings status. Det sidste, der sker i romanen, er, at Unge Uglenspeil afslutter sin fortælling til krogæsterne ved at tage sin paryk og sine støvler af og efterlade forsamlingen forfærdet over, at han virkelig ser ud som en satyr. Værkets forside bekræfter, at Unge Uglenspeil virkelig er en satyrskikkelse. På den måde spiller parateksten også med i fortolkningen.

Forsiden til Thielos *Den unge Uglenspeil*, hvorpå Unge Uglenspeil er portrætteret som en satyr.

Efter krogæsterne er flygtet, lægger Unge Uglenspeil sig til at sove og har en drøm om heksen. Det virker på dette sted som den åbenlyse konklusion for læseren, at Uglenspeil-historien gentager et klassisk motiv, nemlig at alt, hvad Unge Uglenspeil har fortalt, bare har været en drøm, især da han vågner og kan konstatere, at han har menneskeskikkelse. Dog indtræffer herefter en hændelse, der endnu engang tvinger læseren til at revurdere sin opfattelse af historien: Krogæsterne fra aftenen forinden bryder ind på Unge Uglenspeils værelse og insisterer på, at han er en heksemester, der har vist dem sine hestefødder. *Under tortur* indrømmer Unge Uglenspeil dette til amtsforvalteren, og han ender sine dage i tugthus.

Historien i historien er dermed viklet ind i så mange narrative lag, at det virker til at være tilsigtet fra Thielos side, at uvisheden omkring Unge Uglenspeils historie skal bestå. Uklarheden om, hvad der er sandt i narrativen bliver en kom-

mentar på uvisheden i folkebogen, der angår, om den har en virkelig historisk person som fundament eller, om det bare er opspind. I sidste ende er det måske læseren, der bliver til nar over romanen, der har indviklet denne i så mange lag af sandt og falsk, så det er umuligt at komme til en endelig konklusion om, hvad der er sandt i fiktionen; en tvetydighed, som netop kun fiktionsformen tilbyder.

Romanen – en ny reflektiv fiktionsgenre

Artiklen stillede indledningsvist spørgsmålet om, hvorvidt romanen vokser ud af folkebogstraditionen eller bedre forstås som en helt ny genre. Analysen tager udgangspunkt i to specifikke værker, og ikke alle konklusioner kan direkte generaliseres til de to genrer. Ikke desto mindre ligger karakteristikkene af de to værker om Uglenspeil i tråd med, hvad andre teoretikere har fremført om de genremæssige forskelle. Ian Watt har skrevet det mest kanoniserede værk om, hvordan romanen på grund af sin realisme adskiller sig fra tidligere genrer. For Watt er den vigtigste forskel på epik og roman, at epik ofte er baseret på fabler og fortidige historier med typekarakterer i centrum, mens romanen handler om individuel oplevelse med et opfundet plot. Det er de samme hovedkarakteristika, *Dansk litteraturs historie* griber fat i, når forskellen på folkebogen og romanformen skal karakteriseres. Disse forskelle viser sig tydeligt i *Tiile Uglespejel* og *Den Unge Uglenspeil*: mens folkebogen gør en historisk person til karakter i en række repetitive handlinger, der udspiller sig i en mytisk tid, opfinder og personliggør Thielo historien om Uglenspeils søn og leder ham igennem et kausalt sammenhængende plot. Denne artikel konfirmerer samtidig, at flere af Bakhtins antagelser om forskellen på eposset og romanen også karakteriserer forskellen på folkebogen og romanen ikke mindst hvad angår tidslighed og opfattelsen af romanen som en reflektiv genre.

Men hverken Watt eller Bakhtin karakteriserer romanens fiktionsform som noget centralt, der adskiller den fra den tidligere genre. Bakhtin fremhæver i "Epic and novel", hvad han anser som de vigtigste karakteristika for romanen:

I find three basic characteristics that fundamentally distinguish the novel in principle from other genres: (1) its stylistic three-dimensionality, which is linked with the multi-linguaged [sic.] consciousness realized in the novel; (2) the radical change it effects in the temporal coordinates of the literary image; (3) the new zone opened by the novel for structuring literary images, namely, the zone of maximal contact with the present (with contemporary reality) in all its openendedness.⁸⁰

De romankarakteristika, Bakhtin fremhæver, er baseret på, hvordan romanen differentierer sig fra andre genrer, især den episke, men fikcionalitet er ikke blandt dem. Det samme gælder for Watt, der fokuserer på romanens realisme. Sammenligningen mellem romanen og folkebogen om Uglenspeil viser imidlertid, at fikcionalitet er en hel central egenskab ved romanen, der differentierer den fra den forrige folkebogsgenre både tekstuel og receptionshistorisk. Tekstuel gennem de mange metarefleksive elementer, metalepsis, plotstrukturens lag, en forskel på det jeg og der fortæller i fiktionen og forfatteren; psykologisk karakteristik af fiktive karakterer, en overskridelse af det mulige. Receptionshistorisk, idet romanen er blevet læst som en fiktiv genre, mens folkebogen i sin samtid blev læst som ikke-fiktiv. Forskellen på værkernes status hvad angår fikcionalitet er afgørende både i forhold til opfattelsen af romanen som genre, og hvordan den litteraturhistorisk differentierer sig fra tidligere genrer. Konklusionen om genrerne forskellige relationer til fikcionalitet må siges at være forholdsvis generaliserbar, da det er et generelt karakteristikum for folkebøgerne, at de består af en række adskilte historier med personschildringer på typeplanet, hvor fortællerjeget kun har som funktion at præsentere historien. Disse egenskaber forhindrer de indholdsmæssige fikcionaliseringstræk som metarefleksioner, psykologiske karakteristik af fiktive karakterer mm., som findes i romaner som Thielos. Desuden bevidner receptionshistorien, at folkebogen som genre blev læst som faktisk beretning i sin samtid, mens romanen bliver en fiktionsgenre.

Hensigten er ikke at hævde, at Watt og Bakhtin ikke har haft blik for romanens fiktive form, men i stedet at påpege, at romanens fikcionalitet er blevet taget for givet og derfor ikke behandlet som en selvstændig egenskab ved genren. Denne artikel konfirmerer, at mange af Watts og Bakhtins observerede karakteristika i forhold til eposset også er gældende for folkebogsgenren, men med den tilføjelse, at folkebogen og romanens forskellige relation til fikcionalitet også bidrager med en hel afgørende genremæssig forskel, der sætter sig igennem indholdsmæssigt, paratekstuel og i receptionshistorien.

Thielos roman forsøger ikke at leve op til det, der ifølge Watt karakteriserer den engelske roman – nemlig at lade som om, den er "no more than a transcription of real life".⁸¹ Den er ikke en klassisk, realistisk roman og lægger sig på den måde mere på linje med genrefleksive og parodiske romaner som Cervantes *Don Quixote* (1605–1615), men har alligevel en række karakteristika, den deler med den borgerlige romangenre. Thielo sætter opdragelsen i centrum for karakterdannelse og -udvikling, og således lader han nye borgerlige værdier blive omdrejningspunkt for romanen. Og det, der i den tidligere genre var skæmt med en samfundsdegraderende funktion bliver nu parodi og refleksion i de nye borgerlige værdiers tjeneste.

Både folkebogen og romanen om Uglenspeil er skrevet i prosa og er begge episk opbyggede, men resten af deres karakteristika er så væsensforskellige, at det kan konkluderes, at Thielos roman tilhører en helt ny genre, der ikke bare vokser ud af eller genbruger folkebogens elementer. Thielos refleksion i romanen over andre genrer – og da især folkebogen og læsningen af den – tematiserer desuden *at* og *hvordan* romanen er en ny genre. Romanformen kræver en høj grad af refleksion fra læseren, der må hæve sig over og fortolke både fortællingen, dens personer og den, der fortæller i fiktionen gennem komplekse narrativitets- og fikcionalitets-teknikker. Romanen må derfor siges at være en ny, refleksiv fiktionsgenre.

Noter

Nu vil jeg fortælle Jer mere” er et citat fra C. A. Thiello *Den unge Uglenspeil, eller det slet opdragne Menneske* ([intet trykkested eller forlag oplyst], 1759) – herefter *Den unge U.* – s. 171 og 189.

1. *Den unge U.*, s. 10.

2. Folkebogens titel er blevet skrevet og stavet meget inkonsekvent og både som *Uglenspeil* og *-spil*. Holberg skriver eksempelvis ”Ulspeyl” i 1720-udgaven af *Peder Paars*, Fjerde bog, 2. sang, v. 365, men i *Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter* redigeret af Rahbek i 1806 er det rettet til ”Uglspejl”, s. 309. I artiklen benyttes *Tiile Ugelspejel*, der indgår i udgaven fra J. P. Jacobsen, J. Olrik og R. Paulli *Danske folkebøger fra 16. og 17. Aarhundrede* – herefter *Danske folkebøger* – bd. 11 (København: Gyldendal, 1930).

3. Tekstudgaven, denne artikel tager udgangspunkt i, er fra *Danske folkebøger* bd. 11. I bibliografien til *Danske folkebøger* bd. 11, s. 232 nævnes, at Rasmus Nyerup har angivet værket til at være fra 1696. Denne udgave er valgt som tekstgrundlag for artiklen, fordi den er den mest omfattende udgave med noteapparat og tekstkommentering. (Dette fremhæves også af Henrik Horstbøll i *Menigmands Medic – Den folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840. En kulturhistorisk undersøgelse* (København: Museum Tusulanums Forlag, 1999), s. 198.) I tillæg er det sandsynligt, at denne udgave har cirkuleret omkring det tidspunkt, hvor også Thielos roman blev læst. Hvornår folkebogen om Uglenspeil er oversat til dansk vides ikke, men *Danske folkebøger* bd. 13 opgiver, at den har været trykt på dansk før 1571.

4. Yderligere tekstoplysninger angivet på værkerne: C. A. Thiello, *Charlotte eller forunderlige Tildragelser med Frøken von Weisensøe* (Sorø: trykt hos Jonas Lindgren, det Ridderlige Academ. Bogtrykker. I-III, 1757–78), C. A. Thiello, *Wilbelmine eller den rige Kone i America* (København: Selges i Rothes Boglade paa Børsen, 1761), C. A. Thiello, *Den grønne April*. (København: Trykt hos L. R. Svare, boende i Skindergaden, 1760), C. A. Thiello, *Matrosen som*

blev *Keiser i Muratapa og derefter igen Matros* (Sorø: Trykt hos Jonas Lindgren, det Ridderlige Academies Bogtrykker, 1759).

5. Vilhelm Andersen og Carl S. Petersen, *Illustreret dansk litteraturhistorie*, bd. II. (København: Gyldendal, 1934), s. 580–581.

6. F. J. Billeskov Jansen, *Danmarks Digtetekunst* (II) *Klassicismen* (København: Munksgaard, 1969), s. 152–153.

7. Hakon Stangerup, *Romanen i Danmark i det attende Aarhundrede* (København: Levin og Munksgaards Forlag, 1936), s. 192–194.

8. *Den unge U.* har ikke noget paratekstuel romanprædikat, men er blevet bestemt som roman af Hakon Stangerup i *Romanen i Danmark i det attende Aarhundrede* (København: Levin og Munksgaards Forlag, 1936), s. 192 og F. J. Billeskov Jansen i *Danmarks Digtetekunst* (II) *Klassicismen* (København: Munksgaard, 1964), s. 152, der er de eneste i nyere litteraturhistorie, som nævner værket. Det mest almindelige er, at der i de danske 1700-talsromaner ikke er angivet "roman" i parateksten. Som bemærket andet steds (i Simona Zetterberg Gjerlevsen "Forordets betydning for etableringen af den danske roman" i *Nordica* nr. 32 red. Lise Præstgaard Andersen et al. (Odense: Syddansk Forlag, 2015), s. 396–428) er der i alt kun fire danske 1700-talsromaner, der bærer prædikatet "roman".

9. Romangenren er ikke en endeligt defineret genre, og den har undergået store forandringer gennem historien. For Mikhail M. Bakhtin i *The Dialogic Imagination* (ed. Michael Holquist. Austin: University of Texas Press, [1981] 2011) er det selve essensen ved romanen, at den ikke har en definerbar form, mens andre romanteoretikere opererer med specifikke romankarakteristika som Ralph W. Rader, der definerer romanen som: "a story which offers a focal illusion [...] of characters acting autonomously for their own ends, as if in the world of real experience, within a subsidiary awareness of an authorial purpose which gives their story, virtually real, a shape of implicit significance and affective force" i "Tom Jones: The Form in History." Fra 1999 (fra *Fact, Fiction and Form: Selected Essays*, ed. James Phelan og David H. Richter, Columbus: The Ohio State Univ. Press, 2011), s. 250–51. Andre igen har foreslået mere simplificerede definitioner som Margaret Anne Doody, der i *The True Story of the Novel* (London: Fontana Press, 1996) definerer romanen på følgende vis: "I believe that a novel includes the idea of length (preferably forty or more pages), and that, above all, it should be in prose", s. 10. For denne artikel er en simpel definition som Cheryl L. Nixons fra *Novel Definitions – An anthology of commentary on the novel 1688–1815* (Claremont: Broadview Press, 2009) at foretrække: "In simplest terms, the novel is defined by three essential qualities: it is fiction, it is written in prose, and it is long", s. 19.

10. Om folkebøgerne fortjener at blive kaldt en genre er løbende blevet diskuteret. I det omfangsrige 13. bind værk *Danske folkebøger* anfører redaktørerne: "Folkebøgerne kan da næppe betegnes som nogen litterær Genre i egentlig Forstand, eftersom hovedpunkterne i Definitionen, foruden Romanformen, bliver udvendige Kriterier som den internationale Udbredelse og Trivselen i de 'illitterære' Kredse", bd. 13, s. 172. Modsat forsøger Ri-

kard Wingård i *Att sluta från början. Tidigmodern läsning och folkbokens receptionsetetik* (Göteborg: Frondes, 2011) at foreslå en definition af folkebogen efter en grundig gennemgang af de forskellige (kategorier af) definitioner: "Folkböcker är en korpus av (skriftliga) verk, mestadels bestående av fiktiva berättelser, vilka indgår i en specifik receptionstradition, av företrädesvis kritiskt slag, från senare delen av 1400-talet och framåt", s. 77. Som et kerneeksempel på folkebogen nævner Wingård folkebogen om Uglenspeil. Formålet med denne artikel er ikke som sådan at tage stilling til, om folkebogen fortjener et genreprædikat, men der tages i artiklen udgangspunkt i, at den er en selvstændig litterær form.

11. Klaus P. Mortensen og May Schack (red.), *Dansk litteraturs historie* (I) (København: Gyldendal, 2007), s. 132.

12. Se: Ian Watt, *The Rise of the Novel* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2001 [1957]).

13. Se: Margaret Anne Doody, *The True Story of the Novel* (London: Fontana Press, 1996).

14. Simona Zetterberg Gjerlevsen "Forordets betydning for etableringen af den danske roman" i *Nordica* nr. 32 red. Lise Præstgaard Andersen et al. (Odense: Syddansk Forlag, 2015), s. 396–428.

15. Klaus P. Mortensen og May Schack (red.), *Dansk litteraturs historie* (I) (København: Gyldendal, 2007), s. 132.

16. Mikhail M. Bakhtin, *The Dialogic Imagination* (ed. Michael Holquist. Austin: University of Texas Press, [1981] 2011).

17. Ian Watt, *The Rise of the Novel* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2001 [1957]).

18. Begrebet "fiktionalitet" bruges som det er blevet forstået og defineret inden for den narratologiske, retoriske retning. Fiktionalitet forstås her som det intentionelt at signalere, at noget kommunikerer som opfundet (se Richard Walsh's *The Rhetoric of Fictionality* (Columbus: The Ohio State Univ. Press, 2007), Henrik Skov Nielsen, James Phelan, Richard Walsh's "Ten Theses about Fictionality" i *Narrative* vol. 23, nr. 1 (Columbus: The Ohio State Univ. Press, 2015) og Henrik Skov Nielsen og Simona Zetterberg Gjerlevsen "Distinguishing Fictionality" (forthcoming). Fiktionalitet begrænser sig i denne forståelse ikke kun til fiktive værker som romaner og spillefilm, men kan undersøges inden for alle typer diskurser og er derfor brugbart i en analyse af værker, der ikke er klart afgrænset til fiktive.

19. I *Towards a 'Natural' Narratology* (London: Routledge, 1996) undersøger Monika Fludernik udviklingen af og forholdet mellem oral og skriftlig narration i et kontinuum. Fludernik påpeger, at klassiske analyser af narrativt plot ofte har koncentreret sig om episodiske narrativer såsom Propps undersøgelse af de russiske eventyr, Bremonds af "folktales" og Todorovs af eksempel-historier fra *Decameron*. Narratologiske undersøgelser af nyere tekster har derimod fokuseret på interaktionen mellem story og discourse og dermed på den tekstuelle strukturering af story-kronologien. I forlængelse af denne observation taler Fludernik for en udveksling mellem metode og tekstkorpus på tværs af, hvad der har været

den gængse opdeling, se s. 56. Min analyse af de to versioner af Uglenspeils historie ligger på mange måder i forlængelse af den type narratologiske undersøgelse af tidlige narrative former, Fludernik efterlyser. Samtidig viser analyserne også, at de meget forskelligartede tekster indbyder til brug af forskellige analyseapparater. Folkebogen om Uglenspeil har en opbygning, hvor en story-discourse baseret analyse ikke vil bidrage til megen ny indsigt omkring værket, netop fordi det ikke er avanceret til den form for narrativ struktur, der findes i romanen: springene i fortællingen markerer ikke tidsmæssige spring som ana-, prolepsis eller ellipser, men er udtryk for, at enkelthistoriernes indbyrdes kohætion stort set er fraværende.

20. *Danske folkebøger*, bd. 13, s. 239 ff.

21. Klaus P. Mortensen og May Schack (red.), *Dansk litteraturs historie (I)* (København: Gyldendal, 2007), s. 137.

22. Henrik Horstbøll, *Menigmands medie – Den folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840. En kulturhistorisk undersøgelse* (København: Museum Tusulanums Forlag, 1999), s. 195–207.

23. I Tyskland, hvorfra folkebogen oprindeligt kommer, er gendigtninger af *Tiile Ugelspegel* stadig populær børnelitteratur.

24. *Danske folkebøger*, bd. 11, s. LXVIII.

25. *Danske folkebøger*, bd. 11, s. 218.

26. *Danske folkebøger*, bd. 11, s. 244.

27. *Danske folkebøger*, bd. 11, s. 246.

28. Rikard Wingård, *Att sluta från början. Tidigmodern läsning och folkbokens receptionsetetik*, (Göteborg: Frondes, 2011), s. 337.

29. *Danske folkebøger*, bd. 11, s. 23.

30. *Dr Faustus* udkom som folkebog i Tyskland i 1587 og allerede året efter på dansk.

31. Der refereres i artiklen til hovedpersonen i Thielos roman som Unge Uglenspeil for at skelne ham fra folkebogens karakter.

32. *Den unge U.*, s. 210–211.

33. *Danske folkebøger*, bd. 11, s. 4.

34. Karakteriseret af Gérard Genette i *Narrative Discourse – An Essay in Method* (Oversat af Jane E. Lewin. Ithaca, New York: Cornell University Press [1972] 1980).

35. *Danske folkebøger*, bd. 11, s. 86.

36. *Danske folkebøger*, bd. 11, s. 259.

37. *Danske folkebøger*, bd. 11, s. 13.

38. *Den unge U.*, s. 137.

39. *Den unge U.*, s. 190 ff.

40. *Den unge U.*, s. 10.

41. Andre eksempler i *Den unge U.* er: "Du væver saa meget i din Fortæling. Kan du da ikke blive ved Historien?", s. 12, "Uglenspeil, fortæl os nu meer!", s. 22, "Lad Uglenspeil dog fortælle!", s. 29, "Nu, hvordan gik det videre?", s. 57, "Nu hvordan gik det siden?", s. 59, "Got, got, Uglenspeil! Fortæl os nu mere!", s. 165.

42. *Den unge U.*, s. 20.
43. *Den unge U.*, s. 171.
44. *Den unge U.*, s. 171.
45. *Den unge U.*, s. 171. Også: "Nu vil jeg fortælle Jer mere", s. 189.
46. *Den unge U.*, s. 22.
47. *Danske folkebøger*, bd. 11, s. X.
48. *Den unge U.*, s. 53.
49. Hakon Stangerup, *Romanen i Danmark i det attende Aarhundrede* (København: Levin og Munksgaards Forlag, 1936), s. 193.
50. *Den unge U.*, s. 39.
51. *Den unge U.*, s. 88.
52. *Den unge U.*, s. 173.
53. *Den unge U.*, s. 83.
54. *Den unge U.*, s. 112.
55. *Den unge U.*, s. 77.
56. *Den unge U.*, s. 78–79.
57. *Den unge U.*, s. 215.
58. *Danske folkebøger*, bd. 11, s. 114.
59. Rikard Wingård, *Att sluta från början. Tidigmodern läsning och folkbokens receptionsetetik*, (Göteborg: Frondes, 2011), s. 338.
60. *Danske folkebøger*, bd. 11, s. LXXVII.
61. *Den unge U.*, s. 10.
62. *Den unge U.*, s. 95.
63. *Den unge U.*, s. 146.
64. *Den unge U.*, Upag., s. III.
65. *Den unge U.*, s. 54.
66. *Den unge U.*, s. 172–173.
67. *Den unge U.*, s. 109–110.
68. *Den unge U.*, s. 110.
69. Mikhail M. Bakhtin, *The Dialogic Imagination* (ed. Michael Holquist. Austin: University of Texas Press, [1981] 2011), s. 10.
70. Se note 9.
71. *Danske folkebøger*, bd. 11, s. 4.
72. *Danske folkebøger*, bd. 13, s. 247–248.
73. *Danske folkebøger*, bd. 13, s. 249.
74. Rikard Wingård, *Att sluta från början. Tidigmodern läsning och folkbokens receptionsetetik*, (Göteborg: Frondes, 2011), s. 349.
75. *Den unge U.*, s. 141.
76. *Den unge U.*, s. 91.

77. Henry Fielding, *The History of Tom Jones a Foundling* (New York: Oxford University Press, [1749] 1984), bog 8, kap. 1, s. 269.
78. Simona Zetterberg Gjerlevsen “Forordets betydning for etableringen af den danske roman” i *Nordica* nr. 32 red. Lise Præstgaard Andersen et al. (Odense: Syddansk Forlag, 2015), s. 396–428.
79. I Hakon Stangerup, *Romanen i Danmark i det attende Aarhundrede* (København: Levin og Munksgaards Forlag, 1936), s. 61.
80. Mikhail M. Bakhtin, *The Dialogic Imagination* (ed. Michael Holquist. Austin: University of Texas Press, [1981] 2011), s. 11.
81. Ian Watt, *The Rise of the Novel* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2001 [1957]), s. 30.

Summary:

Now I will tell you more – The story of Uglenspeil from the Volksbuch to the Novel

“Nu vil jeg fortælle Jer mere – Fortællingen om Uglenspeil fra folkebog til roman” [Now I will tell you more – The story of Uglenspeil from the Volksbuch to the Novel] addresses one of the most frequently debated matters in the historiography of the novel, namely the question of continuity and rupture: did the novel grow out of earlier forms, or rise as a profoundly new genre? Whereas the question of legacy informs the historiography on the English novel, there are surprisingly few investigations of the 18th century Danish novel and its relation to previous literary forms. This article investigates the relationship between the novel and the most widely read literary genre before the novel in Denmark, namely the volksbuch. It does so through a comparative analysis of Carl August Thielo’s novel *Den Unge Uglenspeil, eller det slet opdragne Menneske* [The Young Uglenspeil, or the Person who was brought up badly] (1759) and the Volksbuch *Tiile Ugelspejel* (1669) (in Jacobsen, Olrik and Paulli 1930). These works are particularly informative for understanding the relationship between the two genres as Thielo’s novel is built on – and at the same time comments on – the earlier genre. The article argues that the differences between the texts concerning fictionality, narrative techniques, structure, and their levels of reflections are so fundamental that the novel cannot be regarded a genre that simply grew out of the former. Especially with regard to fictionality, it becomes clear that the volksbuch and the novel are two very different genres. Whereas the novel comes to admit its own fictional status, the volksbücher were perceived of and intended to be taken

as true stories. For those reasons, the article concludes that compared to previously most popular prose genre in Denmark, the Danish novel is to be considered a profoundly new genre.

Keywords: Danish novel; 18th century studies; the novel genre; fictionality; Volksbuch (folkebog); Carl August Thielo; Tiile Ugelspegel; The Young Uglenspeil, or the Person who was brought up badly.

Where highbrow taste met itinerant dance in eighteenth-century Scandinavia: The dance entrepreneur Martin Nürenbach

Anne Margrete
Fiskvik

Our spectacles smack of the most ugly barbarism that can be imagined for human beings by a human being. A boy from the western lands performs Holberg's *The Invisible*. A whore from Drammen acts as Prima Donna. A Swede and German, who neither speak Danish, German, nor Swedish, but a *lingua franca* that contaminates all the actors, perform *Harlequin*, and a wigmaker-boy acts as Leander. O! Imagine before Your eyes these scenes performed at the city council salon for people of *bon Sens*, who know the Dramatics. (Anonymous memorandum of October 1771)¹

In the summer of 1770, the German-Swedish dancer and acrobat, Martin Nürenbach arrived in Christiania, Norway (now Oslo).² Nürenbach, whose date of birth is unknown, worked in Norway for a while, before moving on to perform in Sweden and Finland. He died in Finnish Tavastland (Tavastia) in 1780. During his time in Norway, Nürenbach became the first artist to successfully obtain a royal privilege to stage 'comedies' (plays) in the Danish language. For reasons unknown, however, this enterprise did not keep him in Norway. After only a few performances, he left at some point in the early spring of 1772, to resume his itinerant performance career in the Swedish kingdom.

The epigraph at the start of this article is a translated version of a memorandum that accompanied Nürenbach's application for the royal privilege to perform Danish comedies in Christiania in 1771. A little more than a hundred years later, part of the memo was published by the theatre historian Henrik Jørgen Huitfeldt-Kaas in his *Christiania Theaterhistorie* (1876). Huitfeldt-Kaas took the wording at face value, citing it as proof of the artist's mediocrity.³ The same source has been quoted ever since as an authoritative evaluation of the performances of Nürenbach and his newly formed theatre ensemble. In fact, the quote is probably one of the most cited statements about early Norwegian professional theatre.

In this article, I want to challenge this harsh judgement. While he perhaps lacked the skills of a traditional actor, Nürenbach's career should be understood

in the light of the dancing practices of his day. He belonged to a group of artists we might label 'itinerant' today—that is, those who travelled extensively to perform.⁴ An experienced dancer, acrobat, and pantomime artist, he mastered the physical language of the comic and grotesque dancing styles. His performing skills were closely tied to the *commedia dell'arte* tradition, where pantomimes and acrobatics were much used.

Rope dancing, acrobatics, and pantomimes were highly popular with audiences of that time. These types of performance typically belonged to the repertoire of itinerant artists and can be labelled popular entertainment. The division between high and low culture, between art and entertainment, is one that was present 250 years ago and continues to be an issue even today. According to the dance scholar Sherill Dodds, popular forms of entertainment operate with different mechanisms in terms of what attracts audiences.⁵ Itinerant performances were popular with audiences all over eighteenth-century Europe, yet the artists themselves were not necessarily well respected, especially not among the upper classes. Similarly, in modern theatre and dance scholarship such forms of entertainment have often been belittled, and have thus received far less attention than the more highbrow dance forms such as classical ballet. Several of the travelling performers were nevertheless highly skilled in a variety of styles. They danced, acted, and did acrobatics. By investigating these practices, new light can be shed on historical repertoires and performance techniques.

Nürenbach is one such artist who had an impact on Nordic dance and theatre history. By examining Nürenbach's work and travels, we can obtain an insight into the type of repertoire that was typical of an itinerant dancer, acrobat, and equilibrist. Nürenbach stands out because he had higher aspirations than performing the popular forms of rope-dancing and acrobatics. He decided to create a theatre ensemble in Christiania, thus adding the spoken word and the staging of plays by, for example, Ludvig Holberg to his repertoire. Thanks to the documents preserved at the National Library of Norway in relation to his application, we can also learn something about attitudes towards itinerant artists among audiences as well as the authorities.

As far as I know, this is the first article to present Nürenbach's work to an international audience. I will begin with an account of the source material and the literature, followed by a short overview of the first part of Nürenbach's life, training and travels up to and including his stay in Christiania. Lastly, I will examine his application for a royal privilege and its contribution to our understanding of itinerant artistic practices, then and now.

Sources and previous research

My interest in eighteenth-century dance practice stems from my part in the Norwegian research project pArts ('Performing arts between dilettantism and professionalism, 1750–1820').⁶ One of the aims of the pArts project has been to research some of the travelling dancers who were active in the Nordic region, because this is a relatively underexplored topic, both nationally and internationally.⁷ My particular goal has been to patch over and then analyse some of the gaps that exist in Norwegian dance history.⁸ In order to assess Nürenbach's achievements, as well those of his contemporaries, I had to seek out Nordic archival material. Among my sources were printed and handwritten materials from the latter part of the eighteenth century, including posters, copies of applications and theatre records, and entries in church record books. My search for material on Nürenbach has been greatly aided by archivist and dance researcher Torkel Bråthen at the National Archives of Norway (Norges Riksarkiv). I am grateful to Bråthen for his aid in tracing and interpreting source material pertaining to Nürenbach. Bråthen has done extensive research on the various prohibitions and theatre laws in Denmark-Norway, as well as Sweden-Norway.

Much can be inferred about Nordic itinerant artists from notices and advertisements in Danish, Finnish, Swedish, and Norwegian newspapers. During the time in question, around 1770, Norwegian papers included advertisements for travelling artists such as the above-mentioned artists. Regarding Nürenbach, however, the material is confined to the Christiania newspaper *Nordske Intelligenz-Seddel* and minor Swedish newspapers such as *Göteborgska Nyheter* and *Hwad Nytt, Hwad Nytt*.⁹

Huitfeldt-Kaas's work has been central to the present article because of his documentation of Norwegian culture. His *Christiania Theaterhistorie* (1876) was the first historical overview of theatre and dance activity in Christiania.¹⁰ The Finnish theatre historian and librarian Sven Hirn is one of the few scholars who has examined Nürenbach's Nordic achievements; his 1967 article 'Martin Nürenbach—teaterpionjär?' includes a general outline of Nürenbach's activities and travels.¹¹ Hirn was a sound researcher who examined much original source material on Finnish dance performances in particular. Similarly, the theatre researcher Johan Flodmark's work *Stenborgska Skådebanorna* is compulsory reading on Nürenbach's work in Sweden, along with Birger Schöldström's *Hög och konstnärlig anda: Svenske Teaterbilder*.¹² However, some of the 'highbrow' views that are reflected in Huitfeldt-Kaas's work on itinerant artists also inform Hirn's writings, and (to a lesser degree) the works of Flodmark and Schöldström as well.

Research on itinerant dance and theatre activity

Nürenbach's travels and overall career were actually far from unique. During the eighteenth century, several dance artists even arrived from beyond the Nordic countries to try their luck. They belonged to a well-established tradition of travelling artists, whether in smaller or larger groups; a tradition that has been common since the birth of theatre itself. Throughout the early modern period, musicians, singers, acrobats, actors, and dancers travelled across Europe, often seeking employment at princely courts or asking for permission to perform publicly in market squares or other rented locations.¹³

Itinerant performance, however, has not been a major theme in the work of Nordic scholars, who have been generally more interested in theatre as an institution. Among the exceptions is the Swedish theatre researcher Gunilla Dahlberg, who has done extensive research on travelling artists in seventeenth-century Stockholm, as well as in later periods. She has written about various theatre and dance activities that were connected to the Swedish court.¹⁴ Of special interest to this article is the link to German travellers she has identified, and the way in which they influenced the Swedish itinerant tradition—Nürenbach being, to the best of my knowledge, of German origin.¹⁵ Hirn also offers insight into some of the types of performance offered by itinerant artists. He was an avid collector of theatre posters. In his *Den Gastronomiska Hesten* he published some of the many posters he collected on travelling artists. Through comments on performers and types of practices he has created a picture of the sheer variety of itinerant activity seen the eighteenth and nineteenth centuries. He was fascinated by itinerant circus artists, as well as dancers and acrobats, but also pointed out what he thought were their strengths and weaknesses. Furthermore, Hirn laid bare many of the gaps in our knowledge of the numerous travelling artists who toured the Nordic countries.¹⁶ Many sources testify to the activity of itinerant artists outside of larger cities. Claes Rosenqvist and Dag Nordmark's *At resa var nödvändig*, for example, examines Swedish rural theatre. Among other things, they discuss the itinerant artist's social and artistic place in society.¹⁷ Their research offers a more balanced perspective on high versus low theatre culture, emphasising the range of itinerant practices and the ways in which they met the social and cultural needs of spectators from a variety of social classes. Their more inclusive views on theatre and dance have influenced my own research here.

Privileges, permissions and prohibitions

Travelling performers were common not only in Europe but also in the Nordic countries. Itinerant activity in Sweden during the seventeenth and eighteenth centuries was dominated by German theatre troupes. Several such troupes stayed and made Sweden their base of operations, including one of Nürenbach's predecessors, the tightrope dancer Karl Friedrich von Eggenberg, as well as the theatre director Carl Gottfried Seuerling (1727–1795).¹⁸ According to Norwegian historian and conservator Vidar Parmer, source material from around 1600 onwards gives evidence of various itinerant troupes visiting Bergen, Christiania, Fredrikshald (Halden), Christiansand (Kristiansand), Stavanger, and Tronhiem (Trondheim). These ensembles, many of which were German, generally travelled inland via Sweden or came by boat from Denmark.¹⁹ Many artists travelled because of the difficulty of obtaining performance privileges in other European countries. The British dance historian Marian Hanna Winter, describing the period between 1700 and 1830 in particular, notes that those official theatres that had obtained privileges from the king and/or state were few and highly competitive:

Out on the continent, the theatre companies that enjoyed 'official patronage' jealously watched their smaller rivals, even down to the eeriest company of marionettes. The patented or government-sponsored theatres might also be called the 'over-privileged', and all others the 'under-privileged'. The former were allocated complete rights for exploitation of certain types of entertainment and prosecuted infringements mercilessly.²⁰

Travelling artists such as Nürenbach, according to Winter, would be categorised as underprivileged, because it was difficult, if not impossible, for them to be accepted into the privileged theatres. Established European theatres would seldom hire artists who were not within their closed circuit, and consequently, many ensembles had to move regularly in order to find work. Some probably preferred this, but others likely went in search of some safer or more stable work environment, and this may be what motivated Nürenbach's Christiania venture.

If we look at the Nordic situation in the second half of the eighteenth century, the privileged theatres in Copenhagen and Stockholm were almost exclusively connected to, or part of, the royal courts. For instance, the Stenborg and Seuerling theatre companies, as Dahlberg notes, had obtained privileges from the Swedish king to perform in Swedish (including Finnish) towns at various times between 1760 and 1780.²¹ Itinerant artists who wanted to perform in the Nordic

countries had to observe the laws of each country, as well as any applicable local rules. At this time, Norway was under Danish rule, and shared a king and central administration in Copenhagen. Privileges allowing performances were granted by the king, who enforced various prohibitions as well—a variety of laws that prohibited practices such as the staging of plays, wire-dancing, and acrobatics were passed in Denmark-Norway from 1738 onwards.²² Local issues were dealt with by Norwegian authorities in each town, rather than by the Danish king. Nürenbach, like his itinerant peers, should be viewed in the light of these conditions, which imposed a variety of restrictions on the artists, even in terms of their choice of repertoire. For example, in 1772, a newer and stricter version of the existing 1738 Theatre Act was introduced in Denmark-Norway.²³ This may be one of the reasons why Nürenbach left Norway that same year, only few months after obtaining royal permission to perform theatre in Christiania.

Legislation on theatre performances was variously applied and enforced during the eighteenth century in all of the Nordic counties, including Denmark and Norway. Laws restricting theatre activity were introduced in the Swedish realm as well, which at this time included Finland.²⁴ The extent of the local restrictions on travelling artists varied, but they all made life more difficult for the itinerant performers. The local authorities did have a little bit of power, and it was up to them whether one would be allowed to perform or not. A major argument underpinning these restrictions was that money should not be paid to foreigners and taken out of the country. Of course, most of the time these artists were barely getting by, and the little income they had would be spent on food and housing in the country in which they were performing. Still, the perception that money was leaving with these performers remained strong and informed the decisions of local authorities.²⁵

Nürenbach as an itinerant artist

While Nürenbach's life and career remain elusive, some facts are known. Before he went to Norway in 1770, he worked in Sweden. Most likely, it was Swedish-German theatre director Carl Gottfried Seuerling who had brought him there. According to the Swedish theatre researchers Birger Schöldström and Dag Nordmark, Seuerling was born in 1727 in the German town of Oederan, close to Dresden. He came to Sweden in around 1759, and Nürenbach was at that time part of Seuerling's ensemble.²⁶ Nürenbach also identified himself as the stepson of Seuerling in the newspaper *Göteborgska Nyheter* in 1769.²⁷ The *Seuerlingske Co-*

moedie-trupp, directed by Seuerling, travelled extensively and performed in towns in present-day Sweden and Finland between 1760 and 1795.²⁸

Very little is known of Nürenbach's early family background apart from the link to Seuerling. His place and date of birth remain unknown. Presumably, he was relatively young when he arrived in Sweden, possibly a teenager or even a child. It is not known what happened to Nürenbach's mother and biological father, or any siblings.²⁹ Nürenbach did rope- and wire-dancing and acrobatics for Seuerling. Little is known about *where* he learned those skills, though it was quite common for children to be trained as acrobats, tumblers, and rope- or wire-dancers at an early age in the eighteenth century, particularly when brought up in itinerant families.³⁰ Interestingly, Nürenbach stated in an advertisement offering dance instruction in the *Nordske Intelligenz-Seddeler* (18 July 1770) that he had proven himself as a skilled dancer in Denmark and elsewhere, possibly indicating some kind of education beyond the skills that were transmitted from one generation to the next. Perhaps he studied with a Danish dancing master, though no trace has been found of this in the Danish sources.

Dancer and equilibrist

Nürenbach advertised himself as an equilibrist as well as a dancer and an acrobat. He also taught dance and, as was common, he announced his services as a so-called 'dancing master' in Sweden, Finland and Norway. His teaching career will not be discussed in this article; suffice it to say that teaching dance was an important source of income for him, and that in this matter he faced competition from several other dancing masters who lived in Christiania around 1770.³¹

An equilibrist at this time was expected to be an expert in balancing, often on a slack or tight wire or rope. Source materials indicate that Nürenbach performed what was known as the *comic* and *grotesque* dancing styles, both of which incorporated acrobatics as well as rope- or wire-dancing, lively tumbling, and pantomime. According to a textbook on dance from 1762, these technically demanding styles were designed to entertain the audience.³² The grotesque differed from the comic in that the grotesque dancer used more extreme exaggerations and contortions, along the lines of an acrobat.³³

From what can be gathered from the source material, Nürenbach's speciality was tightrope- and wire-dancing, as well as a variety of acrobatic tricks. Hirn points out that Nürenbach's skills as a dancer and acrobat were of a better quality

than those as an actor. According to Hirn, he was the star attraction in the city of Viborg (now Vyborg in Russia) when he performed there, thanks to his very decent rope- and wire-dancing technique. Nürenbach could thus compensate for some of the rustier elements that were obvious in his dramatic performances. These ‘dramatic’ elements presumably included the linguistic problems he had with the theatrical repertoire.³⁴

Part of what was considered dance in the latter part of the eighteenth century would not be considered such today, including the tradition of dancing on a rope or wire. This skill had emerged from a long tradition of mixing what we might now classify as circus skills with features of dance. The art of keeping one’s balance was, of course, a core feature of this art form, which could be done with either a tight or a slack rope or wire, the difference being in the balancing point.³⁵ In tightrope walking, at which Nürenbach excelled, the performer walked, danced, and performed acrobatics along a thin wire or rope that was tightly tied between two points some height above the ground.³⁶

Balance was maintained by using the body or a balancing tool, such as an umbrella, a fan, or a balancing pole, as seen in the illustration from a performance given in Trondheim in 1751 by an ensemble called *De Kinesiske kunstnere* (The Chinese artists) (Fig. 1). Most likely, Nürenbach’s setup was similar to that picture, and he would perform what today might be called acrobatics, described in the source material as ‘full swings’ and ‘whole and half bodily turns’. Wire-dancing was considered technically difficult; the aim was to thrill the audience with a display of virtuosity and mastery of the body.³⁷

A couple of sources describe what Nürenbach’s performances looked like. In September and October 1773, he was engaged at Humlegården, a pleasure gardens in Stockholm, and attracted such crowds that the stage area had to be expanded. According to the newspaper *Hvad Nytt, Hvad Nytt*, he did equilibrist tricks and acrobatic stunts while balancing on a narrow steel tightrope.³⁸ Another of Nürenbach’s specialities was his dance with a ladder, which stood perpendicular as he walked up it, before worming his way back down, headfirst, through all of its rungs.³⁹ Ladder tricks were part of the slapstick antics of the so-called *lazzi*, which was derived from the *commedia dell’arte* and figured prominently in dances in both the comic and grotesque styles.⁴⁰ Different types of *lazzi* were used by dancers during the eighteenth century and were also seen in the Nordic countries. Michael Stuart, styled a ‘world-famous’ equilibrist, performed ladder dancing in Tronhiem in the summer of 1769, for example.⁴¹ Comic and grotesque dancers additionally made extensive use of gesture and mime alongside the more artful *port de bras* of pure dance, and Nürenbach was no exception.⁴²

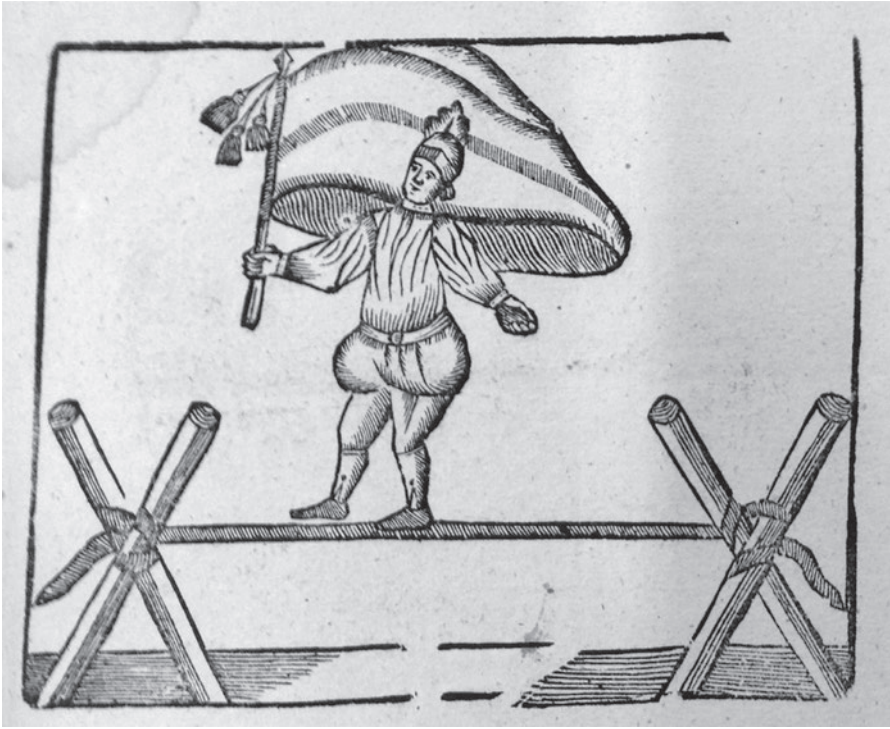

Figure 1 Tightrope walking or wire-dancing with a balancing prop in Trondheim. Detail from a poster by *De kinesiske kunstnere* (The Chinese Artists), 1751.⁴³

Between 1760 and 1780, Nürenbach travelled and performed extensively, using his skills in rope-dancing and acrobatics outlined above. He was a member of Swedish troupes such as the Seuerling and Stenborg companies, both of which travelled extensively in Sweden, including Finland. Since applications for passports to travel, as well as permission to perform, had to be submitted at each city visited, there is a paper trail that offers some clues as to where Nürenbach worked.⁴⁴ For example, both Flodmark and Hirn note that a passport to travel to Uppsala on 30 May 1767 was requested by the Stenborg theatre company, which included Nürenbach and his future wife, Anna Katarina Rancke.⁴⁵ Nürenbach also operated on his own or as the leader of an ensemble, as when he worked in Christiania between 1770 and 1772, and later in Finland, where he tried to set up a Finnish theatre.⁴⁶

Performing in Christiania

After travelling between Swedish and Finnish towns, Nürenbach and Rancke arrived in Norway, where they worked for about eighteen months before moving back to Sweden in the early spring of 1772.⁴⁷ When Nürenbach arrived in Christiania, one may assume that he was in his early twenties, still young enough to master his performance skills perfectly. He was travelling with his wife, but Rancke is almost invisible in the Norwegian source material.⁴⁸ It might seem curious that Nürenbach, with his relatively stable popularity in Sweden, should try his luck in Christiania. He might have wanted to settle down and find a permanent home for himself, his wife and their future children. Perhaps he was hoping to work in a place that offered less competition than the Swedish towns. Christiania, with its 5,000 inhabitants, was at this time a provincial city just large enough to offer a decent audience as well as customers for his dance classes.

Nürenbach first announced himself as a dance teacher in July 1770, but thereafter nothing appeared in the Christiania paper *Nordske Intelligenz-Seddel* for almost a year—not until the following spring did he again announce his presence in the city. In May 1771 Nürenbach placed a notice indicating that he would perform as well as teach dance (Fig. 2): he announced that on Friday 24 May, he intended to perform several equilibrist exercises and artistic tricks—‘seen ones, as well as unseen ones’—to entertain his audience. There was no information as to where the performance would take place; this kind of information was often advertised using posters, according to theatre researcher Anders Enevig. In Christiania, indoor performances often took place at the city hall (Raadhus-Salen),

**Fredagen den 24. May agter Konfr. Martin
 Nürenbach at fremviise adbillige Equilibriske
 Exercitier og Konststykker, saavel seete som usete,
 hvorved Han attraaer at divertere Tilskuerne.**
NB. De som have Lust at lade sig informere
 af Ham i Daudse Kunst, tilbyder
 Han og sin Tieneste.

Figure 2 An advertisement in *Nordske Intelligenz-Seddel*, 22 May 1771.

outdoor performances in public spaces with room for spectators to gather, such as marketplaces.⁴⁹

The fact that Nürenbach did not advertise does not mean that he did not perform. His performances could have been promoted by word of mouth or using large banners, posters, or sandwich boards—several notices in *Nordske Intel-ligenz-Seddeleer*, in fact, indicate that more information about a given performance would be available from such portable posters. According to Enevig, ensembles and performers often paraded through a city to publicize their shows. Frequently, the city drummer was hired to announce the time and place of performances, or someone would copy out the necessary details onto handbills, which members of the ensemble, or locals who knew the area, would carry around, displaying the information as they went. High-quality printed posters could be glued to wooden surfaces, but this was a more expensive option, while newspaper announcements were obviously the most expensive of all.⁵⁰ What this means, then, is that even though Nürenbach did not advertise frequently in the local paper, he (and possibly his wife) could very well have been busy performing as well as teaching dance during their first year in Christiania.

Joining forces with Madame Stuart

To my knowledge, there was only one other itinerant performer in Christiania at this time: Madame Stuart. Christina Doreothea Stuart was the widow of the famous—some would say notorious—dancer and acrobat Michael Stuart, who died in Christiania in June 1770.⁵¹ During the time of Nürenbach's stay in 1770 and the first two months of 1771, she advertised several different types of performances as a singer, musician, and equilibrist.⁵² Thus, for a time, both Madame Stuart and Nürenbach probably competed for audiences, but they had different strengths and repertoires. Madame Stuart had the advantage of being a musician as well, whereas Nürenbach never advertised any musical skills of his own. The extent of their competition remains unclear, however: material in the *Nordske Intelligenz-Seddeleer* reveals that Madame Stuart held her last solo performances in February 1771. In the autumn of 1771, she performed again, this time in collaboration with Nürenbach.⁵³

By October 1771, in other words, Nürenbach joined had forces with Madame Stuart. Their joint venture is known from newspaper advertisements as well as a poster. When writing his theatre history in 1876, Huitfeldt-Kaas had access to a poster for a performance on 7 October 1771. The poster is now

lost, or perhaps simply misplaced, but it is cited in its entirety in Huitfeldt-Kaas's *Christiania Theaterhistorie*.⁵⁴ The wording gives a good sense of the nature of the event. It began with (typical) praise of the authorities, stating that with the permission of the authorities, on Monday 7 October 1771, Madame Stuart and Monsieur Nürenbach would, for the first time, have the honour of showing their artistic numbers and exercises together. The acts were then specified. First, the two were to demonstrate different kinds of positions and balancing. Then they were to perform equilibrist feats. Nürenbach was to *voltigerer* his body into different shapes and forms with great deftness and deliberation for the pleasure of the audience; Madame Stuart was to balance a peacock feather both horizontally and vertically, lose it, catch it again, and then play an enjoyable minuet, probably on a lute, which was one of her instruments. Next, the poster stated that Nürenbach would perform an equilibrist masterpiece with a ladder (known from earlier advertisements). Finally, a play called the *Jealous Harlequin* would be performed, whereby Harlequin and the 'Liebhabers' (spectators) would be most thoroughly entertained.⁵⁵

From the poster we know that Nürenbach's 'ladder dance' continued to be one of his specialities, and that Nürenbach and Madame Stuart had expanded their repertoire to include pantomimes. Their collaboration grew even further with the addition of a play. Soon afterwards, in fact, their collaboration would expand to include a small company of performers, among whom Stuart and Nürenbach were probably the only experienced members.

Applying for royal privilege

Nürenbach, having established this small ensemble, took the enterprise one step further by applying to the Danish king for a privilege to stage Danish plays with Norwegian actors. This was likely done in the interests of stability for the ensemble—such a privilege would, if granted, protect them from competition. It was Nürenbach who applied for the privilege; Madame Stuart is not mentioned at all. Nürenbach is humble and reassuring in his good intentions in the application (Fig. 3).

The application followed a standard format: the king is praised to the skies, Nürenbach's purpose is explained, promises are made to donate any surplus to the poor, and assurances are given that no income will be taken out of the country. As explained above, the latter point responded to a crucial concern in contemporary legislation: itinerant artists should not just show up, make money, and leave again.

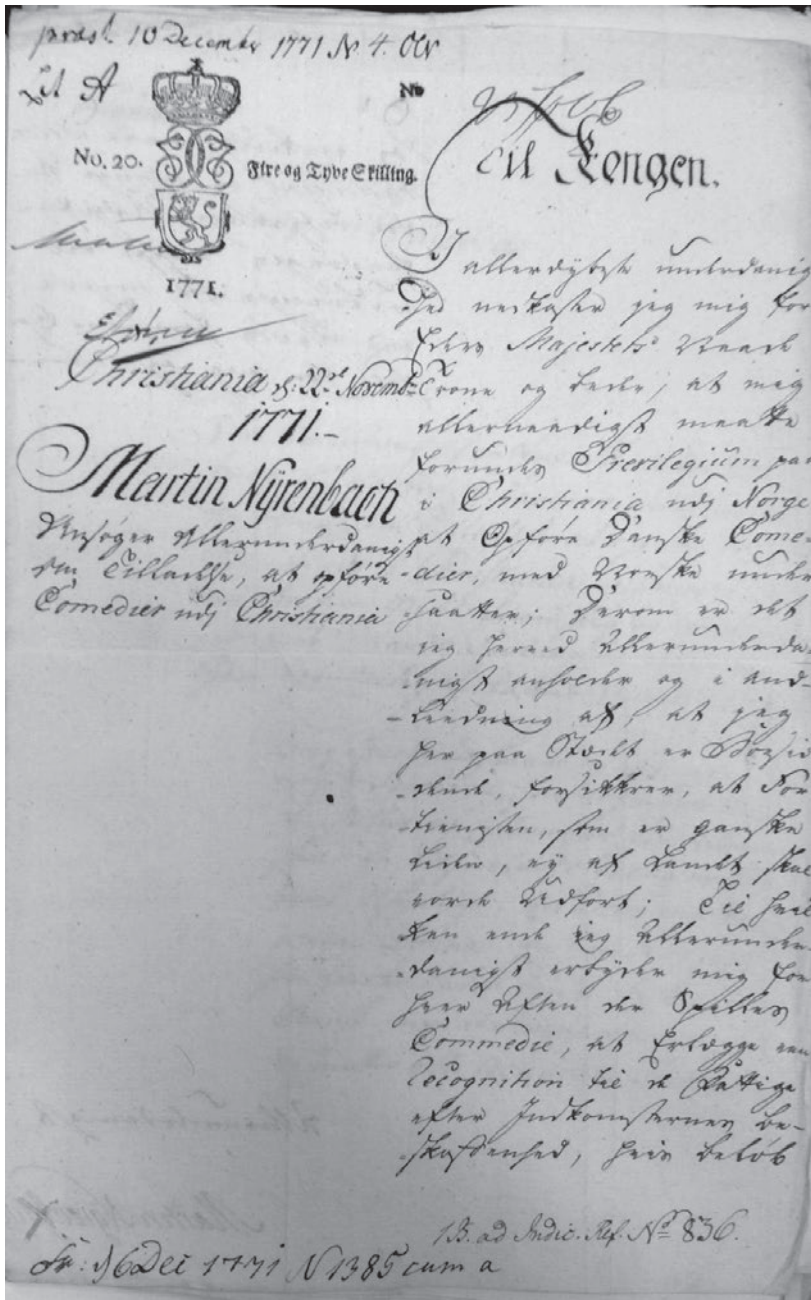

Figure 3 Excerpt from the first page of Nürenbach's application, dated 22 November 1771.⁵⁶

Instead, Nürenbach promised to give a certain part of his troupe's income to the poor people of the city.

The magistrate's office supported Nürenbach's application, as did the County Governor Caspar Hermann von Storm. Storm based his recommendation on performances that had already taken place. Apparently, he had found enough positive elements there to support the application. The various documents were forwarded to the Danish authorities, and on 27 December 1771, a royal decision came back in favour of the 'Entrepreneur' Nürenbach. His privilege was granted, assuming that he met his obligation to pay any surplus to the poor, which was suggested would be two riksdaler for every evening or a certain percentage of the income.⁵⁷

As it turned out, Nürenbach would not use his royal privilege for long. After a series of performances in the late January and February of 1772, made up of theatrical pieces, pantomimes, dancing, and acrobatics, Nürenbach and his wife can no longer be traced in Norway.

Scrutinizing the contents of memo

More than any other documentation of Nürenbach's ensemble, it was the aforementioned memo that has shaped his subsequent reputation as a mediocre artist. The document is interesting because of the way it has been used to assess Nürenbach. Yet the Norwegian and Danish authorities did not pay much attention to it in 1771.

In it we can read that a person—'living in this place, sensible and very right-minded'—was merely expressing his concerns, being very upset by what 'Nyrenbach' and his company were performing (Fig. 4). The memo is clearly to be understood as an 'anti-recommendation', mercilessly criticising Nürenbach's enterprise. Ever since the verdict has been taken at face value, cited and handed on by several theatre researchers. The contents of the memo has come down to generations of theatre and dance scholars because this is the one part of the source material that Huitfeldt-Kaas chose to emphasize. As a result, Norwegian and Nordic theatre scholars have almost habitually deemed Nürenbach's performances to be mediocre. But should the memo have had the impact it has? And how certain is it that it was actually written by the supposed author?

Huitfeldt-Kaas states that there could be little doubt that the letter was written by 'Bernt Ancher', although he offers no further explanation.⁵⁸ Ancher (whose name today is spelled Anker) was a wealthy and powerful citizen of Christiania in the latter part of the eighteenth century. Perhaps because of Ancher's social

Pro Memoria

Blide indberetning af en Jern Martin Nygren.
-baca til det Kongl. Samfund indkomne
den 17de Junij om Udbud af oprette en
Café i Christiania, indseendes at
en stor part af det Samfund og mange af
-Hans Høiherres Forsamlings Medlemme
Gjennem egenførselig forlættelse Vunderning:

Deres Spectacul. Sang af det mere Jyg
geligste Barbarie, som nogen sinde Læse
forfælt af Almindelighed for Almindel
-hed. En Høiherres Sang om Hed-
-bergs Vjendighed. En Dramens Kvind
prima Donna. En Pansje og Eijst,
for første Gang i sin Tid, Eijst eller
Pansje, man af Lingua franca, som
forfatter alle Acteurs, en Harlequin.

Figure 4 Excerpt from the first page of the 1771 memorandum (undated, quoted in translation at the start of this article).⁵⁹

status, Huitfeldt-Kaas decided that his opinion was conclusive. Moreover, Huitfeldt-Kaas left out the first part of the memo, which includes important indications of the style and manner of the person who wrote it. The wording is frank, but lacks the grace one would expect of a high-ranking person such as Ancher, who, as a well-educated and prominent man, would also have known how to write for himself. The wording of the first part is in fact rather unsophisticated. Would Ancher have used such rough language?

Could it be that someone else wrote the memo? The fact that the letter was sealed but not signed might support this notion, and, as the archivist and researcher Torkel Bråthen observes, the seal does not resemble that of the Ancher family.⁶⁰ The point to be made here is that Ancher's supposed judgement would be valued as being informed by knowledge and taste, a person who would have been to the theatre in Copenhagen, and indeed in other European cities. On the other hand, if he it was not him passing judgement, then someone else did; someone whose standards were not met by the quality of what he/she saw.

If Ancher did indeed write the letter, the sarcasm could be understood in the light of his position as a wealthy and sophisticated citizen. This position was something he shared with other members of the upper classes, of course. A similarly negative assessment, for example, was given by the Swedish count Gustaf Johan Ehrensvärd about a performance by the Stenborg theatre company in the late 1760s. Ehrensvärd criticised the ensemble, but he still went to see them, as Dahlberg points out.⁶¹ Ancher would have been influenced by the 'expected' tastes of the upper classes, who would not (at least not publicly) approve of popular, itinerant performances. Ancher's criticism could also have derived from his close involvement with the private dramatic societies that were responsible for the more 'refined theatre' that was evolving in the upper-class homes of Christiania. These societies, however, were part of a dilettante culture and involved the upper-class citizens themselves as performers.⁶² The author of the 'anti-recommendation' may well have regarded Nürenbach's enterprise as competition.

Regardless of who wrote the memo, its contents are not mentioned in written statements by the Norwegian authorities. Instead, the Norske Cammer (Norwegian Chamber, a short-lived institution within the financial government of the kingdom under Struensee, in 1771/72) was positive and supportive of Nürenbach's enterprise in its written recommendation to the Danish king: Nürenbach should be allowed to stage comedies as long as he committed himself to remaining in Christiania and paid his surplus to the poor. The Chamber also assumed that he would be able to support himself. They could give assurances of his sincerity,

having met him personally and having received his assurance that he would pay a minimum of two riksdaler per performance to the poor. Should the performances bring in more money than expected, a certain percentage would, according to custom, be given to the poor, as the authorities saw fit. The conclusion was that Nürenbach's application should be recommended on the stated terms, and that further terms should be determined by the king.⁶³ In other words, the authorities were not concerned about lack of quality and found the enterprise to be small and harmless, but also worthy of support.

Nürenbach's entrepreneurship

It is interesting how history is shaped by the selection and highlighting of certain sources to the detriment of others. Huitfeldt-Kaas chose to highlight the negative content of the memo. Since he assumed it to be written by Ancher, he deemed the assessment to be proof of a lack of quality. At the same time, however, Huitfeldt-Kaas did point out that a notice in the *Nordske Intelligenz-Seddel* from March 1772 mentions the ensemble in a positive manner, and that this could indicate a certain degree of success.⁶⁴ Thus, he tried to balance his assessment.

Huitfeldt-Kaas's work on early Norwegian theatre and dance history was based on very solid research and it remains an invaluable source; however, his work was also typical of his generation of nineteenth-century theatre scholars. As one who specialised in theatre, he would have been less familiar with the practices of pantomime and dance or acrobatics that so many travelling artists cultivated. When reassessing this today, it can be useful to look at Huitfeldt-Kaas's assumptions in light of what is now known about itinerant dance and theatre practices in the eighteenth century.

Artists like Nürenbach were not only welcomed and appreciated; they were skilled and versatile. They offered entertainment that the government considered a welcome ingredient in their subjects' hard lives. This was popular entertainment for all, and thus differed from the court and privileged theatres. Associated with the comic and grotesque styles, acrobatics and wire-dancing were not regarded as high art, not even among the professional dancers:

As to the grotesque stile of dance, the effect of it chiefly depends on the leaps and height of the springs. There is more of bodily strength required in it than even of agility and flight. It is more calculated to surprize the eye, then to entertain it. It has something of the tumbler's, or wire dancer's merit of difficulty and danger, rather than of art.⁶⁵

Such were the thoughts of the Anglo-Italian dancing master Andrea Gallini, who lived and worked around the same time as Nürenbach. Gallini's opinions were typical of highbrow thinking in terms of value judgement.⁶⁶

Another fact that was downplayed by Huitfeldt-Kaas was that the Norwegian source material indicates that Nürenbach himself was well aware of his strengths and weaknesses. He aimed to improve the acting, as his advertisement shows (Fig. 5). The announcement shows that Nürenbach understood that his ensemble was a little rough around the edges. Placed in the newspaper before Nürenbach was granted his performance privileges, the advertisement states that Nürenbach would be performing comedies on 12 December at the city hall and that *De Usynlige* ('The invisible'), by Baron von Holberg, would be performed better than last time, due to a change of actors. Moreover, the advertisement also stated that instead of a concluding 'Comoedie', Nürenbach, as requested by several spectators, would himself show 'several beautiful equilibrist pieces, to the amusement of the audience.'⁶⁷ Nürenbach was thus beefing up the weaker parts of his act by adding dance numbers where he could display his skills. He was acknowledging the weak acting skills of his ensemble, and promising improvement. This indicates

NB. Paa Torsdag den 12. December bliver paa Raadstue: Sæhlen opført Comoedien, kaldet: De Usynlige, udi 3 Acter, af Baron von Holbergs, som ved Forandring af Acteurs skal blive bedre opført end sidste Gang; I stæden for Efter: Comoedie vil Monsr: Nyrenbach efter Manges Forlangende, fremvise adskillige smukke Equilibristiske Kunstter, til Tilskuerne's Fornøielse.

Og meldes til Efterretning, at Skuepladsen ei meere end en Gang til denne bliver aabnet; Ligesaa at Monsr: Nyrenbach i næste Uge agter at begynde med Information i Dandsekunsten; Thi ombedes De, som maatte have lyst at lade sig informere, id for jo heller at melde sig.

Figure 5 An advertisement in Nordske Intelligenz-Seddeler, 11 December 1771.

an eagerness to please and thus to continue to attract spectators. Such versatility was typical of the itinerant tradition. Above all, the quotation shows that popular art forms did not imply that ‘anything goes’. Spectators, whether upper or lower class, would expect quality, even if their tastes and preferences might differ. Nürenbach realized that lack of skills could not be hidden, nor technique faked. He took action to make improvements in response to criticism. My guess is that he knew of the memo that accompanied his application. Spectators would have also expressed their dissatisfaction directly to him.

Summarizing the itinerant artist Martin Nürenbach

Any assessment of performances carried out more than 250 years ago is, of course, difficult. Nürenbach’s performing was by nature aimed at a large spectrum of spectators, and his initial success in dancing and acrobatics contributed directly to his application for a royal privilege in Christiania.⁶⁸ We cannot know for sure what the performances were really like or what their strengths and weaknesses were. In this article, I have pointed out what can be inferred from the source material: Nürenbach and his itinerant colleagues’ skills and performance style were popular, but also a bit ‘rough around the edges’.

Nürenbach’s practice must be framed specifically within the travelling performance tradition, because the type of repertoire at which he excelled fell outside the boundaries of institutionalised (and more permanent) highbrow theatre. The tradition of itinerant performances was upheld by artists who were highly specialised, their techniques and skills perfected to cater to an audience decidedly unlike that associated with the theatre of the privileged social groups. These artists were technically able without seeking refinement. They sought to make audiences gasp in awe and surprise. They would often be in a no-win situation: they attracted popular attention and made people excited and thrilled, but they had to struggle to maintain the respect of their audiences. Interestingly, even if predisposed to dismiss this type of work, upper-class audiences still wanted to see the itinerant shows.⁶⁹ During the eighteenth century, then, we find that itinerant artists could be admired for their skills, but not necessarily respected for their art.

Nürenbach’s application was most likely a purely pragmatic and ‘self-preserving’ act—that is, a means of securing performance rights and a steadier income. He nevertheless used the privilege for only a few months. Perhaps he realized that his acting talents were not sufficient to create something sustainable. Perhaps the ensemble as a whole was lacking refinement and technique to the degree that spec-

tators failed to turn out. Perhaps resistance towards his performances proved too tough; certainly, the oft-quoted memo that accompanied Nürenbach's application appears to indicate as much. Even if many details remain unknown, what is certain is that Nürenbach's skills as dancer and acrobat were adequate, and Nordic source material has shown that he was appreciated in that capacity.

Throughout this article, I have maintained that even if Nürenbach was not successful in his theatrical efforts, he deserves to be reassessed in terms of his work as dancer and equilibrist. Some of the source material tells us about what types of dancing and acrobatics that he performed—for instance, his 'ladder dance'. Itinerant performing has, as mentioned, been little explored in the international literature, and Nürenbach's performances in Norway, as in Sweden and Finland, attest to a skilled performer who was highly appreciated. At the same time, like any itinerant dancer, he had to manoeuvre his way around the many cultural prejudices and legal restrictions that existed in his day. In this respect as well, Nürenbach may in fact have been more talented than previous scholarship has suggested.

Notes

1. Norges Riksarkiv, Oslo (National Archives of Norway) (NRA), Rentekammeret, Resolusjon, 1770–74, no. 106 'Pro Memoria'. All translations are by the author unless otherwise stated.
2. In 1770, Christiania was called 'Stiftstad' and had approximately 5,000 inhabitants. Norwegian cities have often changed names or spellings. Today's capital, Oslo, was known as Christiania until 1877, when it became Kristiania, thanks to a spelling reform. In 1925, the city reinstated its original medieval name, Oslo. Throughout this article, I use the name and spellings of places that were common around 1770.
3. Henrik Jørgen Huitfeldt-Kaas, *Christiania Theaterhistorie* (Copenhagen: Gyldendalske Boghandel, 1876), 83.
4. Various sources indicate that Nürenbach was also known, then and now, as Nyrenbach, Nyrenbeck, Nornbach, Niirnbach, and other variations on the name. See, for example, Sven Hirn, 'Martin Nürenbach—teaterpionjär?', *Nordisk Tidskrift*, 90 (1967), 261–8.
5. Sherill Dodds, *Dancing on the Canon: Embodiments of Value in Popular Dance* (London: Palgrave, 2011), 11–28 and 45–65.
6. This interdisciplinary project made much of the present research possible, and several of my project colleagues, including Ellen Gjervan, Elizabeth Svarstad, and Svein Gladsø, have also taken an interest in the itinerant artists who were connected to and performed in Norway.

7. Unlike theatrical dance, the history and practice of Norwegian folkdance has been thoroughly documented and analysed, first and foremost by Emeritus Professor Egil Bakka at NTNU, for example in his *Norske Dansetradisjoner* (Oslo: Samlaget, 1978).
8. My research has resulted in several articles on itinerant dancers and dancing masters who were active in Norway. See, for example, Anne Margrete Fiskvik, 'Information uti Dands i Christiania, 1769–1773', in Randi M. Selvik, Ellen Karoline Gjervan and Svein Gladsø (eds.), *Lidenskap eller levebrød: Utøvende kunst i endring rundt 1800* (Bergen: Fagbokforlaget, 2015), 287–314.
9. Because this article is based in part upon Norwegian newspaper material, it must be pointed out that Norway was relatively late in establishing newspapers compared to its neighbours—the *Nordske Intelligenz-Seddeler* of Christiania began only in 1763; it lasted a few more years until newspapers came to other towns such as Bergen and Trondheim (*Bergens Adressecontours Efterretninger* and *Trondbiems Adresse-Contours Efterretninger* respectively). Nürenbach advertised only in the *Nordske Intelligenz-Seddeler*.
10. See Huitfeldt-Kaas 1876, 83.
11. Hirn 1967. Hirn also refers to Nürenbach as an artist and dancing master in his book *Teater i Viborg 1743–1870* (Helsinki: Svenska Litteratursällskapet i Finland, 1970), 23.
12. Johan Flodmark, *Stenborgska skådebanorna: Bidrag till Stockholms teaterhistoria* (Stockholm: Norstedt, 1893), 54; Birger Schöldström, *Hög och konstnärlig anda: Svenske Teaterbilder* (Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1892).
13. See Marian Hanna Winter, *The Pre-Romantic Ballet* (London: Pitman, 1974), 7–18. Winter notes the strong link between the performance traditions of the *Commedia dell'arte* and the development of ballet.
14. Dahlberg, *Komediantteatern i 1600-talets Stockholm* (Stockholm: Kommittén för Stockholmsforskning, 1992), 14.
15. Dahlberg 1992, 14.
16. Sven Hirn, *Den gastronomiska bästen: Gamla nordiska artistaffischer* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2002), 2–3.
17. For an overview of the Stenborg and Seuerling theatre companies, see Claes Rosenqvist and Dag Nordmark (eds.), *Att resa var nödvändigt: Äldre svensk landsortsteater* (Gideå: Vildros, 1990), especially chapters 1–3.
18. Dahlberg 1992, 14.
19. See Parmer, *Teater, pantomime, linedans, ekvilibristikk, menasjeri, vokskabinett, kosmorama etc. på Fredrikshald* (Halden: Halden kommune, 1965).
20. See Winter 1974, 30.
21. See Gunilla Dahlberg, 'Till E.K.Maj:ts Aflägsnare undrsåtares nöje', in Rosenqvist and Nordmark 1990, 18–48.
22. It might be added that, like dancers and acrobats, travelling musicians also struggled to perform publicly. For more on the different theatre prohibitions in Denmark-Norway,

see Svein Gladsø, *Teater mellom jus og politikk: Studier i norsk teater fra 1700-tallet til 1940* (Oslo: Unipub, 2005), 8–16.

23. This stricter legislation came in the aftermath of the fall of Struensee. Over the next few years, little itinerant activity was seen in Denmark and Norway.

24. For Swedish theatre legislation, see Dag Nordmark, 'Med Kongl.Maj:ts allernådigste tilstånd', in Rosenqvist and Nordmark 1990, 49–83.

25. Many other restrictions could apply. Typically, permission was granted, but in return the ensemble was obliged to donate the income of the last performance in a given city to the poor there.

26. Schöldström 1892, 58. Schöldström based his biographical information about Nürenbach on church records from Ånsta and Örebro, but did not specify the years quoted. See also Dag Nordmark, 'Carl Gottfried Seuerling', in *Svenskt biografiskt lexikon*, <http://sok.rik-sarkivet.se/sbl/artikel/5881>, accessed 15 April 2016.

27. *Göteborgska Nyheter*, 9 September 1769.

28. For more information on Seuerling, his wife, and their theatre company, see Ester-Margaret von Frenckell, *Comoedie directeuren Carl Gottfried Seuerling och dess hustru theater directeurskan Margaretha Seuerling* (Helsinki: Aktiebolaget, 1953).

29. Schöldström postulates that Seuerling was probably married to Nürenbach's mother for a time (Schöldström 1892, 58). It is known that Seuerling had married Maria Heidensköld by 1747, though she was much older than he was (she was born in 1702). Nürenbach might have been her son, if she gave birth to him in her late thirties or early forties, but this is not clear.

30. See Winter 1974, 34.

31. Nürenbach was active as dancing master between 1770 and 1772 in Christiania. My research has revealed that as many as seven dancing masters were active in Christiania at this time—five men and two women appear to have offered their services during these two years, which was a big group for a relatively small town (Fiskvik 2015).

32. Giovanni-Andrea Gallini. *A Treatise on the Art of Dancing* (London: R. Dodsley, 1762), 84–6.

33. Edmund Fairfax, *The Styles of Eighteenth-Century Ballet* (Lanham, Md.: Scarecrow Press, 2003), 124.

34. Hirn 1970, 23: 'Martin Nürenbach, som tack vare skickling lindans kunde kompensera den dramatiska konstutövningens eventuella och sannolika förluster'.

35. Rope performers used dance steps and included the manipulation of objects such as clubs, rings, hats or canes in their routines. Virtuoso rope-dancers even used wheelbarrows with passengers, ladders, and animals in their acts.

36. Dictionary.com, <http://dictionary.reference.com/browse/ropedancer>, accessed 3 April 2015.

37. Gallini 1762, 84–6.

38. *Hvad Nytt? Hvad Nytt?*, 6 November 1773.

39. Flodmark, *Stenborgska Skådebanorna*, 54. Flodmark does not identify his source here; from the wording of his text, it could be a poster or perhaps a newspaper advertisement.
40. Fairfax 2003, 111–12.
41. The information about Stuart's ladder-dancing is found in a series of posters held at Statsarkivet i Trondheim (Regional State Archives in Trondheim), Magistraten B, bd 3, Offentlige skuespill & forestillinger.
42. Fairfax 2003, 109.
43. Statsarkivet i Trondheim, Magistraten B, bd 3, Offentlige skuespill & forestillinger, plakat (poster).
44. The mode of travel would have changed with the seasons and available infrastructure. Travel by sea was preferred, especially during the winter months.
45. Flodmark 1893, 13; Hirn 1967, 261.
46. Hirn 1967, 261.
47. It is possible that Nürenbach also performed in Denmark and even Russia or some of the Baltic countries, but this has not been documented as yet.
48. Rancke's presence was in fact limited to a single notice in the newspaper *Nordske Intelligenz-Seddel* that stated that she would teach dance while her husband was away. The couple stayed in Christiania until the early winter of 1772, and their activities can be tracked, to some degree, through the announcements placed in the *Nordske Intelligenz-Seddel*. The first appeared on 18 July 1770; the last, 29 January 1772. It is possible that Nürenbach and his wife stayed in Christiania and even gave performances without advertising them in the newspaper. They may also have stayed on for a while to teach dance, but there was no announcement to that effect either.
49. Anders Enevig, *Circus og gögl i Odense, 1640–1825* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1995), 14, writing about Odense, points out that handbills were used to spread information.
50. Enevig, 1995, 14. According to Enevig, itinerant artists were a welcome distraction; word about the performances spread quickly.
51. Michael Stuart was well known all over Europe for his wire-dancing skills, but he was also given to heavy drinking and fist fights (Huitfeldt-Kaas 1876, 89). For Stuart, see Statsarkivet i Trondheim, Magistraten B, bd 3, Offentlige skuespill & forestillinger.
52. While Stuart's death removed an important rival of Nürenbach's, the situation was grim for Madame Stuart, who was left with several children to support. She remained in Christiania, selling different types of goods and clothing, along with beer. By 1774, she had left to perform in Sweden. Judging from advertisements in *Göteborgska Nyheter*, she performed in Gothenburg in April 1774. Most likely, she also travelled to other Swedish towns, but this has not been documented so far.
53. Announcements in *Nordske Intelligenz-Seddel*, September 1770–December 1771.
54. The layout of the poster is typical of the day and resembles several others that survive (see Statsarkivet i Trondheim, Magistraten B, bd 3, Offentlige skuespill & forestillinger).

Such posters indicated first that the performers had been granted permission, then named the performers, explaining the content of the pieces to be performed, and specifying, at the end, the performance venue. They often had drawings, but even the texts alone give a fairly good impression of what the performance would have looked like.

55. Huitfeldt-Kaas 1876, 82 quotes the poster in its totality.

56. NRA, Rentekammeret, Kongelige Resolutioner, Søndenfjeldske Kontor, 1771, nr. 1–20.

57. NRA, Rentekammeret, Resolusjon, 1770–74, no. 106.

58. Huitfeldt-Kaas 1876, 89.

59. NRA, Rentekammeret, Resolusjon, 1770–74, no. 106.

60. The NRA archivist Torkel Bråthen is very knowledgeable about family seals. When examining the seal with me (21 January 2015), he remarked that the person who actually wrote the harsh words was not necessarily the person who thought them. For one thing, the opening was a rhetorical introduction typical of formal complaints at the time. It is thus possible that the source of the unhappiness could not write and thus went to a clergyman for help.

61. Dahlberg 1992, 17.

62. For an account of the dramatic societies in Norway, see Kai Østberg, 'Dilettantisme, demokrati og nasjonal selvstendighet: Bernt Anker og Christiania-elitens teaterpidenskap—og ønsket om å gi Norge en plass på verdensscenen', in Marie-Theres Federhofer and Hanna Hodacs (eds.), *Mellom pasjon og profesjonalisme: Dilettankulturer i skandinavisk kunst og vitenskap* (Trondheim: Tapir akademisk, 2011), 229–52. See also Sven Gladsø, 'Dilettantismen på teatret—privat mani eller kulturell mulighet', in ead. 2011, 205–227.

63. NRA, Rentekammeret, Resolusjon, 1770–74, no. 106.

64. Huitfeldt-Kaas 1876, p.91.

65. Gallini 1762, 84.

66. In contrast, the noble and *demi-caractère* styles were more commonly used to portray the refined dancing that resembled what we today classify as classical ballet.

67. *Nordske Intelligenz-Seddel*, 11 December 1771.

68. See Huitfeldt-Kaas 1876, 81–9.

69. Flodmark 1893, 9.

Summary:

*Where highbrow taste met itinerant dance in eighteenth-century Scandinavia:
The dance entrepreneur Martin Nürenbach*

In 1770, the German-Swedish dancer and acrobat Martin Nürenbach (d.1780) arrived in Christiania (Oslo), Norway, where he successfully applied for a royal

privilege to perform Danish comedies. Nürenbach had previously been part of an itinerant ensemble operating in Sweden, led by Carl Gottfried Seuerling. Nürenbach quit Norway in 1772 and returned to Sweden, where he resumed his former career as an itinerant artist until he died in Finnish Tavastland (Tavastia), in 1780. In the field of Nordic dance Nürenbach's efforts have generally been belittled or else ignored. Although credited for his attempt to establish a more stable theatrical culture in Christiania, he has also been dismissed for lacking skill as an actor and a theatre director. However, the repertoire in which he excelled was not the highbrow theatre of the era. This article emphasises the need to investigate Nürenbach and his like in the light of itinerant performance traditions. In doing so, it recasts his achievements as a dancer and acrobat. As part of this reassessment, the article revisits a notorious 'anti-recommendation' that followed Nürenbach's application for royal performance privileges in 1771. The anonymous memorandum in question has repeatedly been cited as proof of the alleged inferiority of Nürenbach and his ensemble.

Keywords: dance; Christiania; 1770s; itinerant performance practice; highbrow theatre; popular culture; equilibrist; theatrical ensemble; comic and grotesque dance styles

”Lefwernes beskrifningar är en lecture, som är både roande och nyttig för folk af alla stånd”. Om Pehr Stenbergs levernesbeskrivning (1758–1807)

En 200-årig självbiografi

Upphovsman till citatet över denna essä är den västerbottnische prästen Pehr Stenberg (S.), född 1758 som son till en bonde i byn Stöcke söder om Umeå och död på Backen utanför Umeå 1824, efter mångårig tjänst som komminister i staden och den angränsande landsförsamlingen. Han förblev sin hembygd trogen under större delen av sitt liv. Enda undantaget utgjordes av inemot tio års vistelse i Finland för studier vid Åbo Akademi, parallellt med så kallade konditioner (anställningar som informator). S. har efterlämnat ett omfattande självbiografiskt manuskript, betitlat *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning, Av honom själv författad på dess lediga stunder*, som nu för första gången publiceras i en textkritisk utgåva om fyra volymer.¹ De som har hedern av detta publiceringsarbete, som inom kort kommer att vara slutfört, är Fredrik Elgh, Göran Stenberg (som är S:s ättling i rakt nedstigande led) och Ola Wennstedt. Därutöver har ett tjugotal personer bistått med transkribering och andra uppgifter såsom registerhantering. S:s handskrivna arbete omfattar ca 5000 sidor. Manuskriptet deponerades i Kungliga biblioteket på 1960-talet och donerades dit av släkten år

2010. Det är indelat i åtta böcker som skildrar de 49 första av författarens 66 levnadsår, alltså tiden fram till 1807. Textens ålder utgör inget problem för begripligheten. Den är inte tillrättalagd utan har i sin tryckta version återgivits med stor noggrannhet vad gäller både stavning och uppenbara felskrivningar.

Jag kommer i följande artikel att reflektera över S:s verksamhet som författare och anlägga vissa språkliga och litterära synpunkter på verkets första tre delar. Sedan övergår jag till en kronologisk sammanfattning av S:s liv. Jag kommer att behandla hans barndom och uppväxt, studieåren i Umeå och det decennium han tillbringade som student och informator i Åbo. Jag nämner även något om hur S. uppfattade det samtidspolitiska läget. Ett följande avsnitt ägnas åren som präst på olika orter i och kring Umeå, ett annat åt olika former av brott mot lagen, religionen och god sed, som han hade att förhålla sig till. Den utsatthet och nöd varunder många människor levde under den aktuella tiden uppmärksammas. Avsevärt utrymme bereds åt den fråga som kanske var den mest centrala i S:s liv, nämligen hur han skulle förhålla sig till kvinnor och, framför allt, lyckas finna en hustru och bilda familj. Essän avslutas med några reflexioner kring hur begreppsparet ”avstånd” kontra ”närhet” kan tillämpas på läsning av äldre texter som denna, och kring S:s person i hans olika roller som präst, författare och medmänniska.

Författaren i verket

Att S. var en man med stor aptit på världen, en vaken psykologisk blick och underfundig humor går snart upp för läsaren av denna öppenhjärtiga levnadsbeskrivning. Författaren kommer oss till mötes på ett generöst och självutlämnande sätt som upplevs som oväntat nutida. Vardagslivets händelser, inte minst dess småaktigheter och förtretligheter, tycks ha fascinerat honom mer än stora, övergripande skeenden. Samtidigt belyser texten aspekter av 1700-talets samhälle som har bäring utanför S:s enskilda liv. Det är häpnadsväckande att S. över huvud taget kunde genomföra detta storverk, mot bakgrund av hans enkla levnadsomständigheter och tunga arbetsbörda i övrigt. Man imponeras av hans uthållighet och noggrannhet. Med hjälp av sitt utomordentliga minne anser sig S. kunna återge ett samtals exakta ordalydelse, samtidigt som han förstår att framhäva signifikanta detaljer och att analysera de känslor han en gång hyst gentemot sina olika interlokutörer. Hans goda självförtroende och eftertänksamma läggning har säkert sin del i hans förmåga att bedöma andra människor och genomsåda deras dolda avsikter. Det rör sig inte om en enkel redogörelse för vad som inträffat. S. visar genom sitt sätt att delge oss sina minnen att han tillmäter dem ett allmänmänskligt intresse och att hans önskan är att texten ska upplevas som relevant för läsaren. Det går förstås inte att exakt verifiera sanningshalten i det skrivna, men S. vidgår själv emellanåt att det finns en risk att han missminner sig, vilket ju i sig kan anses stärka textens tillförlitlighet. Nedtecknandet tycks inte ha skett i omedelbar anslutning till de relaterade händelserna (utom, får man anta, i form av korta daterade notiser) utan först efter långa tidsperioder, ibland ett par årtionden. Stort utrymme ägnas åt att mer eller mindre ordagrant återge avsända och mottagna brev som han rimligtvis måste ha bevarat i avskrift respektive original eller rentav verkar ha begärt tillbaka från olika adressater.

Språkliga aspekter

För att läsarens intresse ska stå sig genom en så stor textmassa krävs det att författaren är en god stilist, som väl behärskar skrivandets konst. S:s prosa flyter lätt och läsvänligt, även om meningarna ibland kan vara både långa och omständliga. Han bör inte frångämmas en benägenhet att förlora sig i bagateller, vilket ger texten ett något pratigt intryck. Detta uppvägs av hans väl utvecklade sinne för dramatisk spänning. S. uppfattades enligt egen utsago (och man tror honom gärna) som en god predikant, vilket ju var ett avgörande kriterium för prästens yrkesskicklighet. Den ständiga övningen i att uttrycka sig muntligt på ett begripligt och medryckande sätt, inte bara som förkunsnare utan även i den vardagliga interaktionen med församlingsbor och vänner, bör också ha inverkat positivt på hans skriftspråk. Redan en ytlig analys av utmärkande diskursiva och lexikala särdrag hos S. visar på ett ledigt och naturligt men samtidigt medvetet förhållande till språket. Han tillämpar, särskilt i början, ett stilgrepp som egentligen är ett slags redundans. I stället för enkla ord använder han gärna par av tillfälligt hopfogade synonymer ("ett svimmande och dånande", "blyg, tyckmycken och timide", "drucken och beskänker", "commodité och beqwämlighet"). Kanske härrörde detta ur en önskan att briljera, kanske var det den vane talarens behov att "fylla ut texten" som gjorde sig gällande, eller så var det bara ett från det muntliga överfört sätt att slå vakt om "talutrymmet". Ordvalet är annars rakt och okonstlat, med det inslag av latinismer och gallicismer man kunde förvänta sig hos en akademiker. S. hade även en öppenhet för att, när så kunde kännas motiverat, tillgripa en dialektal vändning eller en målände interjektion ("Waslaprament! tänkte jag, det wore funtus det, at få lära af sjelfwa mästarn"²). Särskrivningen och den tämligen fria stavningen kan knappast förvåna, eftersom dessa praktiker var gängse på 1700-talet.

Litterära influenser

S. utvecklade genom åren ett stort intresse både för den gryende romanlitteraturen och för teatern. Den förste skönlitteräre författare han nämner är Ludvig Holberg. Han grep tacksamt de tillfällen som gavs att ta del av en ny bok, exempelvis genom lån från en prostinna Nortman i Bygdeå, "som hade ett rikt förråd af Romaner och Belle Lettres",³ eller att få se ett teaterstycke framföras, när han råkade uppehålla sig i Stockholm eller när en kringresande trupp komedianter gästade Åbo eller Umeå. Detta var ovanligt för en präst. Hos en viss komminister Häggström träffade han en dag en fru Bergström, som han uppskattade sen tidigare: "Hon hade werld och tänkte städat och förnuftigt. [...] Samtalet blef då om Commædier och Theatern och dess moralité, dess nytta eller skada. Bror Häggström påstod den wara högst skadlig och lämdande till seder- nas fördärf &c: men Fru Bergström tog Theatrerna i försvar. Sedan jag en stund hade åhört deras twist, så tog jag Fru Bergströms partie".⁴ S. tog därmed, sig själv förmodligen ovetande, ställning för de franska encyklopedisterna, men mot Jean-Jacques Rousseau. Han liknade däremot Rousseau i andra avseenden, till exempel i kravet på största möjliga ärlighet vid nedtecknandet av en självbiografi. "Werthers lidande" fann S. "högst osmaklig och pjänkig", medan han drogs till engelska skönlitterära författare, främst Samuel Richardson och Henry Fielding. De kan ha inspirerat honom till det ymniga bruket av dialogformen och av infällda korrespondenser. Brevromanens popularitet kan ha ingett honom en känsla av legitimitet när det gällde sådana konstgrepp. Utöver ett eget försök i romangenren skrev S. tillfällesvers, regelrätta *badinages*, som imiterade Olof von Dalins lätta och skämtsamma ton. För prostparet Nortman läste han gärna högt ur Dalins *Witterhets-arbeten*, något som enligt S. hjärtligt roade både honom och värdfolket.

För eftervärlden står det klart att S. inordnar sig i ett bredare självbiografiskt samman-

hang, från Augustinus och Montaigne till Lars Norén och Karl Ove Knausgård. Mera närliggande referenser är, som utgivarna själva påpekat,⁵ Agneta Horn, Jesper Swedberg, Märta Helena Reenstierna, Johan Fredrik Muncktell och Metta Magdalena Lillie. Genom skildringarna av muntra men stundtals synnerligen vådliga sjöresor på Bottenhavet, på Ålands hav och i finska skärgården blåser ibland en frisk fläkt, som kunde ha utgått från Jacob Wallenbergs *Min son på galejan*.

Barndom, ungdom och grundläggande studier

S. föddes alltså år 1758, under Sveriges frihetstid och medan det så kallade pommerska kriget mot Preussen pågick nere på kontinenten. I självbiografins första volym ger han en bild av en barndom som han troligtvis upplevde som förhållandevis lycklig, men som idag snarare skulle beskrivas som karig och hård. Barnen måste tidigt bidra till familjens överlevnad genom sysslor som att plocka lingon, "bryta löf", gå vall med fåren och utföra långväga ärenden till fots. Samtidigt fick de utstå i en hel del aga och gliringar. Hyss och "skelmstycken" förekom förvisso, där S. gärna deltog, men sällan som initiativtagare. S. tycks ha varit den mest begåvade i barnskaran, och föräldrarna, insåg att han måste få studera, trots att detta innebar en tung ekonomisk belastning och framtidsutsikterna var ytterst ovissa. Konsten att läsa lärde han sig av modern. S:s far, "dannemannen" Eric Persson, var visserligen en enkel bonde men fullt läs-, skriv- och räknekunnig, kärv till lynnet men mycket from. Vid sju års ålder fick S. följa med honom till kyrkan, varvid han förundrades över att se sin far falla tårar. Långt senare förstod han att det skett av rörelse.

När S. nått tolv års ålder skrev fadern till sin bror Lars Ström, besökare (tjänsteman med uppgift att visitera fartyg) vid sjötullen i Ratan, och bad honom ta emot sonen en tid, för att han skulle få möjlighet att förbättra sina kunskaper i räkning och skrivning. Det var då han antog namnet Stenberg, på förslag av dot-

tern till en tullförvaltare i byn. Hon ansåg att han behövde ett mera särskiljande tillnamn, när han undertecknade sina brev. Ett år senare återvände han hem och måste nu dela sin tid mellan gårdens sysslor och fortsatta studier på egen hand. I början av år 1773 tog fadern honom slutligen till skolan i Umeå och fick honom antagen där.

Stadsskolan i Umeå och avresa till Finland

Vid stadsskolan i Umeå tycks man ha inriktat sig på att utbilda blivande handelsmän (som även kunde vara innehavare av segelfartyg). Tonvikten i undervisningen låg på ämnen som matematik, bokföring och främmande länders geografi och handel. Första natten vände S. sig gråtande till Gud med en bön att genast bli hädankallad för att undslippa alla "hand plaggor, stutar et: och det ofta åt den oskyldigaste blåt för ilfundiga Cameraders skwaller och lögner".⁶ Men han var snart klassens primus och vann därmed acceptans bland handelsmannasönerna. Särskilt glänste han i matematik.

S. fick nu tillfälle att tillägna sig en del sociala färdigheter som att dansa schottis, polonäs, menuett och kadrilj samt att spela violin. I enlighet med gammal norrländsk sed låg han några gånger i "all ärbarhet" tillsammans med flickor som kom i hans väg. Men en gång var det nära att gå för långt. Som inneboende hos sin lärare, magistern och vice rektorn Carl Sædenius, lockades han av dennes 40-åriga piga att så när mista sin "swåndom", vilket gav honom svåra skuldkänslor. Skildringen av detta "wanhederliga" uppförande inleds med en biblisk referens till kung David och är alltigenom ett stilistiskt bravurnummer.

Till en början var S:s studier inriktade på en mera anspråkslös karriär som besökare, "bobetjent" (bodbetjänt) eller skrivare. Men yrkesvalet kunde för denne läsbegåvade yngling till sist bara bli ett – prästens –, i synnerhet som han alltsedan tioårsåldern fann sin största glädje i läsningen av bibel och postilla, särskilt Gamla Testamentets historiska partier.

S. bestämde sig därför, med stöd av ett *testimonium* (intyg) från magister Sædenius, för att "hoppa över" gymnasiestudierna i Härnösand och i stället bege sig direkt till universitetet. Detta var möjligt om han först stannade i skolan i Umeå ytterligare två år och innebar lägre omkostnader. Men beslutet togs ändå först efter mycken tvekan och trots uttalad skepsis från några personer i S:s omgivning.

De avslutande åren vid Umeå stadsskola tycks i S:s fall ha varit orienterade mot de klassiska språken, men han verkar inte ha känt någon starkare dragning till studiet av dessa. Han lade gärna den latinska grammatiken åt sidan för något spännande historiskt arbete, såsom Jöran Nordbergs mycket lästa *Konung Carl den XII:s historia*.⁷ Icke desto mindre hann S. studera Cato den äldre, Terentius, Cornelius Nepos och Cicero, evangelietexterna på grekiska och skapelseberättelsen på hebreiska, innan han lämnade denna uppenbarligen mycket gedigna skola.

S. valde att förlägga sina akademiska studier till Åbo Akademi i Finland, av det enkla skälet att studentlivet där påstods vara billigare än i Uppsala. Före avfärden gjorde han "uppbördsresor" till gårdarna i trakten, sedan sockenstämman beslutat tillåta den välartade eleven att be byborna om pengar till reskost, *viaticum*. Han fick även motta andra gåvor. Två "lapp flickor", Maria och Hellena, skänkte honom "en kappa lingon och I. par goda ull strumpor".⁸ Till sist återstod bara att skaffa "Resepass på Lands Cancelliet" och finna en båtlägenhet till Finland. Hans mor oroade sig för vem som skulle sköta om honom om han blev sjuk. "Gråhåriga Morfar" grät vid avskedet, som han insåg var definitivt, där han stod i lidret och högg ved. Men faderns nyss fångade och tillredda gädda övervann under tiden den siste kvarvarande skepparen Häggströms envetna vägran att bereda honom plats. Avfärden skedde den 19 september 1779.

Universitetsstudier och informatorsuppdrag

Överfarten blev mödosam och tog, på grund av vädret, diverse strandhugg, någon veckas uppehåll i Stockholm och byte till en "Åbo Jagt", hela två månader i anspråk. Men när S. äntligen nådde Åbo, den 17 november 1779, fick han sin belöning: en släkting, överinspektoren vid tullen Johan Ernst Callmeijer, som han tillskrivit i förväg, tog vänligt emot honom, erbjöd honom dagliga måltider i sitt hem och hjälpte honom att finna ett hyresrum till överkomligt pris.

Trots att Åbo med sina 9000 invånare var en storstad efter tidens mått, tycks livet och studierna i universitetsstaden ha varit ganska enahanda. Studentantalet var begränsat till ca 200.⁹ Efter att ha överlämnat sitt rekommendationsbrev till professor Billmark och ett kort förhör i latin, grekiska och teologi hos professor Planman avgav S. studented hos rector magnificus, professor Lefrén, och skrevs in i "Sweogothiska Nation". Sedan gick studierna sin gilla gång, samtidigt som han odlade sitt kontaktnät bland studentkamraterna. Åren i Åbo skänkte honom flera vänner för livet. Han var generös, alltid villig att låna ut en slant till behövande, men fick sällan något tillbaka godvilligt. Tillsammans med vänner frekventerade han ett "privat collegium" för att lära sig "dansa menuetter och contradanser, och utpressade quinte essencen af den gamla dansmästaren Ekenbergs kundskap och konst, som var likaså gammalmodig, som han sjelf".¹⁰ Bland professorerna är det egentligen bara den olympiske Henrik Gabriel Porthan som nämns med ersonserverad beundran, även om flera av de övriga, särskilt historikern Johan Billmark, gav honom stöd, goda råd och personlig omtanke.

För att få råd med studierna tog S. anställning som informator eller *praeceptor*, något som var en vanlig väg in i yrkeslivet för blivande präster. Till hans arbetsgivare hörde företrädare för adelsläkterna Ehrenmalm och Gripenberg och den friherrliga ätten Carpelan, som bodde på godset Odensnäs en bit utanför staden. S:s

uppgift var att undervisa sönerna i huset i alla förekommande ämnen, från matematik och naturvetenskap till historia och språk, och att vid behov agera själasörjare. Han grep dessutom varje tillfälle att öva sig i predikokonsten i de svenskspråkiga församlingarna.

Det går att läsa mellan raderna att S:s närvaro kunde uppfattas som ett stimulerande tillskott i familjelivet. Han fick sitta med då familjen samlades om kvällarna och blev medbjuden på värdfolkets och andras "calas". En tid turades S. om med sin förste arbetsgivare, en kapten Tollet på Sannais i Merimasko, att läsa högt "uti Hittebarnet eller Thomes Jones".¹¹ För den kärlekskranke ynglingen förvandlades bokens amorösa scener till projektioner av den yttre verkligheten, när plötsligt "älsta Fröken Christina Charlåtta Aminof såg på mig något owanligt, och som jag tyckte något ömt. Det är för mig omöijeligt at beskrifwa mina känslor för det ögonblicket; Det var såsom hade kall is gådt ner genom hela kroppen och hjertat började nog häftigt at hoppa i mitt bröst".¹² S. återupptog senare högläsningen ur denna bok för "Fruentimrerna" Carpelan.¹³ Hos major Gripenberg i Björneborg läste han i stället "Pamela eller den belönta dygden",¹⁴ som han sedan lämnade över till fröknarna. "Af en sådan Lecture upeldades min tokiga kärlek än mera."¹⁵

Tack vare den solida allmänbildning han erhållit i Umeå bör S. ha varit väl rustad för sin uppgift som informator. Möjligen låg hans håg mindre åt de döda språken än åt de levande. Nu fick han i alla fall tillfälle att ägna sig åt de senare. Undervisning i latin efterfrågades endast undantagsvis för de adliga ynglingarna. S. läste och skrev tidens viktigaste moderna språk, franska, tillräckligt väl för att kunna undervisa sina adepter även i detta ämne. Men han förstod inte talad franska och kunde inte heller själv tala språket. Därför blev han mycket besviken, när han tog med sig sina elever till "Fransyska Språkmästaren Danett".¹⁶ Denne ägnade sin undervisning enbart åt högläsning

ur Fénelons berömda "furstespegel" *Télémaque* (1712), utan att på minsta sätt aktivera sina åhörare eller försöka göra texten begriplig för dem. De fick nöja sig med att läsa efter bäst de kunde.¹⁷ Lyckligtvis kompletterades detta av att magister docens Tengström ledde ett privat kollegium över samma verk, som synes ha varit särskilt omhuldat i Åbo.¹⁸

Några av S:s elever genomförde sannolikt bildningsresor till Frankrike, men själv fick han förstås mycket få tillfällen att öva sig i talad franska. När han våren 1789 sökte anställning som präst vid flottan, blev han brydd av en arrogant officer, som tillgrep franska språket i samtal med en annan högre militär, tydligen i syfte att hålla den unge prästen utanför.¹⁹ Av allt att döma lyckades S. dock ganska bra med att undervisa i franska. Hans forna lärjunge Claes J. Gripenberg står inte Dalins Herr Silver-spasser-klunga *et consortes* efter, när han i ett ståtligt anlagt brev och på yvigt *petit-maitre*-manner tackar sin lärare för den undervisning han fått och lyckönskar honom till hans nyligen timade prästvigning.²⁰

S:s far tänkte sig möjligheten att han skulle stanna kvar i Finland och söka tjänst där och för detta ändamål även lära sig finska. Rektor Sædenius i Umeå uppmuntrade honom också livligt till detta. S. förhöll sig dock ganska sval till förslaget. Men naturligtvis hann han förvärva vissa kunskaper i finska under sin långa tid i landet. Redan under den första tiden där lägger han märke till och citerar ett antal "Fennicismers och finska talesätt" hos dem som "skulle låddas tala svenska".²¹ Att han snart lärde sig förstå finska språket framgår tydligt, när han efter bara ett år konstaterar att han "till det närmaste kunde umbära tolk".²² Efter hemkomsten till Sverige ansågs han bryta på finska och ombads vid ett tillfälle att agera översättare åt en finstalande bonde från Torneå. Denne hade lidit skeppsbrott vid Järnasklubb och sökte hans hjälp med att förteckna det gods han hade åtagit sig att transportera och som till stor del lyckligt bärgats.²³

Politik och större händelser

Händelser av riks- eller världspolitiskt intresse kommenterades att döma av levernesbeskrivningen relativt sällan i de miljöer där S. vistades. Sådana intogs också en begränsad plats i hans privata, när allt kommer omkring rätt självfixerade universum.²⁴ Han noterar dock, något chockerad får man anta, att det festades och glammades hemma i byn samma dag som en av hans bröder gått bort i en svår sjukdom; man firade nämligen kronprins Gustav Adolfs födelse (1778).

Ett par år senare bjöds S. i Finland hem till en gammal inspektor, som såg ett tillfälle att få sin dotter bortgift. Hans konversation rörde sig kring "Stats affairer", i synnerhet "Americanernas snart blifwande sjelfständiga Stat och Krig", men varken flickan eller samtalsämnet väckte det ringaste gensvar hos den svenske gästen.²⁵

Mot slutet av S:s tid i Finland hamnade den östra rikshalvan i händelsernas centrum, vilket gjorde att intresset för dagspolitiken växte. I januari 1788 vistades en löjtnant Aminoff, vars hustru var född Carpelan, på Odensnäs som nyårs-gäster. "Löjtnanten yttrade sig ganska fritt och widrigt om Kungen, och sade at han ej war wärd at wara Kung, at Han ej upförde sig såsom Kung, at Han förstörde Rikets inkomster, at skattkammaren war tom, at Han sålde Sysslor och Pastorater; och Gud wet alt hwad ont mera".²⁶ S. försvarade kungen efter bästa förmåga. I maj samma år spreds ryktet om det förestående kriget mot Ryssland.²⁷ Anjalaförbundets agerande delade sinnena i Finland, och den minoritet av "Herrskaperna" som enligt S. stödde upprorsmännen väckte hans starka ogillande.²⁸ Den 2 juli 1789, en vacker kväll då S. rott ut för att meta, hörde han plötsligt kanonskott från Porkala udd. Eldgivningen pågick en halvtimme, men S. fortsatte lugnt med sitt fiske: "Ty jag tänkte: här kan icke wara någon fara för Fienden; ty han wägar icke landstiga bakom Svenska Armeen och Sveaborgs fästning".²⁹ Några veckor senare promoverades S. till filosofie magister

på en avhandling i ämnet havtorn. Ämnesvalet kan förvåna men var en frukt av hans växande intresse för ämnet botanik. Promotionen råkade inträffa samma dag som Bastiljen stormades i Paris, men denna världshistoriska händelse omnämns inte i verket (och blev naturligtvis inte allmänt känd och till fullo förstådd i de nordiska länderna förrän långt senare).

I sin politiska åskådning var S. hängiven rojalist och patriot och fick åtminstone två gånger möjlighet att se sin kung på nära håll. På sin andra utresa till Finland 1785 besökte han den så kallade *carrousel*, bestående av tävlingar och teaterupptåg, som Gustav III lät anordna på Drottningholm, och där monarken, lätt igenkännlig, skymtade i vimlet. Några år senare, under ryska kriget, närmare bestämt den 5 juni 1789, alltså en knapp månad före kanonaden vid Porkkala, red kungen in på gården till landshövdingens residens i Åbo, som låg granne med det hus där S. hyrde sin bostad. S. fick då möjlighet att bevittna mönstringen av truppen från ett fönster på övervåningen. När Gustav III mördades gav han luft åt sin upprördhet och förtvivlan, men Karl XIII:s maktillträde föranledde endast ett pliktskyldigt omnämnande.

I augusti 1792 uppvaktades S. av en "något ung främmande Herre" från Österbotten. Han sökte i all förtrolighet utröna vilket "partie" S. tillhörde, om han var för eller mot "vår Regering, som är högst fatal, och ingen kan vara nögd med". Men S. sade sig inte känna några partier eller vilja blanda sig i politiken, som regeringen enligt honom skötte bäst själv. Han fick senare veta att den finske gästen varit präst i Nyland men förlorat sitt ämbete för "sitt politiska wurm".³⁰ S. omnämner honom i registret till femte boken som "Onämnd afskedad Prest Parti swärmare".³¹

Tidiga äktenskapsdrömmar, "sabbatsår" i Sverige och slutgiltig hemresa

I S:s ungdom var det framförallt förhoppningen att snart kunna gifta sig som uppfyllde

hans tankar. Han beklagar sig inte över det liv i avhållsamhet som hans fattiga omständigheter ålade honom. Men de många giftaslystna finska herrgårdsfröknar som lockade till flört, samtidigt som de i många fall såg till att hålla honom på tillbörligt avstånd, var förstas en källa till "ljuva plågor". Den unge mannen tycks inte ha uppfattat den sociala skillnaden i sig som ett oöverstigligt hinder för giftermål men ansåg (trots en del uppenbara framgångar) att hans utsikter till verklig lycka skulle vara små, om nu någon av frökarna verkligen vore beredd att acceptera det enkla livet som prästfru. Han utgick från att damerna i fråga helt enkelt var alltför vana vid sin privilegierade livsföring för att kunna göra de eftergifter som skulle krävas. Han ställde också själv höga krav på en eventuell fästmo i fråga om karaktär och moral. Trots att S. tidigt och ofta uttryckte en önskan att finna en livspartner, visar den fortsatta händelseutvecklingen att vägen dit skulle bli lång. Det berodde inte bara på hans egna höga anspråk utan även på personliga svårigheter att göra sig gällande som äktenskapskandidat. Han klagar själv över sitt alltför stora allvar, sin bristande yttre attraktionskraft (även om han vid ett tillfälle påpekar att han nog egentligen såg ganska bra ut, åtminstone i ungdomen!) och, trots all försiktighet, en benägenhet att begå fatala blundrar. Han fick trösta sig med att informatorstiden åtminstone förde det goda med sig att han fick lära sig hur man på ett mera ytligt plan skulle "omgåås med Herrskap", med andra ord att behärska sällskapslivets kultiverade manér.

En enda gång unnade sig S. en resa hem till Sverige. Den företogs i augusti 1784 och tog nu bara en månad i anspråk, inklusive det obligatoriska uppehållet i Stockholm för byte av fartyg. S. längtade efter sina föräldrar och syskon och visste att han även skulle göra dem en stor glädje med ett besök. Kanske var det också nödvändigt för honom att ta en paus. Han hade hastigt nödgats lämna en informatorsbefattning hos hovrättsrådet Ehrenmalm

på gården Saustila i Sagu socken, efter att ha varit lite för påflugan i sin uppvaktning av en där inneboende släkting till familjen, en made-moiselle Rabenius.

S. kom att stanna hemma i Stöcke ett helt år, till augusti månad 1785. Tiden användes till predikoövningar, umgänge, fiske och jakt. Tillbaka till Finland for han först med briggen *WandringsMan* till Stockholm och därpå med jakt till Åbo. Även nu gick hela överresan på ungefär en månad. Av briggens skeppare Tegström hade han då hunnit lära "practiken af navigations konsten; ty han seglade efter loggning och bestick," inte "blott efter Compass och landkänningar".³² Efter ytterligare fyra år, så fort disputationen var avklarad, var det dags att resa hem för gott. S. skildes utan större saknad från både fröknarna och det övriga folket på de finska godsens, där han levt i en så stark beroendeställning. Däremot greps han av avskedet från prästerliga vänner som kyrkoherde Mjöd i Nagu och hans hustru. "Med ett blödigt hjerta reste jag nu ifrån ett Herrskap, som hade gjort mig så mycket godt och bemött mig med en så ren och liflig vänskap".³³

Skiftande umgängesformer

Återkommen till Umebygden upptäckte S. att det rådde ett mera otvunget och "demokratiskt" förhållande mellan människorna där än i de finska miljöer där han uppehållit sig under det senaste decenniet. Tilltalsorden "I" och "ni" användes väl även hemmavid, åtminstone när det gällde obekanta, men han märkte att också personer som han inte var släkt med eller kände närmare, däribland "handvärksfolk", gärna kallade honom "bror". Den etikettsprincip han inhämtat i Åbo föreskrev att "för ämbetets skull iaktta en viss värdighet och icke inlåta [s]ig i altför förtroligt umgänge med Creti och pleti utan alltid hafva en honet ambition om [s]ig sjelf".³⁴ Men trots att han kände sig förlägen inför tanken att falla in i det allmänna bruket av tilltalsorden "bror" och "syster", lärde han sig snart att umgås på

jämlik och vänskaplig fot med folket i hembygden.

Läroår i prästycket

Hösten 1786 hade S. prästvigt i Åbo domkyrka tillsammans med ett trettiotal andra prästkandidater. Som ett första steg på prästbanan blev han nu adjunkt i olika församlingar kring Umeå. Den viktigaste överhetspersonen i hans värld var den prost han för tillfället bodde hos och arbetade under. Blandningen av yrkesmässig distans och påtvingad intimitet ledde ofrånkomligen till spänningar. Prosten Nortmans snålhet och kärva sinnelag hade han särskilt svårt att fördrå. "Såsom Prost war han ganska myndig och stor och wille föra en Hierarkisk och Påfwisk Spira". Nortman gjorde ingen hemlighet av sina betydande jordiska tillgångar. "Han sannade ordspråket: *Pengar ger mod.*" Han och hans prostinna "woro båda antirojalistiskt sinnade; tadelde och häcklade alt hwad Konungen gjorde (Gustaf III.), såsom kriget, regeringen, hushållningen i Riket &c: med ett ord intet war wäl gjordt."³⁵ De var ytterst noga med den ortodoxa renlärigheten och klandrade en ämbetsbroder, prosten Eurenus i Umeå, för hans påstådda dragning till herrnhutismen. S. var för sin del övertygad om att Eurenus, som han satte vida högre som person, var en "rättskaffens Ewangeliu lärare", medan paret Nortman i hans ögon såg alltför mycket till behovet av "moral, pligter, dygder, &c: och Bättring".³⁶

Men detta tordes S. naturligtvis inte säga. Hos prosten Eurenus trivdes han bättre, och där tog han upp sin gamla vana att bedriva högläsning. Han gick nu vidare med Fielding och valde romanen *Joseph Andrews*.³⁷ S. hade i Finland utvecklat ett finurligt sätt att välja sina texter så, att åhörarna i de följande diskussionerna skulle frestas avslöja sina egna känslor och vad de tänkte, inte bara om de fiktiva hjältarna utan också om verkliga personer i sin omgivning. Så skedde även nu. S. hade tidigare förgäves slagit sina lovar kring

prostens brorsdotter, och nu fick han sin lilla hämnd. Denna mademoiselle Eurenus hade ansvar för värdskapet under en mottagning i prostinnans frånvaro men bar sig ”så tölpaktigt åt, hälst när hon skulle Servera caffè” att hon, sedan hon avlägsnat sig, av sällskapet snabbt identifierades med romanens *Mademoiselle Slipslop*.³⁸

Det var först när S. 1792 lyckats vinna komministertjänsten i Umeå och tilldelats en anspråkslös tjänstebostad som han kunde ge fritt utlopp åt sin energi, sina ambitioner och sina åsikter. Till att börja med gick han in för att rusta sitt förfallna logi och bearbeta de magra betesmarker han övertagit, samtidigt som han avpressades en väl tilltagen ersättning för de små förbättringar som hans företrädare hade låtit göra under sin ämbetsstid.

Om än på många sätt en upplysningsmänniska kände S. inget behov av att problematisera själva trosfrågorna. När vid något tillfälle en ”Dispute i religions ämnen” uppstod, tvivlade han inte på att det var han som företrädde den rätta läran. Ändå valde han, på grund av sin saktmodiga läggning, att inte ta strid.³⁹ Däremot var han mycket mån om att vårda den kristna moralen och inte minst sitt eget anseende som präst.

S:s ämbetsgöromål var att förrätta gudstjänster, ottessång, aftonsång, dop, vigslar och begravingar. Han undervisade nattvardsbarnen i katekesen, höll husförhör och gick med sockenbud, ofta till avlägsna byar. Det handlade då om att ”skrifva” eller på annat sätt bistå gamla och sjuka, när de kände slutet nalkas. S. var en empatisk själasörjare men ville också gärna axla rollen som sedernas väktare. Hans prästerliga auktoritet var ännu inte självklar, åtminstone inte gentemot den egna släkten. När det framkom att två av hans kvinnliga *cousiner* ”så hederligen skickat sig, at de båda hade förskaffat sig arwingar på extra stat” och han råkade stöta på den ena, gjorde han henne ”några tjenliga föreställningar öfwer Hennes upförande; men de blefwo icke uptagne med

den blödighet och botfärdighet som jag önskade; utan snarare beswarades de med oginhet och så at de just icke angeck mig; som ej annat kunde än förtryta mig.”⁴⁰

Guds dom och lagens straff

Det händer att kalla stråk från en hård, gången tid drar genom S:s övervägande idylliska berättelse. Bara ett drygt sekel hade hunnit förflyta sedan de stora häxprocesserna ägde rum. År 1794 dömdes en piga i en grannsocken till döden för barnmord. S. visade ingen sinnserörelse när ett så grymt straff skulle utmätas i hans omedelbara närhet, endast ett visst obehag inför tanken att behöva beblanda sig med saken. Pigan tillhörde inte hans egna sockenbor utan en angränsande församling, och S. ansåg det därför inte formellt vara hans plikt att intervensera. Men så småningom kom han på andra tankar och sökte upp kvinnan för att skänka henne lindring genom religionen. Han förvånades då över hennes själsstyrka och mod. Då dagen för domens verkställande var inne, fanns han med bland de präster som under psalmsång följde den livdömda till avrättningsplatsen. När de kom fram var bålet redan tänt, och den gamle prost som anförde prästerna hjälpte henne med darrande hand och stämma ut bestiga schavotten.

Ett år senare drabbades en änka från Röbäck av samma ohyggliga öde. S. yppar inga betänkligheter mot att lagen tillämpades så kompromisslöst. Han måste ändå ha känt till att Sverige under Gustav III fått en liberalare lagstiftning, bland annat när det gällde barnmord. Genom det så kallade ”hor-” eller ”barnmordsplakatet” (1778) hoppades myndigheterna kunna uppnå en minskning av antalet sådana brott. Ogifta mödrar tilläts föda anonymt och på annan ort (”resa till Tyskland”). Kyrkan var dock negativ till denna reform, av rädsla för att mildare straff för utomäktenskapliga förbindelser skulle leda till fler ”oäkta” barn och kanske ett ökat våld mot sådana. Det kan ha påverkat S:s inställning.

Brott mot sjätte budet – ”Du skall icke göra hor!” – står ständigt i fokus hos S., och han inskrider i enlighet med sitt uppdrag med stränga tillrättavisningar, så fort han får kännedom om något övertramp. Kvinnor som fött ”oäktingar” drabbades av utstötning och skamstraff i kyrkan. Var en av kontrahenterna gift, eller i värsta fall båda, blev det rättsligt efterspel.

Under tidigmodern tid var även brott mot tredje budordet, alltså missbruk av eder, belagt med straff enligt världslig lag.⁴¹ S. upplevde redan som barn starkt obehag inför svordomar, som han ansåg vara en svår synd. Men allmänheten måste ha haft en tolerant inställning till svärjandet, om det nu var så utbrett som S. hävdar. Redan som barn fick han höra hur vissa föräldrar ”föra djefwulens och alla fördömda mörksens andars namn på tungan i sina barns närvaro”.⁴² Som huskaplan på Odensnäs upplevde S. hur den godhjärtade generalen Wilhelm Carpelan, frejdad för sina insatser i pommerska kriget, svor ymnigt ännu på dödsbädden (vilket han ursäktade med den gamles förvirrade tillstånd). Återkommen till Umeå träffade han på en ung fröken som han kände. ”Kölden war då ganska stark; och derfore wille Mademoisellen sluta samtalet, och sade; ’Det är kalt som fan.’ hwarwid hon neg och geck.”⁴³

Det utbredda supriet var ett svårt samhällsproblem, även om det kanske inte uppfattades som syndigt i religiös bemärkelse och inte heller bestraffades av lagen. Att berusade män av ”Fylhundars Regemäntet”,⁴⁴ som uttalade sig grovt och kränkande, trängde sig på i hemmen och hotade att bli våldsamma hörde till vanligheten. Även kvinnliga drinkare omtalas. Som flertalet andra vid den här tiden brände S. eget brännvin till husbehov, men han förtärde det bara i mycket måttliga doser. Däremot ledde vetskapen om hans förråd till besök av oönskade gäster. Samtidigt var man allmänt överens om att ”en god dosis Camfer brenwin” eller ”hjerststyrckande dråppar af bränhus Apothevet” var rena medicinen.⁴⁵

Fattigdom, sjukdom, död och övertro

Det är inte ofta S. talar om den fattigdom i vilken det stora flertalet levde, naturligtvis därför att denna upplevdes som självklar. Själv lyckades han nätt och jämnt hålla sitt lilla hushåll flytande och unnade sig sällan någon lyx. Men läsaren får ändå några ögonblicksbilder av den extrema nöd som kunde drabba hastigt och oförskyllt. I ett ”Memorial till Råstugurätten” vädjade S. i sin egenskap av god man för den för egen hand döde Umeå-rektorn Sönderlunds nu föräldralösa barn om att dessa, trots hushållets omfattande skulder, åtminstone måtte få behålla ”det obetydeliga matförråd, som i boet kan finnas”, liksom ”Modrens ännu qwarwarande obetydliga gamla kläder”. För att blidka myndigheten anför han att ”döttrarna Lisa och Anna Brita hafwa haft omsorg om maltets mäلتning och torkning, som annars hade förderfwats; samt twättat linkläderna &c.”.⁴⁶

Sjukdomar, såsom ”hetsig feber”, mässling och koppor, och dödsfall var täta och tunga inslag i prästens vardag. S. förlorade flera av sina 13 syskon redan som små. Rektorn för *Lyckselle Lappskobla* Allenius sökte en gång natthärbärge i kapellförsamlingen i Degerfors (nuvarande Vindeln), som förestods av S. i egenskap av prostens Eurenus adjunkt. Han berättade att han var på väg till Umeå för att söka bot för sin sjuklighet. Någon hjälp stod dock inte att få och rektorn återvände snart, sjukare och olyckligare än vid utresan. Han led av ”trånsjuka och en häftig melancholie”, i förening med en ytterst plågsam magsjukdom.⁴⁷ Han tog ett ömt farväl och bad S. att inte glömma hans hustru och barn. Men S. uppfattade inte situationens allvar förrän det var för sent. Redan efter några dagar nåddes man av budskapet att rektorn tagit sitt liv genom att kasta sig i forsen.

När nu även den nyss nämnde rektor Sönderlund i Umeå berövat sig livet – han var utfattig och hade på kort tid gjort två av sina pigor med barn –, blev han liksom sin yrkes-

broder en "sjelfspilling", som riskerade att gå igen och vars lik ingen vågade vakta ensam, innan det kommit i jorden.

Händelser som dessa fick S. att vända sig mot såväl bristen på medkänsla mellan människor som den utbredda vidskepelsen. Redan som liten pojke vägrade han tro en gammal man, som sagt sig ha stött på både vittran och hennes kor i markerna. Men gränsen mellan övertro och allmänt vedertagen folklore var ibland hårfin, och S. kunde inte annat än själv ta intryck av olika spådomar, tecken och varsel som kopplades till hans kärleksliv och giftermålsplaner. Vid 17 års ålder tillsades han strängt av "en gammal gumma [som] skulle låddas wara hemma i cheiromantien" att "du skall akta dig ganska wäl om du ej skall blifwa bedragen af flickor".⁴⁸ S. var skeptisk, men eftersom han just hade genomgått sina första kärlekssorger var han väl motiverad att ta till sig varningar av detta slag.

Frivoliteter

Tillfällena till kurtis upphörde inte i och med hemkomsten från Åbo till Umeå. En tid inackorderades den unge prästen in spe hos en replagare, som i gengäld fick hjälp av S. att skriva ut räkningar på sina fordringar. När mästern själv var utgången tvingades han be hustrun om hjälp, varvid hon "satte sig bredewid mig, samt lutade sig tätt intill mitt bröst, under det hon såg i boken för att gifwa den nödiga uplysningen". Det gick så långt att hon lät honom läsa sin makes gamla friarbrev, "och jag fann mycket nöje i at se och läsa deras enfaldiga, menlösa och oskuldsfulla kärleks joller". Detta fick givetvis inte berättas för mannen, men det tystnadslöfte S. avgav ansåg han egentligen överflödigt, då han redan bestämt sig för "at wid sådana enskilda förtroliga samtal [...] wisa att jag aldeles icke will öfwerskrida dygdens och ärbarhetens skrankor".⁴⁹

S. var puritan med sinne för det pikanta. Vid ett långt senare tillfälle, när han blivit komminister med egen bostad i Umeå, råkade

han få veta att en kapten, som bodde granne med honom, under sin tid i Stockholm hade varit förälskad i en viss teaterdirektörs hustru. När just denne teaterledares trupp händelsevis passerade den lilla staden (som mödosamt återhämtat sig efter rysshärjningarna i början av seklet och ännu på S:s tid bara hade ca 900 invånare), såg S. dagligen från sitt fönster direktörsparet promenera förbi. Men en dag kom frun ensam. Han ställde sig vid fönstret och smygtittade och kunde konstatera att det han anat faktiskt inträffade. Damen försvann hastigt in till officeren. S. blev djupt indignerad men beslutade att gömma det han sett i sitt hjärta.

Sociala relationer och sällskapsliv

Trots sin i Finland inhämtade polityr förblev S. lantbo i själen. Det tog tid för honom att vänja sig vid det borgerliga stadslivet i Umeå. Han måste nu som församlingspräst lära känna och förhålla sig till så många som möjligt av stadens inbyggare, med varierande status och rang. I gatuvimlet, i umgänget och i det kyrkliga livet kunde han stöta på både landshövding och borgmästare, rådmän och nämndemän, notarier, kanslister och stads-skrivare, inspektorer och befallningsmän, officerare och underofficerare vid Västerbottens regemente, läkare och apotekare, rektorer och lektorer, handelsmän, bokhållare och kontors-skrivare, bokbindare, svarvare, perukmakare och hantverksmästare av olika slag. Detta myller av människor tycks inte ha vållat S. några problem; han framstår ju i grunden som en utåtriktad person. Hans kompetens i umgängeslivet räckte även till för att dinera och konversera på landshövdingens *assemblée*. Men han gick dit motvilligt, drack ogärna vin, rökte inte heller tobak eller deltog i spel om penningar. Han bestämde sig för att helt avstå från att dansa, sedan två andra präster riktat förebråelser mot honom. "'Det ser', sade de, 'lagomt wäl ut att swänga i qvadrille med sin wida Prest Koftan [sic].'"⁵⁰

Frierier

På landsbygden var det långt mellan gårdarna och glest mellan besöken. Trångboddheten i de norrländska prästgårdarna gjorde att det inte heller var lika lätt som på de finska herrgårdarna att få tillfälle till möten på tu man hand. Tillstånd att tala förtroligt med den unga dam han bestämt sig för att uppvakta måste utverkas av föräldrar eller värdfolk. Men S:s envetna försök att finna en livspartner fortsatte som förut. I kärleks- och friar-breven till de personer han hoppades kunna erövra, och vilka tilltalas som "Tit.", "min Wän", "min Ömma Wän" eller "min Öma utwalda Wän" (och i andra sammanhang omtalats som "min fästemo", "min flicka" eller "sötungen"), var han öppen hjärtig och enträgen. Ordvalet i breven är styltat men följer konventionen för hur en förälskelse bäst skulle uttryckas. När ett förtroligt samtal äntligen kunde äga rum, medförde han gärna en påkostad gåva i form av en nåldyna, ett svarvat nålhus, ett smycke, en guldkedja, en halsduk eller en päls av katt- eller ekorrskinn. Själv fick S. en gång motta en "silkesbeurce", en annan gång en "hundskins muff".

Fallet med mademoiselle Sophie Lindahl ("Cousine Fiken") var speciellt så till vida att S. denna gång anförtrodde sig åt en fru Holmbom, som gärna ville agera äktenskapsmäklerska. Hon låtsades stödja hans frieri men baktalade honom i själva verket hos den unga damen. Frun var nämligen själv ute efter att vinna S., vilket han till sin förtrytelse insåg först när han måst ge upp hoppet om Sophie. Han avfattade sina friarbreven till henne på prunkande blomsterspråk: "Ingen winter har varit längre än denna: en sol förslår intet, at göra slut på honom; men om den andra Solen El: Soph: Lindahl med sin värma äfwen skulle upgå på himmelen, så skulle berghöga snödrifwor snart försmälta. Ach skona mig för en köld, som är värre än spitsbergens! och uplifwa hoppet hos den som lefwer in i döden Tit: upriktiga; men kanske tröttsamma älskare."⁵¹

Rykten om den nu en bit upp i åren hunne adjunkten S:s verkliga eller påstådda förlovingar spred sig som skogseldar från by till by. Ibland visade det sig till hans besvikelse och sorg att mademoisellen var hemligt förlovad på annat håll. I väntan på att fästmannen skulle lyckas vinna någon form av ekonomisk trygghet kunde förlovingarna bli mycket långvariga. Om de var bundna av ett trohetslöfte, måste flickorna hålla S. på halster. Vi möter i berättelsen flera exempel på den många gånger olyckliga åldersdiskrepans som kravet på en bärgad försörjning kunde leda till. Seden med "änkekonsivering" (att förvärva rätten till en tjänst genom att gifta sig med sin företrädares änka och på så sätt trygga hennes försörjning) levde ännu, och vid ett tillfälle beskylldes S. för att ha kurtiserat en prostinna på några och trettio år, som var gift med en dubbelt så gammal man.

Giftermål

Efter ett antal korgar från unga damer både i staden och på landet (mest det senare) bestämde sig S. för att ge upp sina sociala ambitioner och enbart låta sig vägleddas av sina verkliga känslor. Han önskade inte längre vara den, som det visat sig, djupt ovärdiga Sophies "lekboll" eller "agera *Pebr bredewid*".⁵² Efter viss betänktid friade han år 1794 resolut till sin hushållerska (hemmansägardottern Elisabeth (Lisa) Ålund från Burträsk, 1760–1796), som han på många sätt uppskattade och länge varit förtjust i. Känslorna visade sig vara ömsesidiga. Lisa beundrade, ja till och med älskade S., för hans goda karaktärsegenskaper och i synnerhet för hans fromma sätt att förrätta morgonbön och tacksägelse för det dagliga brödet. Hon tillstod att hon honom ovetande hade haft för vana att iakttä honom genom en dörrspringa, varunder hon, liksom S. själv, utgjutit andäktiga tårar. Den 36-åriga prästen vann alltså utan svårighet hennes hjärta och hand. Skillnaden i social ställning fick onda tungor att misstänka att han "i hastighet gift sig förut, hwilket äk-

tenskap han måste fullborda”,⁵³ ett rykte som han valde att ignorera. Men han erkände inför sig själv att han något nödgats lägga band på sin fåfånga, innan han kunnat bestämma sig. Han oroade sig egentligen mest för att Lisa inte skulle vara vuxen rollen som prästfru. Oron visade sig obefogad, även om han någon gång fick anledning att irritera sig över hennes bristande känsla för konvensansens krav när det gällde klädsel och liknande.

När S. efter två korta års äktenskaplig lycka tragiskt förlorade både sin Lisa och det ena av parets två små tvillingbarn i barnsäng (det andra dog en kort tid senare), började han efter en tid i ensamhet uppvakta en kvinna som han även tidigare svärmat för. Det rörde sig nu om en ståndsperson, officersdottern Elisabeth Catharina (Lisa Caisa) Turdfjell (1769–1831) i Ånäset. Det avgörande kruxet var att övervinna fadern majorens och brödernas betänkligheter över en sådan mesallians. Först efter en vis uppvaktnings från S:s sida och stor tvekan hos den tilltänkta (mest betingad av faderns ovilja) skänkte hon honom sin hand. Bröllopet avhölls inom kort och avresan till Umeå ägde rum i en av S. hyrd *chaise*. Där lämnar vi paret S., i väntan på den fjärde och avslutande volymen.

Nöjen

När det gällde att lägga försåt för och snärja någon lockande *demoiselle* misslyckades S. för det mesta grundligt. Men som jägare och fiskare i gängse mening var han desto mera framgångsrik, både ensam och i glada vänners lag. Han ägnade en ansevärd del av sin fritid åt jakt på fågel och smådjur. Redan som barn hade han lärt sig sätta ut snaror, giller, ”fällburar”, ”slagjärn”, ”haresargar” och ”harestockar” i skogen. Han satte upp fallor för änder och rävar och sköt med förtjusning på allt som rörde sig, såsom tjäder och orre, ”hackspik” (hackspett), järpe och morkulla, ekorre och hare. Sparvar och ripor gillrades och grönsiskor fångades för sin skönsång, vilken gjort dem uppskattade

som burfåglar. Av en nedlagd ”pracka” (småskrake) tillverkade han en vette (lockfågel). S. skrev rentav en bok om konsten att fånga skogsfågel, som utkom efter hans död.⁵⁴

Det hände även att en fågel väckte varma känslor hos S. På Saustila ombads han en gång under en vargjakt stå på vakt vid nätet med sin bössa. Han hade tråkigt, tänkte på fröken Rabenius och spanade efter nya örter. Men så dök ”en liten artig fogel” upp, ”söng skjäligen wackert” och flög upp och ner ”i en lurfwig tall”. Det sades röra sig en ”Skogs lärka”.⁵⁵

Men framför allt var S. en passionerad fiskare av allt från abborre, gädda, harr, lake, mört och ruda till ”börting” (öring), lax, strömming och ål. I ruddammen på Saustila fångade han kräftor och rudor. Fisket utfördes med ljuster, långrev, krok, mjärde, nät, rys-sja och dragnings av höst- och vinternot, och fångsten delades fiskarna emellan, om de var flera, eller lämnades i värdfolkets kök, som en form av avbetalning på hyran. Allt vad jakt och fiske inbringade utgjorde under hela S:s liv ett värdefullt tillskott till den egna försörjningen.

S. kunde konsten att ro en eka likaväl som att oförväget ”skrinna på skriskor och skidor”. Han var dock upprepade gånger nära att drunkna eller gå genom isen. S. var inte simkunnig men kom att älska att bada, både i bastun och i havet. I finska skärgården fick han god användning för sina kunskaper i segling och navigation.

I Finland fick S. smaka bär och frukter han sällan stött på tidigare, ”sköna smultron”, äpplen, körsbär, vinbär och ”stickelbär” (krusbär) och även kyndel och andra kryddor. Syltade hjortron var hans far omtänksam nog att skicka honom.

Avstånd och närhet

Det finns ett fotografi bevarat av S:s son och namne, komminister Pehr Stenberg den yngre (1802–1890),⁵⁶ men av naturliga skäl inget av S. själv, inte heller någon teckning eller annan form av avbildning. Man intalar sig lätt att so-

nen varit mycket porträttlik fadern. Historiskt sett når vi med andra ord nästan fram till den yttre bilden av S. – men bara nästan. Den inre bilden är desto tydligare och mer välbevarad.

Vår relation till gångna seklers människor präglas med nödvändighet av en viss distans, ett i faktiska uppgifter mätbart men även känslomässigt avstånd i tid och i rumslig miljö. Mindre mätbar och mera emotionellt färgad är den grad av närhet som ändå är möjlig att uppnå i det enskilda fallet. När det gäller S. står det klart att närhetskänslan dominerar över upplevelsen av avstånd.

Närhet i fråga om yttre förhållanden erfar man när man betänker att S. ägde ett icke föraktligt mått av geografisk och social rörlighet som, med hänsyn tagen till de vitt skilda förutsättningarna, faktiskt tål en jämförelse med vår tid. Den som bar på drömmar om framtiden och hade turen att finna det nödvändiga stödet i sin omgivning kunde i många fall också förverkliga sina planer (förutsatt att det rörde sig om en man). Lika lite som man ryggade för mindre resor till fots, till häst eller i vagn inom det egna, i synnerhet i Norrland ganska vidsträckt närområdet, lika lite tvekade man att starta längre reseföretag. Utrustad med tålmod, flit och förhoppningsvis tillräckligt goda relationer kunde man ta steget till centralare belägna orter, där en mera kvalificerad utbildning och arbetsmarknad stod till buds.

S. skapar själv en inre närhet, tack vare sin öppenhet och sin nyfikenhet på världen. Tryggt förankrad i sin bondemiljö och sin konservativa samhällssyn vill han samtidigt slå upp fönster mot det nya, spränga ramarna för sin prästerliga identitet och skaffa sig kunskaper inom vidgade fält. Särskilt anmärkningsvärt är hans intresse för pedagogiska och psykologiska frågor, något som vi upplever som "modernt", och som säkert bidrog till att han blev så uppskattad som informator. Som 1700-talsmänniska står han oss mänskligt nära i sitt känsloliv, sina ambitioner och sin tillförsikt, på ett helt annat sätt än en gestalt från det föregående seklet

hade kunnat göra. Vi känner att vi kunnat föra intressanta och meningsfulla samtal med honom, om vi fått tillfälle att råkas.

Präst, författare, människa

S:s klassresa från bonde till präst företogs också av tusentals andra unga män i de nordiska länderna under samma tid. Denna sociala omvälvning ledde faktiskt till ett visst överskott på präster, vilket framgår av svårigheterna att vinna anställning och befordran. Prästerna kom under 1700-talet att utgöra inemot en procent av Sveriges totala befolkning.⁵⁷ Som Göran Stenberg påpekar i sin artikel om S. i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, inkarnerade denne både som bondestudent och som lantpräst den ojämförligt vanligaste och viktigaste typen av svensk och nordisk kulturbärare och kulturförmedlare under reformationens första århundraden. Ett annat, närliggande exempel är den av Kerstin Ekman skildrade västgötske prästen och naturforskaren Clas Bjerkander.⁵⁸ Pietism och herrnhutism fick efter hand ett ökat genomslag också bland prästerna (vilket även kan förnimmas hos S.) och utvecklades i takt med den ökande religionsfriheten till ett "ferment i den svenska kyrkan".⁵⁹ Med sin försekulariserade världsbild förblev den svenske lantprästen många gånger innerst inne en jordbrukare och lantbrukare, samtidigt som han skulle utså det heliga ordet och vara en god herde för fåren i sin församling. Men det är höjt över allt tvivel att kombinationen av folklig bakgrund och akademisk bildning gjorde honom till ett viktigt nav i samhället, tack vare hans förmåga att kommunicera obesvärat med olika sociala grupper.⁶⁰

Det unika med S. som präst är att han valde att berätta om sin bildningsresa för eftervärlden. I början var väl hans huvudsakliga avsikt med skrivandet att förströ sig själv. Men projektet var stort anlagt och ingalunda begränsat till att föra en enkel dagbok. Göran Stenberg har i en uppsats närmare utrett skillnaden mellan dagbok och självbiografi.⁶¹ S. vil-

le som så många samtida följa det horatianska rättesnöret att förena nytta med nöje. Författandet av levnadsteckningen var hans käraste tidsfördriv, men till de tidigare nämnda likheterna med Rousseau hörde även en stark önskan att påminna sig sina "fel och swagheter, [s]ig sjelf till uppbyggelse och förbättring". "[J]ag täncker ingalunda", fortsätter han, "skrifwa låf tal öfwer mig sjelf; utan wil jag allenast antäckna det som jag wärkeligen wet wara mig hänt".⁶² Förkunnaren i honom blir synlig, när han avslutar sina redogörelser för egna och andras tillkortakommanden med ett bibelcitat eller en sensmoral. S:s självbiografi är ett pionjärbete inom den självbiografiska genren och ett veritabelt kulturarv, präglad av författarens öppna blick för mänsklig svaghet och storhet, hans uppriktighet rörande egna drömmar och tillkortakommanden och hans livliga och medryckande stil.

Det hör till bilden av S. som forskare och författare att han senare i livet även blev en framstående botanist. Han framträdde också som sin hembygds förste geograf och topograf⁶³ och som kunnare och upptecknare av sin barndoms och hembygds dialekt.⁶⁴

S., som med all säkerhet såg sig själv som en skötsam och välanpassad medborgare, beklagar sig egentligen bara över en sak, sin "blygsell och försynthet ibland Fruntimmer".⁶⁵ Han var väl inget helgon, men ändå något av en vardagshjälte. Han erkänner oförbehållsamt diverse småsynder, som att han hållit sig undan när någon behövt hans hjälp eller att han av prestigeskäl uppträtt med onödigt hårdhet mot sina "disciplar". S. var en man som ville ha full kontroll över sitt liv, undvika fallgropar och se mening och sammanhang i allt. Han övervägde noga varje förtroende han gav och aktade sig för att låta känslorna ta överhanden, eftersom han insåg att det kunde skada hans relationer på längre sikt. Denna strikta självbehärskning uppfattade han som det enda möjliga förhållningssättet för en människa som vill ta ansvar för och undvika att såra andra människor.

Framför allt eftersträvade han att med hjälp av ett kristligt förlåtande sinnelag tyda allt till det bästa. Som läsare av S:s levnadsbeskrivning lär man känna en charmerande, mångfacetterad och i flera avseenden beundransvärd medmänniska, vars sällskap man bara motvilligt lämnar.

Sven Björkman

Noter

¹ Vol. 1, 1758–1784, vol. 2, 1784–1789, vol. 3, 1789–1796, Umeå universitet, Umeå, 2014–2015. En fjärde textvolym, som avser tiden 1796–1807, förväntas utkomma under hösten 2016, varpå även en registerdel kommer att följa. Det citat som återges i rubriken är hämtat ur S:s företal, vol. 1, s. 17.

² Vol. 1, s. 91.

³ Vol. 3, s. 84.

⁴ Vol. 3, s. 231.

⁵ Göran Stenberg, Ola Wennstedt och Fredrik Elgh, "Pehr Stenbergs levernesbeskrivning", *Biblis*, 62, 2013, s. 54–69.

⁶ Vol. 1, s. 58.

⁷ Stockholm, 1740.

⁸ Vol. 1, s. 187.

⁹ Bo Lindberg, "Den lärda kulturen", *Fribetstiden*, Signums svenska kulturhistoria (Lund, 2006), s. 99, 114.

¹⁰ Vol. 1, s. 299.

¹¹ *Tom Jones eller Hitte-barnet*. Skrifvit på engelska af m. Fielding (Västerås, 1765). Originalets titel är: *The History of Tom Jones. A Foundling* (London, 1749).

¹² Vol. 1, s. 254.

¹³ Vol. 2, s. 127.

¹⁴ *Pamela eller Den belönte dygden* (Västerås, 1741–1742). Originalets titel är: *Pamela; or, Virtue Rewarded* (London, 1740).

¹⁵ Vol. 1, s. 340.

¹⁶ Vol. 2, s. 253. Vid ett tillfälle bytte S. till sig en av tidens mest använda franska grammatikböcker, Robert Des Pepliers *Grammaire françoise et suédoise*, som även fanns i svensk översättning (minst åtta upplagor). Boken rekommenderades honom av

- professorn i kemi, Pehr Adrian Gadd. Se närmare om franskundervisningen och Des Pepliers lärobok i Elisabet Hammar, "Franskan", *Frihetstiden*, Signums svenska kulturhistoria, s. 439–457.
- ¹⁷ Vol. 1, s. 387.
- ¹⁸ Vol. 1, s. 491f.
- ¹⁹ Vol. 2, s. 324f.
- ²⁰ Vol. 2, s. 186f.
- ²¹ Vol. 1, s. 237.
- ²² Vol. 1, s. 292.
- ²³ Vol. 3, s. 283ff.
- ²⁴ Det rör sig alltså inte om ett reglerätt memoarverk, som ju "brukar tillskrivas mer fokus på historiska tilldragelser och minnesvärda möten med celebriteter". Citerat från G. Stenberg, "Att skriva för andra", *Biblis*, 43, 2008, s. 66–70. Däremot finns vissa likheter med reseskildringen som genre, i detta fall en reseskildring som också beskriver en bildningsresa och en hel livsresa. Jämför *Västerbotten* 4, 2011, temanummer om Pehr Stenberg.
- ²⁵ Vol. 1, s. 261.
- ²⁶ Vol. 2, s. 245.
- ²⁷ Vol. 2, s. 271.
- ²⁸ Vol. 2, s. 300.
- ²⁹ Vol. 2, s. 362.
- ³⁰ Vol. 3, s. 216.
- ³¹ Vol. 3, s. 219.
- ³² Vol. 2, s. 77.
- ³³ Vol. 2, s. 374f.
- ³⁴ Vol. 3, s. 15.
- ³⁵ Vol. 3, s. 79.
- ³⁶ Vol. 3, s. 67.
- ³⁷ *Joseph Andrews och hans vän Abraham Adams bändelser*, författade af herr Fjelding (Stockholm, 1779). Originalalets titel är: *The History of the Adventures of Joseph Andrews and his Friend, Mr. Abraham Abrams* (London, 1742).
- ³⁸ Vol. 3, s. 171.
- ³⁹ Vol. 3, s. 462.
- ⁴⁰ Vol. 3, s. 66.
- ⁴¹ Göran Malmstedt, "De fruktansvärda ederna", *Från legofolk till stadsfolk. Festskrift till Börje Harnesk*, red. Erik Nydahl och Magnus Perlestam (Härnösand, 2012), s. 67.
- ⁴² Vol. 1, s. 29.
- ⁴³ Vol. 3, s. 175.
- ⁴⁴ Vol. 1, s. 39.
- ⁴⁵ Vol. 1, s. 40.
- ⁴⁶ Vol. 3, s. 435.
- ⁴⁷ Vol. 3, s. 43.
- ⁴⁸ Vol. 1, s. 85f. Kiromanti är konsten att spå i händer.
- ⁴⁹ Vol. 3, s. 15f.
- ⁵⁰ Vol. 3, s. 363.
- ⁵¹ Vol. 3, s. 321.
- ⁵² Vol. 3, s. 369.
- ⁵³ Vol. 1, s. 133.
- ⁵⁴ Afhandling om bästa sättet att fånga skogsfogel med snaror (Stockholm, 1841).
- ⁵⁵ Vol. 1, s. 532.
- ⁵⁶ *Västerbotten* 4, 2011, temanummer om Pehr Stenberg, s. 8.
- ⁵⁷ Carl-Johan Gadd, "Ståndspersonerna och storjordbruken", *Det svenska jordbrukets historia, III, Den agrara revolutionen: 1700–1870* (Stockholm, 2000), s. 94.
- ⁵⁸ *Då var allt levande och lustigt* (Stockholm, 2015). Bjerkander nämns faktiskt i ett brev till S. 1785 från studentkamraten och botanisten, sedermera lånbibliotekarien och bokhandlaren i Stockholm Johan Gustaf Justander, som säger sig arbeta på en "Historia öfver Svenska foglar". Han omtalar att Bjerkander om "den wanliga grön-spräckliga talgoxen" uppgivit "at då den kommer fram ifrån skogen skall det betyda köld eller snö". Vol. 2, s. 112. 1790 får S. ett sista brev från Justander, då "Botanices Demonstrator" i Åbo. S. har bett denne sända honom några örter, vilka utlovas men aldrig kommer. Vol. 3, s. 62. Om Justander, se närmare Margareta Björkman, *Läsarnas nöje. Kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783–1809* (Uppsala, 1992), s. 107–109 et passim.
- ⁵⁹ Ingmar Brohed, "Pietism och herrnhutism", *Frihetstiden*, Signums svenska kulturhistoria, s. 95.
- ⁶⁰ Se närmare Carin Bergström, "Lantprästen", *Frihetstiden*, Signums svenska kulturhistoria, s. 167–183.
- ⁶¹ "Att återberätta sitt liv – Pehr Stenbergs levernesbeskrivning som självbiografisk text", *Thule: Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok* (Umeå, 2013), s. 97–106.
- ⁶² Vol. 1, s. 68.
- ⁶³ Margit Wennerstedt (ed.), *Pehr Stenbergs Umebeskrivning* (Umeå, 1987).
- ⁶⁴ Gusten Widmark (ed.), *Ordbok över umemålet*, 1–2 (Uppsala, 1966–1973).
- ⁶⁵ Vol. 3, s. 328.

Håkon Evju, *Ancient Constitutions and Modern Monarchy – Historical Writing and Enlightened Reform in Denmark-Norway, c. 1730–1814* (Oslo: University of Oslo, 2014). 350 pp.

En velkendt parole lyder: historien skrives af sejrherrene. Gennem tiden er Historien og historieskrivning da også igen og igen blevet gjort til genstand for politiske og ideologiske magtkampe og opgør. Retten til at definere fortiden har altid været en vigtig forudsætning for retten til at forme fremtiden. Fra historiske taler og omvæltning af monomenter til nye skolebøger har magthavere, erobrere, revolutionære osv. altid forsøgt at monopolisere historien. Det er netop dette fænomen, den norske historiker Håkon Evju har taget udgangspunkt i, sin afhandling om forskellige former for politisk brug af historien i Danmark-Norge, eller rettere Danmark og Norge, i Oplysningstiden.

I sin afhandling har Evju især beskæftiget sig med, hvordan disse historiske fortællinger blev brugt politisk, særligt i debatterne om de store landboreformer, men også hvordan fortællingerne selv blev forhandlet. I sidste halvdel af det 18. århundrede, da både den dansk-norske enevælde og europæiske oplysning befandt sig på et foreløbigt højdepunkt, blev historieskrivning sat på den politiske dagsorden. På foranledning fra enevælden selv konciperede den daværende historieskrivning

fortællingen om en oprindelig nordisk folkefrihed. Med inspiration fra den samtidige naturretstænkning skulle denne idé om folkefrihed tjene som et eksempel på en historisk version af et folkeligt og anti-aristokratisk monarki, hvorved adelsvælden kunne fremstilles som illegitim usurpation, samtidig med at enevælden blev legitimeret som ubegrænset og folkeligt funderet. Det er en udtalt ambition hos Evju at vise, at disse fortællinger var en vigtig komponent i politiske debatter og legitimeringsstrategier. I landboreformdebatterne blev forestillingen om en oprindelig folkefrihed for eksempel brugt til at fremme idéer om ligelig jordfordeling, mindre jordbrug og selveje. Dermed ikke sagt at man skal overdeterminere fortællingernes indflydelse, men ligesom oplysningstanker, økonomiske strømninger og naturretsforestillinger, havde historiske forestillinger og fortællinger mange formål og indflydelsessfærer i samtiden.

Grundet forskellige gudsejertraditioner og økonomier generelt argumenterer Evju for at behandle Danmark og Norge hver for sig, for på den måde at fremhæve de to landes forskellige udviklingsmønstre. Målet for Evju er at vise, hvordan den fælles arv i form af forestillingen om en fælles fri nordisk fortid har klareret sig i de to riger. Spørgsmålet, der rejser sig, er selvfølgelig hvordan historieskrivningen siden hen har behandlet – eller endda overtaget – det 18. århundredes politiske historieskriv-

ning. Her ser Evju et stort potentiale for en kritisk diskussion med, hvad han opfatter som en overraskende sejlvet tradition i det 19. og 20. århundredes historieskrivning for at se den tidligere historieproduktion som en begyndende nationalisme snarere end et politisk redskab. Dette har ikke alene resulteret i en afpolitisering af historiebruget, men også en til tider lidt for hurtig accept af den tidligere historieskrivnings fortolkningsparadigmer.

Det empiriske grundlag for Evjus afhandling er hovedsageligt trykte kilder i form af historieskrivning, økonomiske debatter, anmeldelser, osv. Den empiriske analyse behandler på sin vis to hoveddiskurser i perioden, nemlig henholdsvis historieskrivningen selv og brugen af den i de politiske debatter om landboreformerne. Der er med andre ord tale om et studie af hvordan historikernes ideer fik udbredelse i den offentlige sfære. På denne måde skaber Evju en forbindelse mellem den politiske historieskrivning og opkomsten af både den offentlige sfære og forestillingen om det nationale fællesskab.

Historiografisk henter Evju stor inspiration fra den engelske *Ancient constitution* tradition, der især har beskrevet forsøg i Stuarttidens England på at bruge og artikulere tradition i politisk argumentation eller sagt på en anden måde, at gøre fortiden normgivende. Metodisk tager Evju især udgangspunkt i den såkaldte Cambridgeskole og særligt historikeren J.G.A. Pococks forståelse af politiske sprog eller vokabularer, der med dennes vægt på kontinuitet og diakrone analyser giver Evju et grundlag for at kunne optrække brede linjer og diskussioner på baggrund af nære analyser. Hvor godt dette historiografiske og metodiske udgangspunkt bliver knyttet sammen med analyserne kan diskuteres, men med Evjus interesse for at undersøge debatter, diskurser, sprogbrug og forestillingsverdener er det helt sikkert et oplagt og fornuftigt udgangspunkt. Gennem hele 8 kapitler samt indledning og konklusion, kommer Evju langt omkring i sin afhandling. I

afhandlingens første to dele beskæftiger Evju sig primært med historieskrivningens historie, hvor han i afhandlingens tredje og sidste del bevæger sig mere over i landbrugsdebatter i sidste halvdel af det 18. århundrede.

I analysens første del (kapitel 1 og 2) udfolder Evju afhandlingens historiografiske og teoretiske grundlag og optegner desuden 'historiepolitikken' i Danmark-Norge før 1730. Historieskrivning og *Ancient constitutionalism* som argument er ofte blevet afvist, fordi 'folk ikke egentlig troede på det', men som Evju observerer, anså samtidens aktører det alligevel som værd at fremsætte i den offentlige politiske debat. Politisk brug af historien var ikke blot et spørgsmål om at skrive et forsvar for enevælden, men var også en del af en debat om fortidens relevans for nutiden, om samtidens forestillingsverden og om det vordende handelssamfund. I den tidligmoderne periode efter Danmark og Norges forening kæmpede kongemagten med at konsolidere sin magtbasis blandt landets herremænd, med pest, landbrugs kriser og krige og ikke mindst med den øgede rivalisering med Sverige efter Vasadynastiets tronbestigelse. Som Evju viser, var historieskrivningens formål i denne periode især at fremhæve Danmark-Norges mytologiske oprindelse for på den måde at konstituere rigerne som politiske entiteter. I denne nordiske mytologiske fortid blev danskere og nordmænd ofte fremstillet som brave krigere, der opofrede sig for deres konge. Dette var en fleksibel historisk forestilling, der tjente til at udvide og fuldkomme den siddende kongemagts historiske grundlag.

Videre i analysens anden del (kapitel 3, 4 og 5) behandles den dansk-norske historieskrivning i årene fra 1730 til 1814. Som Evju viser, skete der i denne periode en bevægelse i historieskrivningen. I begyndelsen handlede det således, for f.eks. Ludvig Holberg, især om kampen om at definere monarkiet som en legitim statsform i forsøget på at give et mod-svar til i første omgang Robert Molesworths

berømte og berygtede skildring af Danmark og senere Montesquieus sammenkobling af enevælde og despoti. Senere i 1750'erne skiftede fokuset i historieskrivningen imidlertid fra at have den gode fyrste som omdrejningspunkt til at omhandle god regeringskunst generelt, hvis formål var at stimulere borgerdyd og derved få borgerne til at bidrage til det fælles bedste. Pointen er, som Evju understreger, at disse forfattere kom frem til deres konklusioner om god regering osv. ved brug af historien. Som et eksempel på en slags modstrømning til fortællingen om den oprindelige folkefrihed, fremhæver Evju nordmanden Gerhard Schøning og Peter Frederik Suhm, der i 1760'erne og 70'erne stod for en langt mere kritisk holdning over for oldtiden – som noget mørkt og fjernt der ikke burde genoplives. Sideløbende med at landbruget kom på den samtidige dagsorden begyndte andre forfattere som Tyge Rothe og Peter Koefoed Ancher imidlertid at beskæftige lovhistorie samt feudalismens og adelens historie. Rothe f.eks. forsøgte at optegne et mildere blik på den fortidige redistribution af ejendom samtidig med at han forkastede vornedskabet som et fremmed fænomen i den danske historie.

Endeligt i analysens tredje og sidste del (kapitel 6, 7 og 8) bevæger Evju sig over i den politiske brug af den nordiske fortid i især landbrugsdebatterne. Hvor kapitel 6 giver en generel baggrund i forhold til den offentlige sfære samt politisk-økonomiske historie i Danmark-Norge i det 18. århundrede, behandler kapitel 7 og 8 specifikke debatter i henholdsvis Norge og Danmark. I Norge, der modsat Danmark havde meget få godser og en relativt stærk bondestand og svag adel, blev spørgsmålet om odelsrettens historie til en kontrovers om jordfordeling, moderne økonomi og bøndernes tilknytning til jorden. Tilsvarende i Danmark blev den nordiske fortid en del af debatten om den danske fæstebonde. Som Evju endnu engang understreger, er det er interessant ved de mange forfatters

brug af historien ikke hvorvidt udlæggerne var rigtige eller ej, men til hvilket formål de brugte historien. I modsætning til Norge blev historien i Danmark af mange f.eks. brugt som argument for forandring og reformer snarere end fastholdelse. Evju konkluderer afhandlingen med at understrege det 18. århundredes historieskrivnings grundlæggende politiske karakter. Portrætteringen af monarkiets fortid var således tæt knyttet til diskussionerne om dets fremtid. For nogle udmøntede dette sig til argumenter for en restauration af en tabt fortidig frihed for andre til argumenter for et brud med fortiden mod en ny samfundsorden.

Alt i alt er der tale om en særdeles velkrevet og vellykket afhandling. Evju er belæst og gennemfører sine analyser og diskussioner på et både højt og velafbalanceret niveau gennem hele afhandlingen. Skulle man savne noget, kunne det måske være en skarpere optegning af hvad der egentlig forstås ved oplysning og oplysningstiden. Både som periodeafgrænsning og begreb (f.eks. *enlightened reform* i overskriften) lader dette lidt til at være op til læseren selv at afgøre. Endvidere kunne Evju, efter min mening, sagtens have sluppet afsted med at gå mere i kødet på den etablerede forskningstradition. F.eks. når Evju at nævne de epistemologiske udfordringer i forhold til at spore idéer og 'ismers' indflydelse og oprindelse uden at gå i dybden med hvad der kunne have været en interessant forskningsdiskussion. Ligeledes savner man måske til sidst en lidt mere udfoldet diskussion og perspektivering i forhold til det 18. århundredes historieskrivnings betydning i de nordiske lande sidenhen. Intet af dette skal dog skygges for, at der er tale om et både grundigt, kompetent og læsværdigt arbejde.

Eva Krause Jørgensen

Ulla Ijäs, *Talo, kartano, puutarba: Kauppabuoneen omistaja Marie Hackman ja hänen kulutusvalintansa varbaismodernissa Viipurissa* [Huset, herrgården, trädgården: Handelshusägaren Marie Hackman och hennes konsumtionsval i det tidigmoderna Viborg], Turun yliopiston julkaisuja - Annales Universitatis Turkuensis C:402, (Åbo: Åbo universitet 2015). 255 pp.

Under de senaste decennierna har konsumtionshistoria varit ett trendigt ämne inom historieforskningen. Oftast har den varit nära knuten till forskning om eliter, så att forskning om konsumtionsvanor har använts som ett verktyg för att analysera eliter. Relativt färska svenska och finländska exempel är Karin Ågrens avhandling om Stockholms köpmannaelit (2007), där handelsmännens konsumtionsvanor presenteras som en form av maktstrategi, eller Johanna Ilmakunnas forskning om adelsläkten von Fersens konsumtionsvanor (2009). Ulla Ijäs avhandling om köpmannaänkan och handelshusföreståndaren i Viborg, Marie Hackman (1776–1865) och hennes privatkonsumtion placerar sig i denna forskningstradition.

Ijäs konstaterar genast i början av sin avhandling att hon inte eftersträvar generaliserbara forskningsresultat, eftersom föremålet är en exceptionell kvinna i en exceptionell stad. Marie Hackman, född Laube, var inte vilken borgarfru som helst, utan den centrala aktören bakom handelshuset Hackman & Co:s framgångar på 1800-talet, ett av de centralaste företagen i Finlands industriella historia. Hon ärvde handelshuset efter sin make Johan Friedrich Hackman och ledde och utvidgade det framgångsrikt i ett halvt sekel, samt överförde senare verksamheten till sin son. Vid Marie Hackmans död 1865 var Hackman & Co ett framgångsrikt företag i många branscher och Finlands största trävaruexportör.

Familjen Hackmans hemstad Viborg var en av det svenska rikets största handelsstäder fram till 1721, då det anslöts till Ryssland i

freden i Nystad. Stadens köpmannaelit var till sitt språk och ursprung kraftigt tysk. Tyska köpmannaslakter verkade överallt i Östersjöområdet, men Viborg var så ärketyskt att det påminde mer om de gamla hansestäder i Baltikum än om de svenska handelsstäderna. Stadens borgerskap och ämbetsmannakår fick hela tiden nya tillskott från Tyskland. Både Marie Hackmans far och hennes make var födda i Tyskland. De hade flyttat till Viborg på jakt efter ämbets- och affärsmöjligheter.

Köpmännen i Viborg var rika kosmopoliter som omhuldade sina täta släkt- och handelsförbindelser till Tyskland och England, och som tillägnade sig sina konsumtionsvanor från det kejserliga S:t Petersburg. Ijäs åskådliggör detta med flera beskrivande exempel. I de viborgska köpmannahusen fanns enligt modell från de petersburgska palatsen väldisponerade representationsutrymmen och separata salonger för herrar och damer, medan handelsmännen i Åbo nöjde sig med mera anspråkslösa planlösningar i sina bostäder. I Åbo skiljde man inte heller på rummens användningsändamål enligt kön, vilket man gjorde i Viborg. Köpmännen från Viborg ville ha gipstak i sina rum efter modell från förnäma palats i metropolen runt hörnet, medan deras lika förmögna ståndsbröder i Åbo höll till godo med bräddtak.

Även om det finns uppenbara skäl till att betona Viborgs särart, känns det ibland som om Ijäs använder argumentet som ett slags sonisk skruvmejsel för att öppna alla dörrar. Till exempel det stora antalet änkor som bedrev affärsverksamhet kan inte enbart anses vara en viborgsk specialitet, trots att den ryska lagstiftningen visserligen gav kvinnor exceptionellt stora rättigheter inom affärsverksamhet. Betydande affärsänkor fanns det också i så gott som alla svenska städer. På samma sätt kan man inte förklara ståndsöverskridande äktenskap mellan borgerskap och adel enbart med att de två samhällsklasserna i Viborg var ovanligt likartade, eftersom det var frågan om ett fenomen som existerade åtminstone i de

nordiska länderna. På denna punkt kunde Ijäs som jämförelseobjekt tagit till exempel de teorier som den svenska socialhistoriens grand old man, Sten Carlsson, framfört om uppkomsten av ett enhetligt herrkapsstånd på 1700-talet.

Ijäs har lyckats rekonstruera Marie Hackmans privatkonsumtion mycket detaljerat, som källa har hon använt det Hackmanska handelshusets kontoböcker där också direktriens privatkonsumtion ingår. Denna avdelning är en skattkammare för alla som vill ha kunskap om elitens konsumtionsbeteende i början av 1800-talet. Hackmans kontoböcker och brev avslöjar fascinerande detaljer: ljusen inköptes från St Petersburg för att inte rinnande talg skulle förstöra kristallkronan; sjömän var förbjudna att bjuda porter till Hackmans papegoja; Marie Hackman letade efter en nykter trädgårdsmästare som förstod sig på ananasodling i orangeri; och Johan Friedrich Hackman köpte ett förgyllt marmorbord bara för att hämnas på sin fru för hennes dyra klädinköp.

Thorstein Veblens och Pierre Bourdieus forskning om konsumtion och status har gett de centrala teoretiska utgångspunkterna till Ijäs undersökning. Veblens och Bourdieus sätt att betrakta konsumtion som en form av statusgenererande kapital är centralt. Däremot tar Ijäs avstånd från idén om "den ståndsmässiga konsumtionen" eftersom Marie Hackman som konsument inte kan placeras i ett bestämt fack som en typisk representant för ett stånd. Hennes ståndstillhörighet var tvärtom glidande. Marie Hackman stod å ena sidan i ledningen för ett handelshus och var en kompetent affärskvinna, å andra sidan var hon dotter till en nyligen adlad ämbetsman och medlem av den viborgska elit som efterhärmat adels konsumtionsvanor. I hennes kontoböcker hittar man både adels överdådiga konsumtionsval, och förment borgerliga lösningar som satte affärsverksamhetens fördelar framom konsumtionen. Hon använde till exempel stora pengar och anlätade dyra arkitekter för att hennes av fadern ärvda stadspalats, det finaste i Viborg, skulle byggas om enligt det

senaste modet. Men när handelshuset behövde pengar för nya investeringar tvekade Marie ändå inte att sälja sitt palats och flytta till något mer anspråkslöst.

I sina tolkningar betonar Ijäs Marie Hackmans kvinnlighet och adlighet som förklaringar till hennes konsumtionsval. Det här torde vara en medveten antites till tidigare forskning, där hon främst har beskrivits som en "manhaftig" affärskvinna. Efter att Marie Hackman avlidit i hög ålder 1865 framhävdes hennes maskulinitet och särart i nekrologerna, och de här tolkningarna har upprepats inom senare forskning. Enligt Ijäs bottnar dessa karakteriseringar i att samhället och affärslivet maskuliniserades under 1800-talets lopp. I Marie Hackmans ungdom var däremot borgaränkor som bedrev affärsverksamhet vanligt förekommande, trots att det vid hennes död inte var lika vanligt. Tvärtom föreskrev normer senare att kvinnor inte verkade självständigt inom affärsvärlden. De sågs inte i denna nya affärskultur som kapabla till affärsverksamhet. Därför förvandlade nekrologförfattarna Marie Hackman till ett undantag för sitt kön, till en affärsman född i en kvinnas kropp.

Många tolkningar skulle dock fungera även i motsatt riktning, till exempel fallet med Herttuala gård. Enligt Ijäs var godsägandet för kollegieråd Johan Friedrich Laube och hans dotter Marie Hackman framför allt en statusfråga sprungen ur adelsidentitet, en symbolisk manifestation för att de tillhörde eliten. Å andra sidan hade gården, både för far och för dotter, konkret ekonomisk betydelse. J. F. Laube inrättade en framgångsrik cikoriafabrik på Herttuala, denna blev så central för hans identitet att han till och med valde att pryda sitt adelsvapen med en cikoretorkugn. Marie Hackman utvidgade Herttualas industriella anläggningar med en repfabrik. Godsägandet kan alltså lika väl uppfattas som en mycket förnuftig, borgerlig affärsverksamhet.

De potentiella skillnaderna i tolkningen förstärker dock ytterligare Ijäs huvudtes: Marie

Hackman var en identitetsurfare, som skickligt utnyttjade både sin adlighet och sin borgerlighet till sin egen fördel. Mycket avslöjande i detta avseende är beskrivningarna av hur hon begagnade det adelsvapen hon ärvt efter sin far. Vid jordförvärv använde hon sig av släkten Laubes vapensigill, eftersom adelskap skänkte henne fördelar som jordägare. Samtidigt lät hon ta bort vapnet från sidan på sin ärvda vagn och ersatte det med initialerna M.H. I denna lilla gest syns den borgerliga individualismens seger över den adliga kollektivismen: i vagnen reste inte någon anonym medlem av en adelssläkt, utan en stor affärskvinnna, Marie Hackman.

Till sist ska ännu påtalas en sak som inte på minsta vis är disputandens fel, nämligen avhandlingens utseende. Efter att Finska litteratursällskapet (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) rätt så nyligen av ekonomiska skäl upphörde med sin serie *Bibliotheca Historica* har avhandlingar i historia på finska främst utkommit i universitetens egna publikationsserier. I dem har man fäst ringa uppmärksamhet, eller ingen alls, vid utseendefaktorer. Också i det här fallet gör bokens tråkiga layout, den alltför täta texten och en nästan oläslig font i fotnoterna läsningen tung. Vore det för mycket begärt att man också i universitetens publikationsserier skulle fästa avseende vid estetik och läsarvänlighet?

Juba-Matti Granqvist
(översättning: Sofia Gustafsson)

Emmi Lahti, *Tietäjiä, taikoja, hautausmaita. Taikuuks Suomessa 1700-luvun jälkipuoliskolla* [Cunning Folk: Practitioners of Magic and Cemeteries: Magic in Late 18th-Century Finland], *Jyväskylän tutkimus humanitieteissä* 279 (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2016). 298 pp.

Häxor och trolldom som företeelser intresserar kulturforskare och historiker sedan länge.

Det finns livaktiga forskningstraditioner i ämnet både i och utanför de nordiska länderna. Häxor, kloka gummor och andra trollkunniga, samt häxkonst och trolldom, och de föreställningar och traditioner som dessa har ingått i, har undersökts inom flera discipliner. Etnologiska, antropologiska och folkloristiska perspektiv har anlagts, men fenomenet har också betraktats utifrån rättshistoriska, kulturhistoriska, socialhistoriska och kyrkohistoriska synvinklar.

Emmi Lahtis avhandling om trolldom och trollkunniga i Finland under andra hälften av 1700-talet tillför med sin tidsavgränsning en intressant ny dimension till denna forskning, eftersom denna tidsperiod tidigare har rönt lite uppmärksamhet inom fältet. Den historiska och rättshistoriska forskningen om fenomenet har i högre grad koncentrerat sig på 1600-talet, medan den folkloristiska och antropologiska forskningen har satt mest fokus på 1800- och 1900-tal. Empirisk forskning om häxor och trolldom under upplysningens och nyttans århundrade, 1700-talet, har inte tidigare gjorts i denna omfattning.

Författaren undersöker häxor och trolldom som samhällseliga och kulturella företeelser, och studerar fenomenet i samfundet genom domstolsmaterial. Hon använder sig av handlingar från Vasa hovrätt (grundad 1776) samt konceptdomböcker och reoverade domböcker från underrätter som lydde under Vasa hovrätt. Källmaterialet täcker geografiskt sett Österbotten, Savolax, Karelen, Kajanaland och delar av nuvarande Mellersta Finland, det vill säga ungefär en tredje del av dagens Finland. Området inkluderar områden i väst, öst och norr. Lahti undersöker betydelsen av kön och social ställning i trolldomsrättegångar. Vid sidan av en kvantitativ del om antalet trolldomsprocesser, de anklagades kön och sociala bakgrund, undersöker Lahti särskilt varför trolldom och trollformler som har uttalats på begravningsplatser och kyrkogårdar fick en så framträdande plats i det sena 1700-talets trolldomsrättegångar.

Lahti för en omfattande källkritisk diskussion om på vilket sätt och för vilka ändamål domstolsprotokollen har uppkommit, och resonerar om hur man kan finna kunskap om folkliga föreställningsvärldar och upplevelser i ett material som har skapats av representanter för överheten i en kontext som uttryckligen präglas av myndigheternas behov och perspektiv. Lahti har läst och studerat sina källor i relation till tidigare historisk forskning om häxor och trolldom, men har också relaterat sin egen läsning av källorna till forskningsrön inom folkloristik. På det här sättet har hon skapat en mångsidig och fullödlig bild av trolldom och folkliga föreställningar om häxkonst och övernaturliga fenomen som en levande del av vardagslivet och lokalsamfundet i det sena 1700-talets Finland.

Centrala frågor i arbetet är vilken roll och mening trolldom hade i 1700-talsmänniskans liv, vad begravningsplatstrolldom var och hade för betydelser, betydelsen av kön i rättsprocesser om trolldom, trolldomsrättegångsförfarandets strukturella ramar samt trolldomsfenomenets geografiska utbredning i Finland under 1700-talets sista decennier. Emmi Lahti ställer sig också frågan varför det fanns rättsprocesser om trolldomsfall vid denna tid i denna region.

Genom att undersöka och besvara dessa frågor gör Lahti förtjänstfull grundforskning. Att Lahti i sina tolkningar stödjer sig också på folkloristisk forskning är värdefullt, och hon kunde till och med ha gjort modigare slutledningar med hjälp av den. Däremot bidrar hon inte med nya källor eller nya metodologiska eller teoretiska grepp på ämnet. En i inledningen omnämnd målsättning att öppna upp nya perspektiv, utveckla ett mikrohistoriskt perspektiv och kvalitativ närläsning av källor förblir snarare en otydligt artikulerad målsättning än konsekvent genomförda grepp.

Mer konsekvent genomfört är däremot greppet att testa teoretiska förklaringsmodeller via sitt källmaterial. Lahti använder en

socioekonomisk modell som utgår från de anklagades sociala och ekonomiska position i samfundet som en springande punkt för förståelsen av häx- och trolldomsprocesser. Hon diskuterar och prövar också konfliktteori som fokuserar på ekonomiska och sociala konflikter och motsättningar som förklaring, samt genusteori som fäster uppmärksamheten på kön eller genus. Särskilt lyfter Lahti fram teori om maskulinitet och den ideala eller hegemoniska manligheten i dåtidens samhälle. Hon resonerar också om den feministiska häx- och trolldomsforskningen, som länge dominerade detta forskningsfält, och som tolkar processer och domar mot (kvinnliga) häxor som en del av och i relation till samhällets patriarkala strukturer. Lahti konstaterar på många ställen att det inte har funnits en enda orsak till häx- och trolldomsprocesser, utan att orsak och verkan ofta har varit långt mer komplicerad (något som i och för sig kanske är mera regel än undantag i den historiska verklighet forskare studerar). Lahti kunde gärna ha lyft fram och resonerat ännu mera och tydligare kring denna mångfald av samtida orsakssammanhang. Nu tar hon bara delvis avstånd från idén om att man kan applicera en eller två tydliga tolkningsmodeller på företeelsen.

Lahti knyter förtjänstfullt sin egen forskning till tidigare finländsk och internationell forskning. Relationen mellan den egna undersökningen och den äldre forskning som Lahti bygger på hade dock gärna fått vara ännu tydligare artikulerad. Vilket resonemang som bygger på den egna undersökningen och vilket som återger och diskuterar tidigare forskning är inte alltid tydligt i texten. Särskilt frågan om relationen mellan Lahtis egna undersökningsresultat om det sena 1700-talet och den tidigare finländska forskningen om 1600-talets häx- och trolldomsprocesser hade mycket gärna kunnat ges en mera omfattande diskussion. Lahti hade kunnat vara mera modig med att tydligare lyfta fram, diskutera och ge ut-

rymme för sina egna rön. Analysen av den egna empirin hade gärna fått fördjupas och göras mera explicit. Empirin är nu ofta dold i fotnoter där Lahti ger empiriska belägg för det hon hävdar. Själva forskningsinsatsen är på det här sättet i för hög grad dold i notapparaten, vilket inte är en lyckad lösning. Lahti kunde, menar jag, gärna ha varit modigare också i sin kritiska diskussion med tidigare forskning. Hon är ofta onödigt försiktig och anspråkslös med att föra fram belägg och slutsatser som hon har dragit utgående från den egna källforskningen.

Med ett modigare grepp hade Lahtis egen forskning kommit tydligare fram. Emmi Lahti har nämligen gått igenom ett stort källmaterial och har i det funnit ny kunskap på ett område som redan har undersökts ur flera perspektiv. Ett viktigt rön är att män oftare än kvinnor anklagades för trolldom under 1700-talets sista decennier, både i västra och östra Finland. Lahti kan här lägga fram empiri som ifrågasätter den av tidigare finländsk forskning fastställda indelningen i en östfinsk och västfinsk kultursfär, med Nöteborgsfredens (1323) lite otydliga diagonala gräns som vattendelare mellan två olika kulturer. Dessutom resonerar Lahti på ett övertygande sätt mot uppfattningen att trolldom och häxkonster i sig skulle ha varit en könskodad företeelse. Både män och kvinnor har utövat svartkonster, men i olika sammanhang och på olika platser. Skillnaderna har berott på att mäns och kvinnors arbetsfördelning och verksamhetsfält skilde sig på grund av samhällets genusstrukturer. Kvinnors häxkonster som utövades i hemmet var inte nödvändigtvis lika lätta att upptäcka för utomstående, medan män som utövade trolldom på begravningsplatser lättare kunde bli tagna på bar gärning.

Stora förändringar i det sena 1700-talets samhälle, såsom spridning av läskunnighet, böcker och upplysningstänkande, samt förändringar i tron, sekularisering och kristna väckelserörelser som betonade den personliga tron, syns inte i särskilt hög grad i Lahtis ar-

bete, även om dessa förändringar hör till bakgrundsfaktorerna som långsamt ledde till att trolldomsprocesserna minskade och slutligen försvann då man inte längre uppfattade svartkonst som ett allvarligt brott. Dessa förändringar i samhället ledde inte nödvändigtvis till att trolldom försvann i en vardagskontext, vilket undersökningar om folkkultur som Lahti använder har visat. Mentaliteter förändras långsamt, och Emmi Lahti kan visa att både förkristna och kristna föreställningar länge existerade sida vid sida. Vardagliga föreställningar om trolldom och vardagshäxkonst existerade, och kunde leda till rättsprocesser, långt efter 1600-talets stora häxprocesser i Norden och resten av Europa.

Avhandlingens uttalade målsättning att kartlägga en mentaliteternas långa historia är ambitiös och helt central, eftersom sådana strukturer förändras långsamt. Som Lahti på ett övertygande sätt kan visa är det viktigt att undersöka mentaliteter och världsbild för att förstå betydelsen av häxkonst och trolldom som en del av vardagen och livet under tidigare århundraden. Största delen av trolldomsfallen som kommer upp i det rättsliga materialet är mycket vardagliga. Man använde trolldom för att bota sjuka, få tillbaka stulen egendom, försäkra sig om framgångar i rättsprocesser eller för att väcka någons kärlek. Lahti visar att trolldom och magiska praktiker var en levande del av den tidigmoderna människans liv. Tradition, sociala relationer, normer och bruk, påverkade hur man förhöll sig till häxkonst. Under flera århundraden såg myndigheterna häxkonst och trolldom som ett brott mot Gud och överheten och således som ett hot mot samhällsordningen. Under 1700-talet förändrades eliternas och överhetens världsbild, och på 1800-talet uppfattades inte magiska föreställningar och bruk längre på samma sätt som farliga eller brottsliga mot samhället. Överheten reagerade inte längre på folklig häxkonst med rättsprocesser, utan med upplysningsverksamhet.

Emmi Lahti bedriver grundforskning i ordets egentliga betydelse. Hon tillför genom omfattande källstudier ny kunskap om sitt ämne och knyter sina egna forskningsresultat till tidigare forskning om häxor, häxkonst och trolldom i det svenska riket, särskilt i Finland. Hennes undersökning omfattar stora delar av landet, utom Lappland och södra Finland. Trots att avhandlingens underrubrik begränsar ämnet till 1700-talets andra hälft tecknar Lahti en bred båge från 1600-tal till 1800-tal. I viss mån kommenterar hon också trolldom och föreställningar om magiska fenomen i vår egen samtid. Häxkonsten i det sena 1700-talets värld placeras således i en bred tidsmässig kontext och Lahti påminner på ett fruktbart sätt om betydelsen av att betrakta både kontinuitet och förändring över en lång tidsrymd.

Undersökningens styrkor är att Lahti genom domstolsmaterial kan ge en helhetsbild av trolldom och häxkonst under 1700-talets andra hälft i en del av det dåvarande svenska riket, och att hon därmed lyckas ifrågasätta och nyansera uppfattningar om två kultursfärer i det tidigmoderna Finland samt föra en kritisk diskussion om betydelsen av kön i tolkningen av häxkonst och trolldom som fenomen. Tyvärr lyckas Lahti inte lika bra i sin strävan att öppna nya, egna metodologiska eller teoretiska synpunkter på trolldom och häxkonst under 1700-talet. Delvis beror detta på att hon inte vågar distansera och profilera sin forskning mot tidigare forskning, i synnerhet finsk, delvis på att hon kanske för mycket försöker få sina resultat att passa in i de teoretiska förklaringsmodeller som hon har valt att diskutera. Undersökningen går inte heller helt fri från avhandlingarnas skötesynd, att många teorier och teoretiska begrepp beskrivs och lyfts fram, men inte riktigt alla kommer till verklig användning i arbetet. Emmi Lahtis avhandling är, oaktat dess varierande kvalitet, ett intressant nytt inlägg om ett redan utforskat ämne, och hon kan visa att det fortfarande finns frågor

gällande trolldom och häxkonst som vi inte har svar på.

Johanna Ilmakunnas

Hugo Nordland, *Känslor i krig: Sensibilitet och emotionella strategier bland svenska officerare 1788–1814* (Höör: Agering, 2015). 282 pp.

Mellan åren 1788 och 1814 utkämpade Sverige hela fyra krig: Gustav III:s krig mot Ryssland 1788–90, pommerska kriget 1805–07, finska kriget 1808–09 samt de tyska och norska fälttågen 1813–14. Oroligheterna satte de svenska befälhavarna på prov – inte bara militärt, utan också känslomässigt. I sin avhandling *Känslor i krig* undersöker historikern Hugo Nordland hur krigets sorger och vedermödor upplevdes av tidens svenska officerare. Källmaterialet består huvudsakligen av dagböcker, brev och memoarer, som närläses utifrån frågeställningar av typen: vad ses som plågsamt och kvalfullt? Hur beskrivs det? Vilka emotionella strategier tillämpas för att hantera krigets lidande? Nordland söker den personliga erfarenheten och hävdar att denna framträder tydligast i så kallade ego-dokument, texter där den skrivande själv deltar i skeendet.

Ett trettiotal skrivande officerare lyfts fram i studien. Många av männen flimrar anonymt förbi, medan andra griper tag i läsaren med sina vittnesmål om krigets hårda verklighet. Befälhavaren Carl Johan Adlercreutz skriver i ett brev till hustrun Margareta Beata: ”Du kan aldrig föreställa dig alt det elände jag lidit sedan wi skilgdes åt, och så mycket ont den fatiga såldaten och alt det våld man måst begå emot sina vänner [...] hjertat blöder vid åtankan häraf, och jag tilsluter mina ögon för alt som redan skiedt, och ännu förestår” (s. 215). Kapten Joachim Zachris Duncckers brev formligen dryper av saknad efter fru och barn och han påstår upprepade gånger att ovisshet

ten om deras välmående är "dödande" och förgiftar allt (s. 105). Att få ta del av officerarnas egna ord förhöjer läsoplevelsen.

Nordland presenterar ett tvådelat syfte. Å ena sidan vill han "kartlägga en repertoar av strategier för att hantera lidande som fanns tillgängliga under undersökningsperioden" (s. 16). Alltså, ta reda på vilka metoder som officerarna använde för att klara av krigets många sorger och prövningar (i modernt tal ibland kallade "copingstrategier"). Sveriges officerskår beskrivs, med Barbara Rosenweins terminologi, som en egen känslologemenskap, präglad av särskilda normer och föreställningar om vad som fick kännas och uttryckas.

Å andra sidan finns målet att undersöka hur det sena 1700-talets sensibilitetsnormer påverkade den svenska arméns befäl, traditionellt sett associerade till stoiska och rationella ideal. På så vis lämnar avhandlingen ett intressant bidrag till den historiska maskulinitetsforskningen, även om genusfrågan inte är en huvudpoäng utan snarast fungerar indirekt i studien. Nordland positionerar sig desto mer omsorgsfullt i förhållande till fältet "ny militärhistoria", en forskningsinriktning från 1970-talet som studerar krig utifrån ett kulturhistoriskt perspektiv, ofta centrerat kring "vanliga" människors erfarenheter. En rad utländska forskare redovisas, av varierande relevans för avhandlingens problemformulering. Ingen svensk historiker har ens undersökt någonting liknande under ungefär samma tidsperiod.

Angelägenheten i Nordlands projekt framträder här tydligt. Att han själv inte trycker mer på detta kan förvåna. I stället för att betona det unika och specifika, motiverar han sin studie genom att gång på gång hänvisa till allmängiltiga, transhistoriska eller nutida fenomen, så som förekomsten av posttraumatiskt stressyndrom hos hemvändande afghanistanveteraner. I mötet med det förflutnas känslövärldar ser vi vår moderna verklighet med nya ögon, menar Nordland. Det är ett slags argument som ofta

brukas i syfte att skapa intresse kring historia (jag har själv använt det vid flera tillfällen). Samtidigt signalerar det på ett olyckligt sätt att den historiska kunskapens betydelse styrs av dess praktiska tillämpbarhet i nuet och att den således saknar egenvärde. I längden gör Nordlands anspråk på allmängiltighet att studien orättvist framstår som mindre angelägen, för hur mycket han än understryker materialets relevans för vår tid, säger det ändå mest om den tid som avhandlas. Bokens allra sista avsnitt, *En blick på samtiden*, utgör dock ett undantag och öppnar för vidare diskussioner om krigets följder genom att skapa en länk mellan nu och då.

Framför allt knyter avhandlingen an till det ständigt växande forskningsfältet känslöhistoria. Nordland betraktar känslor, eller emotioner, som föränderliga över tid och intresserar sig för hur de har skiftat funktion och symbolvärde genom historien. Förändrade omständigheter kan göra att en känsla försvinner ur det kollektiva medvetandet, måhända för att återuppstå i en annan form många år senare. På samma sätt kan helt nya känslor skapas när samhället omdanas. Nordland låter bli att ge en inrutad teoretisk definition av vad som hör hemma i kategorin "känsla" och säger sig kort och gott vilja undersöka de "reaktioner och förnimmelser som inte är direkt underställda viljan" (s. 52) – en flexibel avgränsning, inspirerad av filosofen Martha Nussbaum, som inte tvingar in militärernas erfarenheter i ett förutbestämt tolkningsmönster.

Analysen av källmaterialet är uppdelad i tre kapitel: *Kontakten med bemmet*, *Relationer i krigets vardag* och *Striden*. Vart och ett representerar en egen arena för lidandehantering. Det första behandlar förhållandet mellan officeren i fält och de anhöriga därhemma – en kontakt som främst upprätthölls med hjälp av brev. 1700-talets brevgenre påverkades starkt av franska stilideal, som hyllade det spontana, innerliga samtalen på bekostnad av den klassiska retorikens strikta regelverk. Brevskrivaren manades

att låta bläcket flöda direkt från hjärtat och behålla en lätthet i tanken. Det frispråkiga modet avspeglas i officerarnas korrespondens; till exempel innehåller breven betydligt fler vittnesmål om lidande än vad dagböckerna gör. Befälhavarna ansattes av saknad, hemlängtan och oro över de närståendes välbefinnande – känslor som de ofta sökte betvinga genom att hänvisa till sin plikt, ära och manlighet. Major Sten Sture skriver: "en karl är en karl och bör ej som en käringer sitta hemma sin werld igenom för att knyta myggpäll och slå ihjäl flugor så länge man orkar något annat som är nyttigare och kan gagna sitt Fädernesland" (s. 119).

Nästa kapitel granskar hur relationerna i fält hjälpte befälhavarna att klara av krigets prövningar. Nordland identifierar tre särskilt viktiga relationstyper: personlig vänskap (mellan officerare), faderskärlek (mellan officeren och soldaten) och kamratskap (idealtillståndet inom förbandet). För att en intim vänskap skulle kunna uppstå krävdes nästan alltid att parterna stod nära varandra i rang, även om de sociala gränserna ibland överskreds på grund av ovanliga omständigheter.

1700-talets sensibilitetsvurm påverkade officerarnas sätt att manifestera vänskap. De skrev förtroliga, ömsinta brev till varandra och uttryckte sitt djupa deltagande i vännens sorger och glädjeämnen. I festsammanhang förenades man i den rituella brorsskålen, en ömsesidig och starkt symbolladdad hedersbetygelse män emellan. Skildringen av officerarnas relationspraktiker är både lärorik och intresseväckande. Däremot finns det brister i resonemanget om den tidigmoderna synen på vänskap. Nordland framhåller att kärlek associerades till ordning och förnuft, medan vänskapen ansågs nyckfull och mottaglig för tvära känslokast. Generaliseringen görs en smula lättvindigt och underbyggs inte med tillräckliga källhänvisningar, vilket vore önskvärt eftersom den faktiskt förefaller aningen tivelaktig. Jämförelser mellan sävlig äktenskaplig kärlek och hetsig passionskärlek återkommer ständigt i litteratur

från 1700-talet; att kärlek och vänskap ställs mot varandra enligt samma rollfördelning kan jag inte minnas att jag någonsin har stött på. Tvärtom visar Jon Helgason i avhandlingen *Hjärtats skrifter* (2007) hur vänskapen under den tidigmoderna perioden liknades vid Olympens eld, en ädel låga som, till skillnad från kärlekens lynniga flammor, aldrig slocknar.

Det avslutande analyskapitlet behandlar striden: mytisk, farofylld och – ovanlig. Enligt Nordlands uppskattning stred militärer i snitt bara en eller två dagar per år. Ändå spelade striden en central roll i officerarnas föreställningsvärld. Flera av dem tycks betrakta "elddopet", soldatens första gång i strid, som ett slags magisk initiationsrit där människans sanna jag uppenbaras. I ett sådant läge förväntades en hedersam krigare känna, eller åtminstone visa prov på, mod, kyla och ståndaktighet, medan den så kallade pultronen, avskydd och bespottad, i stället blev skräm. Rädsla var starkt stigmatiserande och Nordland noterar att det råder en påtaglig tystnad kring personliga rädslor i officerarnas texter. Värnandet om den individuella äran motiverade männen att trotsa faror och dölja sin fruktan.

Striden utgör den arena där lidandet, det psykiska såväl som det fysiska, antog sin mest akuta form. För befälhavarna räckte det inte heller att uthärda sina egna känslor – de bar ett stort ansvar för soldaternas lidandehantering och måste sporra mannarna att stå kvar i leden även under kraftig beskjutning. Slagfältet var en plats för fruktansvärda scener. Flera officerare beskriver hur de, ställda inför synen av död och lemlästade kroppar, dövar sina känslor för att kunna tolerera misären. Huruvida det sedan rör sig om en medveten emotionell strategi eller en automatisk reaktion på den extrema känslomässiga påfrestningen är omöjligt att säga. Avtrubbningen var dock inte oproblematis. Officerarna verkar nästan förvånade över sitt kallsinne, påtalar det barbariska i att ta så lätt på mänskligt lidande och intygar att de skulle ha agerat annorlunda i fredstid. Kap-

ten Carl Johan Ljunggren skriver: "En sådant massakrerande vid kallt blod skulle ha åsetts med fasa under lifvets vanliga, fredliga förrättningar; men här gjorde det föga intryck, åtminstone på mig, som ändå tror mig vara fullt ut så blödsint som någon annan. Hvaraf kom det? [...] I en sinnesförfattning, då man utan betänkande offerar sitt eget lif, måste man lika ringa akta sin nästas" (s. 221). Officerarnas ambivalenta inställning till sin känslöbedövning tolkar Nordland som ett ifrågasättande av det stoiska krigaridealet, där förnuftet förväntas trycka undan känslan.

Arméofficerarnas skrifter visar sig utgöra ett tacksamt material för känslöhistoriska efterforskningar. Nordland har emellertid valt att inte inkludera några ego-dokument producerade av flottans officerare, eftersom dessa sägs påbjuda en "komparativ ansats" i förhållande till arméofficerarnas texter. Motiveringen är en smula knapphändig och klargör inte varför den eventuella skillnaden mellan två närbesläktade befälstyper vore mer problematisk än de redan existerande komparativa faktorerna: ålders- och generationsskillnader, variationer i officerarnas utbildningsgrad, geografiska härkomst samt sociala bakgrund, de rent genre-mässiga olikheterna ego-dokumentem emellan, et cetera.

I sin helhet visar avhandlingen ändå tydligt på sensibilitetens genomslag i den svenska officerskåren, framför allt vad gäller brevskrivning och vänskapsrelationer. Samtidigt tycker jag mig se att den nya, sensibla hållningen ofta fick ge vika för ett mer traditionellt normsystem, med fokus på självbehärskning och känslökyla, i krisartade situationer, till exempel när en befälhavare skadades eller blev vittne till död och förödelse. Nordland konstaterar att känslornas roll i officerarnas föreställningsvärld inte går att sammanfatta på ett enkelt sätt. Ibland mobiliserades de som en strategi för att hantera lidande och andra gånger gav de själva upphov till olust och bedrövelse. Inte sällan stod de i konflikt med varandra.

Studiens resultat hjälper till att ytterligare dementera den kritiserade bilden av 1700-talet som ett rationalitetens tidevarv. Nordland har skrivit en tillgänglig och medryckande bok som utgör angelägen läsning för både militär- och känslöhistoriker. Jag tror även att den kommer att engagera människor utanför den akademiska världen som vill fördjupa sina kunskaper om krigets mörka och känsliga väsen.

Vera Sundin

Brita Planck, *Kärlekens språk. Adel, kärlek och äktenskap 1750-1900*, (Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet 2014). 201 pp.

Brita Plancks avhandling *Kärlekens språk. Adel, kärlek och äktenskap 1750-1900* handlar om synen på kärlek och hur ofta kärleken styr äktenskapsbildningen inom adeln under 1700- och 1800-talen. Ett syfte är att undersöka hur adeln sett på kärlek under dessa århundraden, ett annat om, och i så fall hur, upplevelsen av kärlek förändrades under denna tidsperiod. Avhandlingen består av två delar där den första är en analys på makronivå och den andra en studie på mikronivå. I den första delen används både kvalitativ och kvantitativ metod, och Planck undersöker ett källmaterial som omfattar ungefär 300 äktenskap och skärskådar de normer som adeln förhöll sig till vid äktenskapsbildning. Två huvudfrågor lyfts fram 1) Vem hade makten över äktenskapet, och hur stort inflytande hade den enskilda individen? 2) Hur resonerade man inom adeln vid val av äktenskapspartner? Hur värderades faktorer som börd, besuttenhet och kärlek? Tryckta memoarer och dagböcker utgör källorna för denna del.

Brita Planck utgår från flera olika teoretiska perspektiv. Ett är tesen om den romantiska kärleken, som enligt en klassisk tolkning

handlar om att äktenskap ingångna av kärlek inte blev vanliga förrän i slutet av 1700-talet och senare. Tidigare ansågs börd och ekonomiska villkor vara viktigare som grund för ett äktenskap. Det andra teoretiska perspektivet är hämtat från Niklas Luhmanns teori om att kärleken förändrats över tid, att de känslor vi idag definierar som kärlek tidigare såg annorlunda ut. I äldre tid kopplades kärleken, enligt Luhmann, samman med "galanteri" och en vilja att behaga, medan vi från och med slutet av 1700-talet ser en utveckling där kärlek började associeras med vänskap och mer börjar likna vår nutida uppfattning. Den tredje teoretiska utgångspunkten för avhandlingen är hämtad från William Reddys begrepp "emotiv". Det innebär att uttalanden om känslor kan framkalla eller förstärka dem. Om någon säger "Jag älskar dig!" så framkallas den känslan, enligt denna ståndpunkt.

I avhandlingens första del kullkastar Brita Planck flera av de tidigare föreställningarna om äktenskapsbildning inom adeln. Exempelvis finns det en idé om att adelsflickor gifte sig mycket tidigt, ofta redan i tonåren. Plancks resultat visar dock att flickorna i regel var över tjugo år när de gifte sig. De var unga, men inte extremt unga. Äktenskap över ståndsgränserna var inte heller helt ovanliga. Pengar, ett ekonomiskt kapital, men även ett kulturellt, kunde uppväga bristen på adelskap. Det är tydligt att man inom adeln gärna ville gifta sig av kärlek, men det var ovanligt att gifta sig långt under ståndsgränserna. Ett flagrant exempel på att sådant ändå kunde ske var Margareta Sofia Silfverskiölds (f.1755) äktenskap. Hon gifte sig med sin mors betjänt, trots släktens motstånd. Margareta Sofia hade hunnit bli trettio år innan hon genomtruffade giftermålet, och hon var känd för "häftigt sinne och ostyrd begärelser". Men det var inte alltid som kärleken fick sista ordet. En del män kunde aldrig realisera sina giftermålsplaner eftersom de inte lyckades skapa en ekonomisk grund för ett äktenskap, och en ung kvinna som inte blivit gift

kunde skylla detta på att hon inte var i besittning av "ett fullt penningeskrin" vilket hade kunnat avhjälpa situationen. Brita Planck ger i avhandlingen också exempel på kvinnor som, i avsaknad av andra försörjningsalternativ, sade ja till män som kunde försörja dem men som de inte älskade.

Trots det, menar hon att det fanns en föreställning om att kärlek och äktenskap hörde samman, och att denna idé var rådande under hela undersökningsperioden. En skillnad i synen på äktenskap mellan personer från olika samhällsklasser var att under 1700-talet ansågs tanken att ingå äktenskap med en underlydande löjeväckande, som exemplet med Maria Sofia Silfverskiöld, medan det i slutet av 1800-talet förvandlats till ett romantiskt motiv.

Ett annat resultat i denna del är att övervakningen av döttrarna var hårdare under 1800-talet än under 1700-talet. En förklaring kan ligga i att man under 1800-talet fäste större vikt vid sedlighet, en annan i adels strävan att markera skillnad gentemot borgerligheten. Kanske börden betonades mer allt eftersom adelns politiska och ekonomiska makt försvagades medan borgerligheten stärkte sina positioner under 1800-talet. Ståndssamhället ifrågasattes mer än tidigare. Men, Plancks bild är att kvinnor trots allt hade ett visst handlingsutrymme att välja make, trots övervakning. Främst gällde det att gifta sig över huvudet: ödet att åldras som ungmö var inte avundsvärt, och den ogifta hemmadottern kunde också bli en ekonomisk belastning för släkten.

Som grund för analysen i del två av *Kärlekens språk* finns brevkorrespondenser mellan två förlovade par. Dels breven mellan Carl Sparre och Ulrika Strömfelt från sommaren och den tidiga hösten 1756, dels brevsviden mellan Fredrik von Essen och Aurore Brahe från våren 1858 till sommaren 1859. Den förstnämnda brevväxlingen omfattar 71 brev och den andra 87. Breven från 1700-talet är företrädesvis skrivna på franska. De frågor som står i fokus i denna avhandlingsdel är 1) Hur såg en

kärleksrelation ut i mitten av 1700-talet och i mitten av 1800-talet? Finns det skillnader? I så fall, varför? 2) Hur förändrades emotiven, uttrycken för kärlek, över tid? Hur påverkades upplevelsen av kärlek av detta? 3) Kan förändringarna förklaras utifrån perspektiven på uppfattningen av kärleken?

Efter att ha presenterat huvudpersonerna och källorna i kapitlet "Brev och biografica", skildrar Planck därefter i avsnittet "Brev som relationsarena" hur det vardagliga samtalet, med utbyte av skvaller och gemensam planering för framtiden knyter samman kontrahenterna. Att anknyta till gemensamma minnen och göra upp planer för kommande dagar tillsammans var ett sätt att stärka relationen och skapa ett *vi*.

I kapitlet "Brev som kärleksmedium" analyseras känslouttrycken i breven och förändringar i uttryckssätt mellan 1700- och 1800-talen. Breven mellan Sparre och Strömfelt på 1700-talet beskrivs som experimenterande, och Planck menar att parets känsllosamma och sentimentala brev dels är kopplade till tidens normer och konventioner, dels är uttryck för en ny förståelse av vad kärlek är. Hon poängterar att genom att skriva "jag älskar dig" så framkallas och förstärks också denna känsla. Hon anknyter här även till den pietistiska väckelsen, som påverkade många på 1700-talet och som kännetecknades av ett känslösamt och yvigt språkbruk. Brevväxlingen mellan von Essen och Brahe är betydligt mer prosaisk men tycks sträva efter att bygga upp en gemensam identitet mellan fästfolket. Även i de breven menar Planck att upprepadet av kärleksfulla fraser var ett sätt att förstärka känslan mellan de två. Detta fenomen har inom psykologin kallats för *priming*, en term som även Brita Planck anknyter till.

I Plancks avhandling finns intressanta slutsatser att fördjupa sig i och vidareutveckla, men det hade varit förtjänstfullt och fruktbart om Brita Planck kopplat samman sina resultat mer med tidigare forskning i ämnet. Min egen

bok *Kärlekens villkor. Tre kvinnoöden 1780-1880* (1998) analyserar också en brevväxling från 1700-talet, nämligen de 68 breven från 1796-1798 mellan adelsmannen Carl Rappe och den rika köpmansdottern Bernera Santesson (*Kärlekens villkor* s. 25-41). Även här möter vi utbroderade och känslomättade formuleringar om kärlek, fast i detta fall från mannens sida, medan den betydligt yngre kvinnan var avsevärt mer återhållsam i sina ordval. En intressant omständighet i min bok var även brevväxlingen mellan den uppvaktade kvinnan och hennes lärarinna, som haft Bernera som elev i sin flickpension. Denna lärarinna menade att man visst inte behövde vara kär för att gifta sig och att man borde tacka ja när ett gott parti erbjöds. Själv hade hon gift sig för att hennes bror rekommenderade maken som en hederlig karl, och sammanfattar sitt äktenskap efter detta förnuftiga val som lyckligt. I korrespondensen mellan dessa kvinnor diskuteras just synen på kärlek, och om kärlek var nödvändig för ett lyckligt äktenskap. Det samtalet kunde haft en plats i Plancks diskussion av ämnet. Även Arne Jarricks *Kärlekens makt och tårar. En evig historia* (1997) borde ha lyfts fram och diskuterats mycket mer. Sannolikt påverkade pietismen språkbruket i fler genrer än den religiösa under 1700-talet, vilket Planck kommer in på, men inte analyserar djupare. Karin Johannissons "Att skriva känslornas historia – går det?" finns inte heller med i diskussionen, trots att artikeln finns med i litteraturlistan, liksom de ovan nämnda böckerna, men diskuteras inte i avhandlingen.

Vi kan fundera över om vi över huvud taget kommer åt hur känslor upplevdes av en annan människa i en annan tid. Författaren ställer själv den frågan på sid.20 i avhandlingen, och den hade med fördel kunnat problematiseras mer. Ytterligare frågor att ställa är hur stor roll genren spelade: hur förväntades man skriva i en viss tid? Detta berörs men hade med fördel kunnat utvecklas mer. Även brevskrivarnas ålder och utbildningsnivå är viktig i sammanhanget. I

det fall jag hänvisade till i *Kärlekens villkor* hade detta stor betydelse: kvinnan var mycket yngre än mannen och inte lika välutbildad, vilket ledde till osäkerhet i förmågan att uttrycka sig på lämpligt sätt i ett brev. Personligheten är också en faktor att räkna med, hur en person brukade skriva rent allmänt, och ibland finns flera olika brevsviter från samma person till andra, vilket gör att en jämförelse blir möjlig. Här finns alltså flera olika frågor att begrunda när det gäller hur kärlek uttrycktes i brev.

Ännu en fundering gäller vilka slutsatser vi rent generellt kan dra utifrån ett begränsat material. Där hade analysen av de brevkorrespondenser som Brita Planck har i fokus med fördel kunnat jämföras med annan forskning på området. En sådan jämförelse hade kunnat ge Plancks resultat bärkraft i ett vidare sammanhang. Några slarvfel som störde är att histori-

kern Christina Douglas ibland kallas för Marie Douglas, och etnologen Angela Rundqvist får heta Agneta Rundqvist på sina ställen.

Sammanfattningsvis är *Kärlekens språk. Adel, kärlek och äktenskap 1750-1900* en intressant avhandling om ett ämne som engagerar. Den lyfter fram tankeväckande resultat om adelns syn på kärlekens betydelse för ett bra äktenskap, och kullkastar en del tidigare föreställningar om att börd och ekonomi främst var styrande faktorer. De kvantitativa bilagorna med uppgifter om äktenskap och äktenskapsåldrar är värdefulla och en av avhandlingens stora förtjänster. Dock kunde urvalet av källor ha diskuterats mer, och avhandlingens resultat mer knutits samman med annan forskning.

Eva Helen Ulvros

Gina Dahl, *Libraries and Enlightenment. Eighteenth-century Norway and the Outer World* (Aarhus: Aarhus University Press, 2014). 228 pp.

Libraries and Enlightenment is a wide-ranging title, which is however narrowed in the subtitle: *Eighteenth-Century Norway and the Outer World*. The aim of Gina Dahl's book is to inquire what knowledge of the outer world – the world beyond Europe – existed in the learned communities in eighteenth century Norway, as documented by the catalogues of private libraries. The book is divided into two parts. The first part of the book deals with the way in which the various parts of the world were present in libraries and the second part studies the content of the most frequently encountered works on Africa, Asia, Russia and America. Books dealing with the outer world were part of the broader category of *historia*, which leads the author to a discussion of the concept of history (chapter 1) and of the principles of classification (chapter 2). In chapter 3, Gina Dahl turns to an analysis of 63 book auction catalogues in relation to the category of *historia*.

Among the approx. 9000 volumes which (in the case of catalogues with clear subject divisions) are included or (in the case of catalogues without subject headings) could be said to be included in the category of *historia*, 4826 books which “display the world in a more di-

rect manner” (p. 69) are chosen for further statistical analysis in chapter 4. The vast majority of these books deal with Scandinavia, whereupon follows the European countries and unspecified works and lexicons (cf. Table 9, p. 65). 116 books deal with Russia, 371 with Asia, 177 with America and 80 with Africa. Among these Gina Dahl chooses the books with the highest number of occurrences in the library catalogues, and these books are dealt with in the second part of the book which turns from the quantitative analysis to a qualitative analysis: Johannes Rask and Georg Høst on Africa (chapter 5), Carsten Niebuhr and Paul Lucas on Asia (chapter 6), Adam Olearius and Peter von Haven on Russia (chapter 7) and Jens Kraft and Antonio de Solís on America (chapter 8).

Gina Dahl is an experienced author of English language monographs. With Brill she has published the *Book Collections of Clerics in Norway, 1650–1750* (Leiden – Boston, 2010) and *Books in Early Modern Norway* (Leiden – Boston, 2011). According to the preface, it was when she was writing her book on *Books in Early Modern Norway*, that Gina Dahl became aware of the “high number of books portraying non-European peoples and cultures included in Norwegian eighteenth-century book collections” (p. 7), and the book was written thanks to a post-doctoral scholarship from the Research Council of Norway,

during which Gina Dahl was attached to the University of Bergen.

Gina Dahl's book is part of a recent resurgence of interest in auction catalogues as a source to Scandinavian book history. The Danish book historian Harald Ilsøe has published an overview of book auction catalogues, *Biblioteker til salg, om danske bogauktioner og kataloger 1661-1811* (Copenhagen 2007) and Lis Byberg has published her doctoral dissertation on book auctions in the Norwegian literary public sphere *Brukte Bøker Til Bymann Og Bonde, Bokauksjonen i Den Norske Litterære Offentlighet 1750-1815* (Oslo, 2007).

In his unpublished manuscript on Danish private libraries (The Royal Library, Copenhagen, NKS 3680 quarto), which Lis Byberg used as an epigraph to her book, Christian Bruun stated that much profit can be gathered from reading book auction catalogues but that such a reading requires both certain preconditions and a purpose. Gina Dahl has these preconditions and the clearly stated purpose. Her book is a welcome examination of what learned people in Norway might have known about the outer world in the 18th century, and the fact that the book is written in English makes it a welcome contribution to the discussion of the difficult penetration of enlightenment culture in Scandinavia. Since it is a book that also invites discussion, I would now like to question in turn the corpus, the concepts, the periodization and the methodology of the book.

The amount of source material used for the book is impressive. Gina Dahl has chosen 63 book auction catalogues published in the period 1751-1809 (all listed in appendix 3, pp. 214-219) – “about half of the catalogues that survive from that period” (p. 24). For the same period (1751-1809), *Bibliotheca Norvegica* lists 87 catalogues of private book collections – plus catalogues of common libraries and reading societies and catalogues of various books (with no owner's name).

Among those private libraries which have been excluded from Gina Dahl's study we find all the surnames starting with C, such as Chezaulx (1801), Clitau (1754), Cold (1761), Collin (1802), Collin (1756), Cramer (1804).

We are told by Dahl that the 63 catalogues were selected because they were “available for consultation in the National Library (Oslo) and the Gunnerus Library (Trondheim)” (p. 24, n. 63). But this does not explain why catalogues from the period which are also available for consultation in those libraries, have not been used.

Why have the important libraries held by Johan Ernst Gunnerus and Carl Deichmann – as documented in catalogues from 1774 and 1790 – been excluded? The reason is not stated.

If the interest was in “how the world was presented to educated Norwegians”, the catalogues of common libraries and reading societies could also have been examined. For instance: *Catalogus over de Bøger, som for nærværende Tiid findes paa det hæderlige Bergenske Studenter-Societets Bibliothecque, efter Societets Brødrenes fælles Samtykke og til fælles Nytte* (Bergen, 1758). And if the interest was in the book trade, some of the catalogues of books for sale which do not necessarily stem from named owners (Grouped under the heading “Forskjellige falbudte bøger” in *Bibliotheca Norvegica*) might have been examined.

This kind of research requires clearly defined concepts. Gina Dahl uses the term “bestseller” and “bestselling” (cf. table 8, p. 61) for the books with the highest number of occurrences in the private libraries. A part from the fact that a “bestseller” denotes a 20th century phenomenon, a high number of occurrences in library catalogues is not necessarily equivalent to bestseller status, and if one were looking for bestsellers one would definitely have to look elsewhere as well. The term “bestseller” normally implies numerous editions of the same

book, but the translation of Antonio de Solís by Birgitte Lange was only published once, in 1747. Moreover, books sold at auctions normally reemerged in other private libraries, from which they would later be sold off at auctions. For instance, Gabriel Naudé's *Jugement de tout ce qui a esté imprimé contre le cardinal Mazarin depuis le 6 janvier jusqu'à la déclaration du 1er avril 1649* also known as *Mascurat* appears in many Danish 18th century library catalogues without having ever been a bestseller. "Collector's favorite", or "revenant" might be a more appropriate term than bestseller.

The book seems to equate enlightenment and books dealing with the world outside Europe. Even though enlightenment authors were indeed interested in exploring the world, the link between the enlightenment and books on the outer world is not a necessary one. The underlying problem is highlighted by the following paragraph:

"Following Gutenberg's invention of movable type, texts about other peoples and their cultures were printed and distributed in large number. The Norwegian context mirrors this phenomenon: books on other worlds constitute the most rapidly growing category of writings in the Norwegian Enlightenment Library" (p. 10).

What about the 300 years separating Gutenberg's invention and the Norwegian Enlightenment Library? The renaissance was the age of overseas discovery and expansion. In his book, *The Book in the Renaissance*, Andrew Pettegree devoted the chapter "Science and Exploration" to the profound impact which the voyages of discovery and exploration made on the book: "Through the course of the [16th] century, as the books of description multiplied, [a]n explicit affirmation of the superiority of knowledge derived by observation became a commonplace among writers who aimed, by their description, to encompass the world." (Andrew Pettegree: *The Book in the Renaissance*. Yale UP, 2010, p. 285). The first Dan-

ish book auction catalogue dates from 1661, but there were private libraries before the book auction system was introduced – and for instance Christian Barnekow's late 16th century library, which has been investigated by Federico Zuliani shows a keen interest in political history and in the world beyond Europe.

It could be argued that the ethnographic book started in the 16th century and not in the 18th century. As a case in point, I would like to cite an example, which is also cited by Pettegree: An early 16th century attempt at a description of the parts of the world was originally published in Latin in 1520: *Librorum trium iobannis Boemi de omnium gentium*, and it was often reprinted and translated into several vernacular languages. A true bestseller! In the preface Joannes Boemus explained that he had written the book so that the great number of people who could not go out and discover the world themselves could learn about the rest of the world.

Gina Dahl also seems to imply (p. 43) that a new classification system including history emerged with Leibniz' classification system around 1700. But even though history which had existed as a discipline at Copenhagen University since 1635 was not turned into an examination subject (cf. p. 71) before 1732, history was present in library cataloguing long before. History was thus a distinct category in Konrad Gesner's, Francis Bacon's and Gabriel Naudé's classification systems (Ib Magnussen: "De humanistiske fag" in S. Dahl (ed.): *Nordisk Håndbog i Bibliotekskundskab*, bind 1, København, 1957, s. 49-51). In 1660 *Libri Historici* was a subject category in the catalogue of the newly established Royal Library in Copenhagen (cf. The Royal Library's Archive E3).

Where as the methodology in the first part of the book is clear, the methodology in the second part of the book is regrettably impressionistic. The content of the books are described in lengthy summaries with a focus

on the evaluations of the other and with no mentioning of secondary literature. I would have preferred shorter summaries of the texts themselves and more discussion with the existing secondary literature.

The modern edition of the *Voyage du sieur Paul Lucas dans le Levant*, which was published in 1999 with an introduction and notes by Henri Duranton, should at least have been integrated and included in the analyses. Instead, in the list of primary sources, Gina Dahl refers to a POD–print of the Parisian edition from 1714 of Paul Lucas printed by Kessinger Publications, which is one of the disputable publishers printing PDF-files derived from Google Books.

Birgitte Lange's translation of Antonio de Solís y Rivadeneira: *Historia De La Conquista De Mexico*, (1684), which was published in Copenhagen in 1747, appears fifteen times in Dahl's source collections (p. 165) and is therefore one of the two books analyzed in the chapter concerning America. Strangely enough, Gina Dahl treats the book as Birgitte Lange's work, so she gives a brief introduction to her life but none to Antonio de Solís y Rivadeneira's life. Linguistically, Gina Dahl is constantly on the verge of turning Lange into the author of the book: "The narrative form of the work written, or rather translated, by Birgitte Lange is complete contrast to that of Jens Kraft." (p. 178); "Through her purely historical account Lange (de Solís) wrote to show how the conquest of Mexico was allegedly accomplished" (p. 192); "From her sickbed Birgitte Lange engaged with a world distant in time and space and produced a book that would be a bestseller in Enlightenment Norway" (p. 200). When she does not refer to Lange as the originator of the book, she refers to the author with the compound "De Solís/Lange". We are told that Lange "is not just translator but also editor, for she omits passages that she characterizes as 'unreasonable fables'" (p. 178) – but this is a characteristic of many 18th century translators and not sufficient reason to turn her into the author.

In one of the entries in the catalogue of Carl Deichman (p. 259, nr. 2203), Birgitte Lange appears correctly as the translator and not as the author, and I would assume that the same holds true for some of the other auction catalogues: "Historien om Conqueten af Mexico af D. Ant. de Solis, oversat af Birgitte Lange. 2. Tom: I Vol: 1747".

Often, the translator's share in the importance of a work is not properly recognized, but in Lange's case Dahl is guilty of the opposite error: The translator is treated as an author and put on an equal footing with the author. Even though the Norwegian woman Birgitte Lange is an interesting figure whom I did not know before reading Gina Dahl's book, and her contribution to the history of translation is indeed an interesting one, focusing on Lange solely distracts the author's attention from other interesting questions which could have been raised.

The lack of discussion with fellow travellers distinguishes the second part of the book from the first part but is not limited to the second part. Lis Byberg's doctoral dissertation on book auctions in the Norwegian literary public sphere, *Brukte Bøker Til Bymann Og Bonde, Bokauksjonen I Den Norske Litterære Offentligheden 1750-1815*, figures in the bibliography but is only mentioned once in the book, in a note without substance, note 46 on p. 20. A further discussion with Lis Byberg's book could have been desirable. The single index with subjects and names of persons includes names of historical persons but excludes names of persons named in the secondary literature. This makes it more difficult for the academic reader to find the discussion with fellow travellers.

In her book, Gina Dahl tries to combine the two approaches; in the first part she studies book diffusion and book collecting and in the second part she studies the contents of books and their authors' contribution to the history of thought. Combining literary history

and history of books is a commendable enterprise but Gina Dahl does not entirely succeed. Whereas the first part is convincing, the second part is much less so.

In a certain sense Gina Dahl tries to approach the history of reading and the history of mentalities by determining which books were present and what ideas these books contained. The fact that these books were present in the libraries does not prove that they were actually read. One would have to look for signs of reading elsewhere: manuscript notes, citation, inspiration and imitation.

Academic publishing in the humanities faces on the one hand the “publish or perish”-tendency and on the other side an enormous amount of information available online. This situation should be encountered by new means of research publication. This is an inspiring and audacious book. Allow me therefore the audacity to state that parts of the results that the present book comprehends could instead – in another world – have been distributed as a combination of articles and as a set of open data (the content of the library catalogues or the bibliographical data concerning the 9000 volumes analyzed), which could have been evaluated and reused by other scholars.

Anders Toftgaard

Knut Dørum, *Frå undersått til medborgar. Styreform og politisk kultur i Noreg 1660 til 1884* (Oslo: Samlaget, 2016). 221 pp.

Freden i Kiel 1814 innebar slutet på Napoleonkrigen i Norden och ett av de viktigaste resultaten var att Danmark tvingades överlämna Norge till Sverige. Tillspetsat kan sägas att en flerhundraårig maktkamp mellan Danmark och Sverige här fick sin upplösning, med Sverige som segrare. Norge hade sedan slutet av 1300-talet varit i union med det danska riket och beslutet

i Kiel 1814 startade en norsk självständighetskamp som resulterade i grundlagen i Eidsvoll den 17 maj och valet av kronprins Kristian Fredrik till norsk kung. Svenskarna ingrep då militärt och efter ett kort krig etablerades den personalunion som förenade Norge och Sverige intill unionsupplösningen 1905.

Med händelserna 1814 i centrum har historikern Knut Dørum skrivit boken *Frå undersått til medborgar. Styreform og politisk kultur i Noreg 1660 til 1884*. Boken är en syntes av den norska politiska historien mellan åren 1660 och 1884. Den är tänkt att användas som lärobok för undervisning på universitetsnivå. Boken innehåller sammanlagt sex kapitel. Efter en kort inledning presenteras i kapitel två ideologin bakom den enväldiga staten Danmark-Norge mellan 1660 och 1814. Kapitlet tar avstamp i införandet av det danska enväldet 1660 och diskuterar det i förhållande till nordisk och internationell forskning om statsbildning under tidigmodern tid. Kapitel tre handlar om den politiska kulturen 1660–1814, preciserar som hur politiken fungerade i praktiken. Här står människorna i centrum och deras handlingsutrymme och möjligheter att påverka politiken diskuteras och presenteras.

I kapitel fyra ges bakgrunden till händelserna 1814. Framför allt diskuteras i vilken omfattning 1814 ska ses som ett brott med de enväldiga styrelseformerna, eller om också den nya författningen kan sägas vara präglad av kontinuitet från tidigare århundraden. Kapitel fem berör den politiska praktiken under perioden efter 1814 och diskuterar utvecklingen av offentlighet och demokrati under perioden fram till 1884. I kapitel sex summeras den forskning och de diskussioner som presenterats i boken. Framställningen avslutas med en litteraturförteckning och ett register.

Ett uttalat syfte med boken är att beskriva processen från envælde till folkstyre, genom att följa hur styrelseformerna och den politiska kulturen i Norge förändrades under perioden. Centralt för Dørum är de två olika

perspektiv som dominerat forskningen om tidsperioden. De sammanfattas i begreppen *interaktionsperspektivet* respektive *maktstatsperspektivet*. Det förstnämnda inkluderar historiker som velat understryka inslagen av förhandling och samarbete när det kommer till hur staten styrdes under tidigmodern tid. Ett huvuddrag inom detta perspektiv är att den enväldiga staten ses som tvingad till att söka samförstånd och samarbete för att driva igenom sin politik. Maktstatsperspektivet domineras istället av en syn på staten där statsledningen och de politiska eliterna – ofta med hjälp av tvång – sökte disciplinera och styra folket.

Förhållandet mellan de här två perspektiven, varav interaktionsperspektivet varit dominerande under senare år, utgör grunden för Dørum's viktigaste målsättning med boken. För det första vill han diskutera vilket av de två perspektiven som har mest fog för sig. Lyckades den enväldiga regimen skapa lydiga undersåtar genom att utöva sin makt, eller krävdes förhandling och samförstånd? För det andra vill han diskutera 1814 som brytpunkt med den politik som fördes under enväldet. Hur omfattande var egentligen de demokratiska tendenser som trädde fram i den nya grundlagen?

Bokens titel, *Frå undersått til medborgar*, ger en del av svaret på de frågor som Dørum ställer. I sin sammanfattning menar han att historikerna totalt sett har lagt större vikt vid kontinuitet än brott i deras beskrivningar av utvecklingen sedan 1600-talet. Han menar också att den tidigare forskningen visserligen har uppmärksammat de demokratiska inslag som fanns i författningen 1814, men att 1884, då parlamentarismen bröt igenom i Norge, har setts som ett större brott än 1814.

För egen del anser Dørum att 1814 var ett mer betydelsefullt brott i den norska utvecklingen än vad den tidigare forskningen har visat. Han menar att demokratiseringen av det norska samhället tog sin början 1814 och att det under perioden fram till 1884

växte fram en offentlighet som kom att både diskutera och försvara ett demokratiskt styrelseskick. Vidare menar Dørum att enväldet under 1600- och 1700-talen inte hade möjlighet att kontrollera befolkningen i så pass stor utsträckning som exempelvis historikerna inom maktstatsperspektivet velat se. Dessutom vill han lyfta fram det politiska handlingsutrymme som fanns för både allmogen och de politiska eliterna och som gjorde det möjligt till motstånd mot statsledningens politik, på olika nivåer.

Knut Dørum's bok är alltså en syntes av tidigare forskning, inte en historisk undersökning i sig själv. Med god hand för Dørum samman vad andra historiker sagt om den norska politiska historien. I princip sorterar han den tidigare forskningen efter de två dominerande perspektiven, samtidigt som han framhåller att få historiker enkelt kan kategoriseras som tillhörande enbart det ena eller andra läget. Texten är genomgående lättläst och det är mitt intryck att boken skulle fungera väl som kursbok på universitetet. Även den intresserade allmänheten, eller en svensk som behöver bättre kunskaper om norsk historia, har utbyte av texten.

Som med alla framställningar går det att ha synpunkter på vad som inte kom med. Dørum har valt att koncentrera sig på den politiska utvecklingen utifrån begreppen styrelseform och politisk kultur. Det innebär att exempelvis det ekonomiska perspektivet på utvecklingen är satt på undantag, liksom en del sociala perspektiv som enbart berörs kortfattat. Detta är emellertid ingen egentlig kritik mot framställningen. Den röda tråden handlar om hur den norska staten utvecklades från envælde under 1600-talet, till att bli en parlamentarisk demokrati vid sekelskiftet 1900. Det är en linje som Knut Dørum konsekvent följer.

Magnus Linnarsson

Mats Hallenberg & Magnus Linnarsson (eds.) *Politiska rum. Kontroll, konflikt och rörelse i det förmoderna Sverige 1300–1850* (Lund: Nordic Academic Press, 2014). 261 pp.

I denne antologien har 12 historikarar tatt for seg det førmoderne svenske (og finske) samfunnet med eit nytt blikk. Redaktørane av antologien skriv i introduksjonen at det dei ulike bidraga har til felles er "at de alla handlar om politik, hur politik formar platser och hur rum og plats formar politiken". Alle artiklane har eit utgangspunkt i det som blir sett som "den rumsliga vändingen" i historiefaget, der redaktørane viser til at det særleg dei siste tjue åra har blitt stadig meir sett fokus på "rumsliga perspektiv på historien", med eit mål om å kome fram til nye og betre tolkingar av fortida (s.7f.)

I enkelte av artiklane i antologien er denne oppfatninga og teoretiske refleksjonen meir implisitt og ikkje formulert like klart som i andre bidrag. Men med den tematiske gjennomgangen i introduksjonen fungerer dette greit. Boka har ein konsis og klar introduksjon som gir ein god inngang til temaet.

Antologien er delt inn i tre delar, som ifølgje redaktørane kvar på sitt vis tar for seg ulike aspekt ved det romlege perspektivet i det førmoderne Sverige. Artiklane i antologien er jamnt fordelte under dei tre delane, med fire artiklar under kvar del. Den første delen har fått namnet "det symboliska rummet", der temaet er korleis plassar (*place*) og område vart fylt med mening og innhald. Spennet i dei fire ulike artiklane er stort, både i tid og rom. I dei tre første artiklane er det det offentlege rommet, det førmoderne byrommet, som blir studert i ulike samanhengar og i ulike periodar.

I Annika Sandéns artikkel, *Tyske Hans Skräddares osaliga död. Stadens rum och moraliska karta*, er ei mordgåte frå Vadstena i 1604 utgangspunktet for ei drøfting av korleis byrommet vart tillagt eit religiøst og moralskt innhald når det gjaldt handteringa av korleis ein skulle gravleg-

ge personar som var mistenkt for å ha begått sjølv mord. Sjølv mord var eit alvorleg lovbrøt i samtida, men Sandén viser at det også hadde ein kollektiv dimensjon ved at det utfordret den religiøse orden. Å begå sjølv mord var å trosse den religiøse orden og dermed å utsette lokalsamfunnet for fare frå Gud. Sandén viser kor viktig det offentlege rommet spelte i denne samanhengen, i det som Sandén kallar "stadsrummets moraliska geografi". Dette er eit interessant aspekt ved den førmoderne folkelege religiøsiteteten der det romlege perspektivet som Sandén skildrar, framhevar forholdet mellom kropp, religion, lokalsamfunn og det offentlege rommet.

I Piia Einonens artikkel "*Roopet mäst börtt wordett vtbi alle huus kring om Torget*" *Stadsrummet som protesternas scen vid sekelskiftet 1600* er det også byrommet i første del av 1600-talet som er tema. Utgangspunktet er ein protest blant borgarar i Stockholm på rådhuset sommaren 1614. Einonen får godt fram korleis både rådhuset og torget, som dei fremste døma på det urbane offentlege rommet, vart tatt i bruk, for ikkje å seie tatt over, som ein politisk arena for protest og konfrontasjon i tidleg nytid. Dette er noko som korresponderer godt med liknande hendingar i Norge under siste del av den tidleg moderne perioden.

Anna Maria Forssbergs artikkel *Stadens rum. Maktmanifestationer och folklig glädje vid firandet av segern vid Narva 5 februari 1701* tar også for seg det offentlege byrommet i Stockholm, men med eit anna perspektiv. Her er fokuset på korleis myndigheitene tok i bruk byrommet for å markere den største svenske militære sigeren over russarane ved Narva i byrjinga av Den store nordiske krigen. Saluttar med 130 kanoner og ei 25 meter høg lyspyramide med 2500 lampar sentralt i byen fortel om ein voldsom romleg maktmanifestasjon. Også her er konflikten rundt bruken av det offentlege rommet tema, nærare bestemt ein kamp mellom dei geistlege og dei verdslege myndigheitene om kva som skulle stå i fokus i denne omfattande feiringa.

Den siste artikkelen i den første delen skil seg ein god del frå dei tre første. Patrik Winton tar i hans bidrag *Det kapitalrika rummet. Sverige och de tyska kreditmarknaderna 1799-1832* opp dei utfordringane som svenske myndigheiter møtte på nettopp den tyske kredittmarknaden, då dei hadde store problem med å oppretthalde betalinga av statsgjelda i 1799 og åra framover. Wintons utgangspunkt er at å studere kredittmarknadane som svenskane opererte innanfor i eit romleg perspektiv gir ei tydelegare forståing for kva for økonomiske og sosiale funksjonar som spelte inn i forhandlingane. Wintons undersøking er aktørorientert, der han tar for seg den svenske representanten si låneverksemd i ulike byar i (dagens) Tyskland rundt hundreårsskiftet. Det romlege perspektivet som han legg til grunn får fram store ulikskapar mellom kredittmarknadane i ulike tyske byar, der ikkje minst sosiale og personlege relasjonar mellom låntakar og kreditor spelte inn.

Del 2 av antologien har tittelen *Den farlige rörelsen*, som ifølgje redaktørane skal forståast som dei utfordringane og mulegheitene rørsle i rommet innebar for både øvrigheit og undersåttar. Dei fire artiklane i denne delen skil seg klarare frå kvarandre enn dei fire første, både i tid og tema. I den første artikkelen, *Med hand och mun, med bud och brev. Närvaro och auktoritet i Sverige 1300-1560*, tar Dag Retsö for seg den svenske kongen sine reiser i riket mellom 1300 og 1560. Resö viser kor viktig rolle det personlege nærveret til kongen spelte gjennom heile perioden, og at det ikkje var noko motsetning eller eit tydeleg skilje mellom eit byråkratisk og upersonleg styresett og eit personleg styre. Retsö slår fast at den kongelege legitimiteten og autoriteten i Sverige var uløyselig knytt opp til kongens personlege nærvere heilt fram til midten av 1500-talet.

Den andre artikkelen, *„Wie die büren auff ein kirchweib“ Landsknechtskulturens diffusion och reception i Sverige cirka 1489-1530* tar for seg endringa i oppfatninga av dei problematiske landsknektane – dei tyske leigesoldatane som

vart populære i fleire land i Europa i første del av 1500-talet – på ein original måte. Martin Skoog viser korleis kyrkjekunsten gjennom perioden får fram eit tydeleg skilje. I byrjinga vart dei omreisande leigesoldatane med deira særprega klesdrakt og levesett oppfatta som eit problem, som trugande for samfunnsordenen. Dette var ikkje berre eit svensk fenomen. Skoog viser ved det han kallar ”landsknechtskulturen i kyrkorommet” korleis dette endrar seg. Utgangspunktet er at kyrkjerommet spelte ei sentral rolle det førmoderne samfunnet, både ved at det var eit rom som innheldt eit visuelt uttrykk for menneske i alle lag i samfunnet, samt at bildebruken i kyrkjerommet hadde ein moralsk-religiøs innhald. Veggmaleri, alterskap og skulpturar formidla den kristne budskapen. Og nettopp i dette kyrkjerommet dukkar landsknektane opp, det vil seie bibelske figurar med tydelege landsknekttrekk. Dei første to tiåra av 1500-talet var landsknektane i kyrkjerommet ein eintydig negativ kategori. På 1520-talet ser Skoog derimot ei endring, der til og med figurar som Samson og sankt Gøran blir framstilte med typiske landsknekttrekk.

Problematiske omreisande soldatar er også tema i den tredje artikkelen, *Kringdrivande sårade soldater. Den hotfulla rörligheten och staten under tidigmodern tid*, der Erik Pettersson tek for seg den utfordringa som staten stod overfor utover 1620-talet då stadig fleire såra soldatar vandra rundt om i riket for å tigge. Men det var ikkje tigginga som vart sett på som problemet, men det at veteranane reiste rundt, frå by til by. Derfor sette øvrigheita i verk tiltak for å stoppe dette, som å etablere institusjonar for å ta vare på krigsinvalidde soldatar. Pettersson viser at dette knappast var noko løysing på det store problemet – etter tredveårskrigen kom det rundt 18 000 svenske soldatar tilbake til Sverige – og kun ein svært liten del fekk plass i dei institusjonane som vart oppretta, og såra soldatar var framleis eit problem som lokalsamfunnet måtte ta seg av.

I den siste artikkelen i del 2 flyttar vi oss til Finland. Miia Kuha tar i artikkelen *Rörelse i periferin. Kyrkobesöket i 1600-talets Savolax* for seg eit anna døme på korleis øvrigheita prøvde å kontrollere undersåttane sine rørsler i periferien, langt frå maktsenteret og med store avstandar. Den lokale befolkninga møtte ofte ikkje opp i kyrkja, sjølv om dette var pålagt. Det var umogeleg for øvrigheita å kontrollere den lokale befolkninga i så grisgrendte område. Kuha meiner også at det å ikkje møte opp i kyrkja også hadde ein annan dimensjon enn berre avstand, og ser på det som eit uttrykk for ein "vardagspolitikk". Allmugen braut lova ved å ikkje delta i gudstenestene.

Den tredje og siste delen i denne antologien, *Platsen og plassskapandet* tar for seg den andre analysekategorien i romlighetsperspektivet, nemleg den fysiske plassen (*place*), som blir skapt i rommet (*space*). Og det overordna tema i dei fire siste artiklane er også korleis ulike fysiske plassar for politisk og sosial interaksjon vart etablert i perioden. Mats Hallenberg viser i sin artikkel *Gör plats för konflikt. Kungsgårdarna i 1500-talets expanderande politiska rum* etableringa av kongsgardar rundt om i Sverige under Gustav Vasas regjeringstid som eit ledd i eit meir effektivt utnytting av lokalsamfunna der dei vart etablerte. Men Hallenberg trekkjer også fram det romlege aspektet ved etableringane, der kongsgardane som fysiske plassar hadde ein strategisk funksjon for kongemakta i dei utvalde lokalsamfunna, noko som førte til misnøje, motstand og konflikt.

I artikkelen *Vi vill ha en lokal! Kampen om riksdagens mötesordning 1617-1634* diskuterer Joakim Scherp dei tre ikkjeadelege stendene – *ofrälse* – i den svenske riksdagen sin kamp for eigne møtelokale på første del av 1600-talet. Scherp viser korleis denne kampen om få eigne rom hadde ein tydeleg politisk komponent, der stendene sjølve kunne samlast og bli samde om politikk og dei ulike stendene kunne bygge alliansar med andre stender, og saman betre utfordre kongemakta. Scherp slår fast at kampen

for å få eigne rom bidrog til at den svenske riksdagen vart ein såpass sterk institusjon, fram til 1680-talet.

Magnus Linnarson tar i artikkelen *"Ett wist bequämligitt rum" Byråkratin som platskapare i 1600-talets Sverige* også for seg bokstaveleg talt politiske rom i 1600-talets svenske statsadministrasjon. Nærare bestemt ser han på korleis sentralforvaltninga fekk faste, detaljert planlagde, lokale gjennom ei rekkje forordningar og instruksar frå byrjinga av 1600-talet av. Grundige skildringar av korleis denne plasskapinga skulle sjå ut finst i kjeldematerialet frå tidleg 1600-tal. Poenget er å sjå denne plasskapinga som eit uttrykk for både eit mål om å styrke maktutøvinga, men også å skape ein fysisk møtestad mellom byråkratiet og befolkninga.

I det siste bidraget i antologien er vi endeleg på 1700-talet. My Hellsing tar i artikkelen *Frihet, jämlikhet, avskildhet. Park och politisk kultur vid det gustavianska hovet* for seg nettopp parklivet i og rundt Stockholm under Gustav III's regjeringstid i siste halvdel av 1700-talet. Nærare bestemt er fokuset lagt på parken som ein arena for politiske møter, og då særleg blant det gustavianske hoffet. Hellsing viser at parken hadde fleire funksjonar. Her kunne hofffolk, og sågar kongen, møtast utanfor dei strengt regulerte rammene og etiketten ved hoffet, for både seksuelle utskjeingar samt politiske og diplomatiske møter nattestid. Parken hadde også ein funksjon som skulle markere avstand og sosial orden, og Hellsing påpeikar at denne bruken av parken som ein del av hoffkulturen inneheldt eit like regulert og kodifisert spel som hofflivet elles.

Det inntrykket denne meldaren sit igjen med etter å ha lese antologien er særleg kor anvendeleg eit slikt romleg perspektiv kan vere for historikarar som jobbar med det tidleg moderne samfunnet, og at svenske historikarar allereie er godt i gang med å ta for seg den tidleg moderne historia i eit romleg perspektiv. Dei ulike artiklane ber preg av å vere case-retta, og

dei er forsiktige med å generalisere dei funna som har blitt gjort.

Til slutt: Det er påfallande, men kan hende tilfeldig, at 1700-talet er den perioden som er dårlegast representert i antologien. Denne boka bør derfor vere ein god inspirasjon for tidleg moderne historikarar i resten av Norden generelt, og ikkje minst 1700-talshistorikarar spesielt, der denne vendinga kanskje ikkje er like godt i gang.

Eyvind Urkedal York

Marthe Hommerstad, *Christian Magnus Falsen. Stridsmannen* (Oslo: Cappelen Damm, 2015). 335 pp.

Christian Magnus Falsen inntar en sentral posisjon i norsk historie rundt 1814, og han har ofte blitt omtalt som "Grunnlovens far". Derfor kan det virke underlig at det tidligere kun finnes en egentlig biografi over mannen, Einar Østvedts omfattende studie fra 1945.

Hommerstad har skrevet en engasjert historie om en politisk aktør og tiden han virket i. Falsen står fram som veiviser gjennom norsk historie, fra det dansk-norske eneveldets slutfase til inn i de første par tiårene av den skjøre norske statens selvstendighet. Det gjør Hommerstad på en svært elegant og innsiktsfull måte. Hun fører et særdeles godt språk, og plasserer Falsens virke inn i en historisk kontekst som gir leseren innsikt. Hommerstad har evnet å fange inn den betydelige forskningen som Grunnlovsjubileet har utløst og fortolker Falsens rolle inn i en faglig oppdatert kontekst. Det er biografens største styrke.

Som tittelen antyder, er det en aktør i strid som her males fram, både politisk og privat. Selv om hans innsats på Eidsvoll gav ham en slags stråleglans, var innsatsen også der preget av konflikter. Han fikk fiender, og ettermålet ble preget av det. Falsens heroisme falmet

raskt etter 1814, og hans nasjonale "svik", i kombinasjon med en ærekjær og lite konflikt-sky holdning, bidrog nok til at han ble noe av en outsider i den unge norske nasjonen. Privat viser også hans kopibøker en mann som var innblandet i en rekke konflikter, og typisk nok for mange embetsmenn var privatøkonomien stadig grunnlag for bekymringer og konfrontasjoner.

Kildene gir ikke grunnlag for et fullstendig portrett av Falsen, flere spørsmål forblir derfor i mørket. Blant disse er hva som påvirket Falsen. På side 31 skriver Hommerstad at farens liv, tanker, skriverier og omgangskrets preget Christian Magnus Falsen resten av livet, men noen sider senere skriver hun at forholdet mellom far og sønn er egnet til spekulasjon og undring og at kildene ikke gir grunnlag for å si noe om i hvilken grad eller hvordan Enevolds tanker kan ha påvirket sønnen.

Som biograf har Hommerstad en vanskelig utfordring når kildene om aktørene er tause. Mye av det politiske spillet på Eidsvoll, forhandlinger og diskusjoner i Riksforsamlingens randsone - det politiske arbeidet, er ukjent, og det samme gjelder tiden etter. Hommerstad antyder at Falsen ikke var en del av kongens nærmeste krets etter Eidsvoll og viser blant annet til statsrådsmøtet på Ladegårdsøen den 7. juli der fire av presidentene på Eidsvoll var til stede, men ikke Falsen; "Enten var veien for lang, eller tilliten for lav", skriver hun uten å konkludere.

Hommerstad har først og fremst skrevet en politisk biografi. I etterordet blir det poengtert at dette ikke er en juridisk, statsfilosofisk eller idéhistorisk avhandling. Håkon Harkets idéhistoriske analyse av Falsen i jødespørsmålet har likevel vist at alternative tilnæringer til den tradisjonelle historiske analysen av ulike aktørers politiske gjøren og laden kan kaste viktig lys over politiske standpunkt. Sammen med Iwan M. D'Aprile har Harket også vist potensialet som en slik tilnærming har for å forstå Falsens ideologiske grunnlag for sin

statsteoretiske tenkning. Som dommer slår Hommerstad kort fast at han benyttet en mer moderne rettsforståelse gjennom større bruk av tolkning og argumentasjon enn tradisjonell bokstavtro lovtolkning, og hun poengterer også hans engasjement for borgernes rettssikkerhet. En nærmere analyse av Falsen betydning som jurist hadde derfor også vært interessant.

Hvorfor hun har valgt vekk en analyse av Falsens intellektuelle røtter, blir ikke forklart. Men det er forståelig. Det ville vært svært omfattende og tidkrevende. Det ville også vært svært plasskrevende, og muligens også gitt en framstillingsform som ville utfordret leserne i langt større grad enn hva forlaget ville ha satt pris på.

Bokens vaskeseddel forklarer at nye perspektiver på en statsmann i strid blir formidlet. Hva disse nye perspektivene er, blir ikke eksplisitt uttalt i boken, heller ikke i bokens historiografisk anlagte epilog. Innledningsvis forklarer Hommerstad at Falsens arbeid som stortingsrepresentant peker framover i langt større grad enn hva både samtid og ettertid har sett. Her kunne Hommerstad vært tydeligere i hva som skiller hennes perspektiver fra dem Østvedt framhevet i 1945.

Begge viser til at grunnlovsforslagene på 1820-tallet både pekte tilbake på grunnlovsutkastet Falsen hadde med til Eidsvoll, og framover til innføringen av parlamentarismen på 1880-tallet. Begge argumenterer for at skuffelse over politiske realiteter etter 1814, først og fremst bøndernes "vrangte klassepolitikk" (Østvedt) og "bøndernes politiske evner" (Hommerstad), og "opposisjonens evige partikjekl" (Østvedt) og "en 'uansvarlig' opposisjon" (Hommerstad), var viktige årsaker til Falsens senere grunnlovsutkast. Begge viser også til Karl Johans trusler om å forkaste den norske grunnloven, og tolker hans konservative "nyorientering" som bidrag til å redde Grunnloven.

Det var for Grunnloven Falsen var i strid, og det siste delkapitlet har også som overskrift

"Grunnlovens forsvarer", og fungerer som en konklusjon. Biografien synliggjør Falsens rolle som Grunnlovens kompromissløse stridsmann på en god og velskrevet måte.

Frode Ulvund

Rolv Nøtvik Jakobsen, *Gunnerus og nordisk vitenskaps historie* (Oslo: Scandinavian Academic Press 2015). 339 pp.

Mens man studerer det flotte omslaget rundt Rolf Nøtvik Jakobsens bok, undrer man seg over hva den egentlig handler om. Er det først og fremst om personen Johann Ernst Gunnerus, eller er det først og fremst om vitenskap på 1700-tallet? Gjennom boka trer ambisjonen tydelig fram: dette handler om Johann Ernst Gunnerus sitt vitenskapelige virke, ikke om hans person.

Å skrive vitenskapshistorie er dermed en sentral del av ambisjonen i boka. Med utgangspunkt i et imponerende grundig og detaljert kjennskap til Gunnerus' omfangsrike forfatterskap, inkludert tusenvis av sider på latin, stiller forfatteren viktige og interessante spørsmål om hvorfor og hvordan Gunnerus drev vitenskap. Hva var det viktig å forske på? Hvem var forskningsresultatene ment for? Hvilke metodiske prinsipper var det riktigst å bruke, og hvordan ble disse knyttet opp til forestillingen om sannhet? I bunnen ligger Nøtvik Jakobsens nysgjerrighet på forholdet mellom tro og vitenskap hos Gunnerus: Hvordan balanserte Gunnerus mellom sin religiøse overbevisning og pliktene forbundet med rollen som biskop på den ene siden, og sin vitenskapelige nysgjerrighet og forskertrang og rollen som stifter og leder av Vitenskapsselskapet på den andre?

Gjennom et like imponerende kjennskap til 1700-tallets lærde litteratur klarer forfatteren å sette Gunnerus og hans vitenskap i en interessant historisk kontekst som gir svar til

spørsmålene. Boka byr på en rekke vandringer i ulike deler av Gunnerus' fotspor fra Christiania til København, Halle, Jena, København og til slutt Trondhjem, og derfra på fire visitasreiser til Nord-Norge. Forfatteren har valgt en spesi- fikk kilde som inngang til alle de ti kapitlene i boka, den såkalte programtalen som Gunnerus holdt ved markeringen av at Det Trondhjemske Selskab hadde fått kongelig løyve til å bære navnet "Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab" i 1768. Med denne talen som inngang går forfatteren i de ti kapitlene inn i ulike sider av Gunnerus' livsverk: hans forhold til kongen, programtalen i seg selv, vitenskapsselskapet, språk, vitenskap, natur i teorien, natur i praksis, historie, rett og Gud.

Bruken av programtalen som "inventar- liste" for Gunnerus' vitenskapsbegrep fungerer godt. I talen legger Gunnerus ut om hvordan vitenskap bør drives, hvordan den kan deles inn i «grener», og ikke minst hvem som trenger kunnskapen. Både kongen og «almuen» er i målgruppen. Vandringene i de ti kapitlene fører til ulike diskusjoner og ulike baktepper fortellinger om Gunnerus og ulike baktepper av 1700-talls litteratur. Men i bunnen ligger de samme grunnleggende spørsmålene om forholdet mellom religion og vitenskap. Leseren får innblikk i hvordan vitenskap var en del av Gunnerus' teologi og hvordan Guds natur var det viktigste studieobjektet i hans vitenskap. Nøtvik Jakobsen er åpenbart en spesielt kompetent leser og en god og reflektert formidler av stoffet som finnes i Gunnerus' og hans samtidiges tekster.

Når den leses som en vitenskapshistorie har boka likevel en vesentlig svakhet, nemlig et litt hemmende nåtidsperspektiv i historiefremstillingen. Forfatterens søk i fortiden framstår noen steder som en jakt på opprinnelsen til det som fremdeles består i dag, eller som noen i nåtiden betrakter som verdt å ta vare på. Å betrakte Gunnerus' og Linnés klas- siske naturhistorie som en «parentes i viten- skapshistoria» (s. 226) fordi den innebar et

statisk og ikke dynamisk syn på naturen, eller Peter Suhms manglende sjangerbevissthet som et "problem" (s. 248), er å forstå fortiden på nåtidens premisser. I et selvreflekterende etterord problematiserer forfatteren selve det å historisere, og spør om det ikke er "en fare for ei slik historisering at det som blir datert, fort kan framstå som utdatert" (s. 314). Hvorfor skulle det være en fare at fortida blir utdatert? Blir den mindre interessant da? Forfatteren viser godt hvordan Gunnerus som historiker var blant de første i sin krets som så på fortiden som noe fremmed. For ham selv ser fortiden ut til å stå i et avhengighetsforhold til nåtiden som setter unødvendige grenser for hvordan han forstår den.

Nåtidsperspektivet begrenser også under- søkelsen av selve vitenskapsbegrepet, fordi det er visse essensielle deler av det som forfatteren ikke er villig til å historisere. Spørsmålene han stiller om vitenskap og religion ville fått andre og fyldigere svar om de hadde vært reflektert i senere historielitteratur og objektivitet og vitenskapelig observasjon. Kanskje ville denne litteraturen fått ham til også å stille andre spørsmål. Flere har skrevet om vitenskapsidea- ler og måter å studere naturen på som tilbyr forklaringer på det som vi i dag ser på som en litt underlig dobbelthet: det at naturstu- dier for 1700-tallsforskeren også kunne være studier av Gud. Mest relevant er kanskje Lor- raine Dastons og Peter Galisons bok *Objectivity* (2007) om objektivitetens historie. Selv om Gunnerus med store anstrengelser fikk brakt en flere meter lang håkjerring opp til bispegården på Lade, var det ikke nødvendigvis selve håk- jerringen som var studieobjektet. Etter Daston og Galisons mening kan det ha vært den gud- dommelige skapers plan bak den som var det interessante. Dette abstrakte idealet var selve studieobjektet, og den konkrete gjenstanden, håkjerringen, var bare en kilde til dette abstrak- te. Hvis håkjerringen hadde en imperfekt detalj som ikke harmonerte med Gunnerus' forvent- ning om dette perfekte guddommelige, var

det da likevel den faktiske observasjonen som havnet på tegnepapiret? Kanskje. Men Nøtvik Jakobsen stiller ikke dette spørsmålet. Når han skriver at Gunnerus mente naturen måtte framstilles "nøyaktig slik den er ved empirisk observasjon" (s. 196), ser det mer ut som om han projiserer et senere objektivitetsideal tilbake til 1700-tallet. Jeg skulle gjerne sett Nøtvik Jakobsen reflektere over objektivitet på 1700-tallet slik han for eksempel reflekterer over språkets rolle i 1700-tallsvitenskap. I boka framstår objektivitet og vitenskapelig observasjon som noe som er hevet over tid og rom.

Som vitenskapshistorisk analyse bringer boka altså ikke inn vesentlige nye perspektiver eller momenter til eksisterende diskusjoner om 1700-tallsvitenskap, og «korrektivet» av rådende oppfatninger av 1700-talls vitenskapshistorie som baksideteksten lover er vanskelig å få øye på. Den store verdien ved boka er det generøse, interessante og velstrukturerte innblikket den likevel klarer å gi i valgene og handlingsrommet til en sentral norsk vitenskapsmann på 1700-tallet, belyst av et stort korpus av samtidige kilder og litteratur. Jeg ville ikke vært denne boka foruten.

Gunnar Ellingsen

Kristina Lilja, Sofia Murhem & Göran Ulväng (eds.), *Den glömda konsumtionen: Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*. (Möklinta: Gidlunds förlag, 2013). 201 pp.

This book is based on the project 'Den glömda konsumtionen. Auktionens roll i 1700- och 1800-talens samhällsomvandling' at the Department of Economic History at the University of Uppsala. In the eighteenth and nineteenth centuries, auctions were an important way to buy and sell all kind of goods and even immaterial assets such as stocks, bonds, or

bills of exchange. Men and women from all social classes attended auctions. In short, auctions were important financial instruments and a way to purchase goods for consumption.

The research project and book are based on several studies. The researchers have used auction archives, and more specifically the detailed auction sale records which include information about the seller, the goods which were sold including prices, and the buyers' name, title, and address. Such auction records survive for Sweden, Norway and Finland in substantial numbers, and therefore give us a unique opportunity to analyse everyday consumption.

The book is divided into five sections with an introduction and conclusion. In the introduction, Sofia Murhem gives an extensive review of eighteenth- and nineteenth-century economics, consumption, and auctions. She discusses auctions as a social phenomenon and illustrates the gendered nature of consumption and auctions. These themes are discussed in the light of European studies on the subject. Thus Murhem starts her survey of the field with a brief summary of the consumption history, beginning with Adam Smith and Norbert Elias and moving on to Pierre Bourdieu and Jan de Vries. The reader will note, however, that most these secondary sources have used other types of documents than auction minutes. Murhem would have been wise to highlight the unique nature of the auction material used in this book, compared with the more widely used inventories. Murhem goes on to illustrate the monetary economy of the period, introducing the theme of second-hand consumption and comparing Sweden with England. Murhem demonstrates that such sales were a place to realise cash from bonds or goods, making auctions a border zone where consumption markets and credit markets met. Murhem also discusses about the different values ascribed to different goods. The part in which Murhem discusses auctions as a social phenomenon highlights the core of this

book: auctions are, she argues, a time-specific public ‘play’. This play created and recreated new value for the goods. She also points out that even when a seller or buyer was at the auction as an individual, they always represented a larger group or network. The group dynamic, along with group’s ideology and organization, always had an impact on the individual. Auctions were a site and a tool for identity-building processes, and the basis of consumption is the manifestation of a social group. This process can be described as a social play. Both men and women were involved in this play.

The five sections of the book chart the history of auctions in Sweden. Sofia Murhem, Göran Ulväng, and Kristina Lilja illustrate the premises and practicalities of auctions. In the second chapter (‘Auktioner etableras och sprids’) they consider the auctions’ background: auctions were regulated by a 1674 ordinance—*Ordning över Auktions- och Adress-Cammaren i Stockholm gjord av Hans Excellens Herr Överståthållaren samt Borgmästare och Råd Anno 1674*—which, however, had some shortcomings, and was duly amended in 1813, 1830, and 1858, while in the interim a series of royal statutes and decrees sought to refine its application (between the 1701 and 1858 there were 31 statutes with some bearing on the ordinance). In the third chapter (‘Utgångspunkter, frågor och avgränsningar’) they go on to explain in depth the present book’s background and the research questions prompted by their studies. The project was divided in two: the first study took a more general approach and answers such questions as what kind of auctions there were, or what impact auctions had on the local economy compared to other types of commerce, or how important auctions were for various social groups; the second study focused on household consumption, addressing issues such as which social groups bought or sold goods at auction, or whether women were present, whether as sellers or buyers.

Despite the book’s title, the study focuses mainly on Stockholm. Enköping, a small city 80 kilometres from the capital, is also included, as is the surrounding county, Uppland. This area then differed considerably from much of the Swedish countryside, and we might well ask if this area is the ideal place to study auctions in Sweden as a whole, as the title of the book implies: in Uppland, forests and arable land were in scarce, and people had had to find other means of living than agriculture. Most of the farmland was owned by the peasants, who grew corn for market, and this commerce with the towns meant they were involved in the monetary economy far earlier than many other parts of Sweden.

The authors’ material, the auction records, are found in auction house archives in Stockholm and Enköping. The collections stretch back to 1674 in Stockholm and 1728 in Enköping. The years 1690, 1780, 1810, 1840, and 1870 have been chosen for the more detailed study of Stockholm; for Enköping, 1730, 1760, 1810, 1870, and 1900. Rural auctions were more sporadically recorded and therefore all the available records have been included. It is the auctions of goods (*varuauktioner*) that are the book’s main focus. These auctions were the most numerous, with special auctions (*specialauktioner*) for specific types of goods—books, bonds, or estates, for example—being that much rarer. In time, all auctions became more specialized, especially in Stockholm.

In the fourth chapter, Göran Ulväng deals with auctions in towns and the countryside (‘Auktioner i stad och på landsbygd’). It was common to hold auctions in both urban and rural communities. Such sales were held as often as twice a month, but in the Uppland countryside there were over 80 auctions a year. For rural people, auctions, besides being the sites of consumption, were places where they could meet and exchange information. In rural areas, there were few other opportunities to

purchase goods, and second-hand goods were important for consumers and local consumption patterns alike. Despite the great number of auctions, the selection of goods in the rural auctions was less diverse than in towns. The more rural the area, the less real money was used. Instead, exchange or credit was king at rural auctions. Long terms were demanded for credit through a developed economic system. Ulväng highlights the importance of second-hand markets in Sweden compared to England and France. He does not agree with the literature that suggests that Swedish poverty favoured the markets in second-hand goods—in the period in question, the living standards of Swedish peasants and labourers were equal to their French counterpart—and instead Ulväng highlights the importance of distribution. Auctions were a way to distribute goods in the eighteenth- and nineteenth-century Swedish economy, when the transport system was underdeveloped.

In the fifth chapter, Göran Ulväng and Kristina Lilja's focus is on the sellers and buyers ('Säljarna och köparna'). In discussing the subject, they introduce the concept of social belonging (*social tillhörighet*). They have classified those who sold or bought goods according to their titles. Despite the fact, pointed out by the authors, that such titles are a very unrefined way to categorize people, they are the only way to attempt any kind of categorization. However, categorization by title cannot give a comprehensive answer to the question of people's social background, and therefore the authors have created a category of people who did not have any immovable capital (*obesuttna*)—a category which included workers, craftsmen, and so on. The auction records offer evidence of this group's existence and consumption, which can be often described as 'hidden' or 'invisible' in the sources.

The most numerous group of sellers at the Stockholm auctions were the bourgeoisie, civil servants, or the military. This group formed 49

to 81 per cent of all sellers. The same group dominated among the buyers: indeed, 51 to 89 per cent of buyers came from this group. Similar results were found for Enköping, too. In the countryside, it was either the bourgeoisie, civil servants, and the military or peasants who were the most numerous among the sellers, but peasants who dominated the buyers' category. When the peasants were flush with money from the crops they sold, they spent it on large houses and furniture bought from their social superiors.

Ulväng and Lilja have also studied the question of who bought from whom. Principally, those of any social rank (*ståndsperson*) bought from one another; the bourgeoisie, civil servants and the military, likewise from within their own group, but they also bought from the social elite. Those without capital bought mainly from their peers. Commerce in auctions was horizontal. In the latter part of the nineteenth century, as wages rose, lower social groups started to buy from the upper social groups; at the same time, more and more women started to purchase goods at auction and the highest social groups withdrew from the auction market altogether. Women, even with their limited legal status, were in fact active at auctions. The more women were responsible for independent households, the more they were active in the auction market. In the countryside, women were less likely to be active buyers at auctions. The authors explain this by pointing to more a traditional division of labour, and that in situations when a woman might have made the decision to purchase something, it would still have been the man whose name was recorded as the buyer. Usually women bought textiles, household utensils, and furniture—all their area of responsibility.

In the sixth chapter, Göran Ulväng looks at what goods were sold at auction. He has divided them into several sub-categories, including farming- and building-related items, groceries, household goods (stoneware, metal,

other), furniture, books, textiles, clothes, and other. At the Stockholm auctions, textiles, clothes, and metal household utensils formed the biggest groups of goods; at the rural auctions in Enköping and Uppland, farming tools and animals were far more in evidence than in Stockholm. Naturally, the highest social groups sold the most expensive goods. Here, as in the previous chapter, the fact that people bought goods from their peers is highlighted. Similarly, notions about the lower social groups' activities over the course of the nineteenth century are illustrated, as is women's activity at the auctions where household goods and textiles were sold. Ulväng concludes that by the end of the century, auctions had become far less important; at the same time, however, the number of auctions and items sold rose. This seems to somewhat contradict, but Ulväng points to the price and quality of the goods sold. By the later nineteenth century, goods sold at auction were cheaper and less exclusive than before. People with the means began to purchase consumer goods elsewhere.

Sofia Murhem, in the concluding chapter, addresses hidden consumption ('Den glömda konsumtionen'). In the period, she writes, living conditions improved and the population increased, which in turn meant that the consumption of food and thus food prices rose. The Swedish peasantry earned more from their crops, and hence had more cash to spend on consumer goods. At the same time, fewer people made their living in agriculture; number of workers rose, but their real wages did not increase at the same pace.

In Murhem's overview of the previous chapters, she notes that the industrial and consumer revolution came to Sweden much later than elsewhere in Western Europe. In Sweden, auctions did not lose their importance over the course of the nineteenth century as they did in France and England. In Sweden, limited access to information, capital, or physical markets helped auctions to retain their importance

in consumer markets. Auctions offered an opportunity to maintain or improve social status for people from all social groups: for those of high social status but little financial means, auctions were a place where they could purchase socially acceptable goods at a low price; for those of low social status but deep pockets, auctions were a place where they could improve their social status. However, the goods moved mainly horizontally, as illustrated in the fifth and sixth chapters. It thus seems that the social mobility might not be the most important explanation when studying consumption and auctions. Subtle nuances of emulation and distinction within each social group might well explain this behaviour, but this cannot be traced in the sources.

The book is based on original research on a substantial yet overlooked body of material. It offers a fine-grained study of auctions in central Sweden in the eighteenth and nineteenth centuries, with extensive information about the legal and practical premises of auctions for buyers and sellers alike. Since the book is one of the first attempts to examine auctions as sites of consumption in the Nordic countries, it tries to cover almost too much. It discusses the industrial and consumer revolutions, identity, auctions as social stages, and actual material goods in the period, along with the development of a monetary economy and the globalization of commerce. Some themes, such as those discussed in fifth and sixth chapters, are studied in depth, giving the reader a profound understanding of auctions both in towns and in rural communities, the people who bought and sold, and what goods were available. Thus the general research questions addressed in the first part of the book can be said to have had successful answers. The second part, which asked the more specific questions, would have benefitted from a lengthier discussion of the themes in comparison to European studies in the field. Moreover, the source material from

the auctions themselves does not answer fully, for example, the questions about identity or auctions as a social play—the more abstract themes in the book, in other words. For example, the auction sale records cannot answer the question of *why* people bought what they bought from at auction, even though the authors set out to answer this by adducing people's desire to maintain or improve their social status. Neither can the records say much about the abstract values of things. For example, the status value of a certain item cannot be judged from the sources. It would have been nice to read more about the value created by the element of public play in auctions—the social value of goods, in other words—particularly when Murhem highlights its importance in the introduction.

Ulla Ijäs

Aryo Makko & Leos Müller (eds.), *I främmande bann. Den svenska och svensk-norska konsulstjänsten 1700–1985* (Malmö: Universus Academic Press, 2015). 313 pp.

Så vidt jeg kjenner til, er utgivelsen av *I främmande bann* et nordisk pionerarbeid, selv om man ikke skulle tro det. Temaet er det svenske og, på 1800-tallet, det norsk-svenske konsulatvesenets historie, altså den delen av utenriktjenesten som ikke hadde ansvaret for krig og fred og de storpolitiske forhold mellom hjemlandet og utlandet, men som hadde som primæroppgave å støtte næringslivets vekst. Konsulattjenesten handler historisk sett om å rapportere hjem om markedsmuligheter og eksportmarkeder, hjelpe handelsskip med å få returlaster etter at skipene var losset, og bistå strandede, akterutseilte eller syke sjøfolk og slike praktiske ting i hverdagslivet. Langt borte fra de glamorøse og martialske diplomatenes salonger hvor krig og fred ble avgjort

over dyre brandyer av menn med adelige aner og høy sigarføring.

Man skulle tro at denne "lille politikk" var omfattende dekket i tidligere forskning, ikke minst fordi konsulatenes rapporter er lett tilgjengelig og i store mengder i enhver stats riksarkiv, godt ordnet etter utenriksstasjon og perioder og – i det minste årsrapportene – ofte trykt. Man skulle tro at konsulatrapporten var både lest og analysert i de voluminøse utenrikspolitiske historikkene som foreligger både på norsk og svensk side (det norske bokverket kom i 1990-årene, mens det svenske kom allerede i 1950-årene med fortsettelsesbind i 1970-årene om andre verdenskrig).

Men verken i det store eldre, svenske eller i det nyere, norske bokverket, er konsulatvesenet utredet. Snarere er handelspolitikken og handelsassistentens plass i utenriksforvaltningen som regel overfladisk behandlet av den store krets av til dels sentrale historikere som var knyttet til skrivingen av de nevnte to nasjonale utenrikspolitikkprosjektene. Det samme må sies om de etatshistorikkene som foreligger i de to land, for eksempel Kjell Emanuelssons utenriksforvaltningshistorikk for 1800-tallet, Stefan Håkansson's avhandling om de organisatoriske endringer i det svenske konsulatstyret etter unionsoppløsningen, og, på norsk side, Reidar Omangs etatshistorie fra slutten av 1950-årene og Iver B. Neumanns og Hallvard Leiras personorienterte departementshistorikk fra 2005. Konsulatvesenet er kort sagt dårlig dekket i den historiske forskingen både i Norge og i Sverige. Bortsett fra i den betydning av ordet som er vanlig når man taler om den norske antiunionismens historie på 1800-tallet: Det var som kjent en historie der konsulatvesenet tradisjonelt sett var et synonym for å bli kvitt unionen med Sverige, og derfor var dette «vesenets» innhold av minimal interesse for de historikere som behandlet konsulatsaken. Som redaktørene av *I främmande bann* gjør oppmerksom på, fins det «mycket omfattande litteratur» både på norsk og svensk side av

Kjølen om konsulatsspørsmålet i dette perspektivet, men hvilken rolle konsulene spilte som profesjonsutøvere, dét skal denne gang undersøkes. Der ligger denne bokens karakter av pionerarbeid – og der kommer bokens forfattere ut med et resultat som er godt, interessant og som vil bli et standardverk på sitt område.

Ingen av de norske etatshistorikken er tatt med i litteraturlisten. Derimot er den forfatteren i bokverket om norsk utenrikspolitikk historie som behandlet 1800-tallet, Alf Kaartvedt med på listen. Det siste er utmerket, men forbigåelsen av Omangs norsk-fokuserte framstilling kan man nok notere seg som en mindre mangel ved denne viktige boken all den tid boken har som ambisjon å dekke De forente rikers konsulatvesen og ikke bare den svenske konsulathistorikken. Bo Stråths unionshistorikk fra 2005 er dog med, og således må det sies at den tidligere forskning om unionstidens felles konsulathistorikk i det vesentlige er fanget opp av flere av forfatterne. Når det er sagt, må det legges til at boken framstår som vesentlig mer en svensk historie enn en norsk-svensk historie.

Det mangler et eget kapittel om hva konsulater "egentlig" var, selv om redaktørene i bokens første kapittel naturligvis diskuterer dette spørsmålet både godt og detaljert med basis i internasjonal forskningslitteratur. Allerede her blir konsulenes særskilte politiske rolle i Nordafrika introdusert.

Den norske historikeren i boken, Ingrid Myrstad, diskuterer innholdet i konsulatenes arbeidsliv. Hun begynner med at det er vanskelig å sammenfatte hva en konsul var, men at innholdet i dette embetet varierte fra periode til periode og fra stat til stat og endelig fra sted til sted (s. 189). Hun er likevel den av forfatterne som kommer nærmest en definisjon av De forente riker Norge og Sveriges konsulatvesen på 1800-tallet når hun siterer fra konsulatinstruksen fra 1858. Her blir de norsk-svenske konsulenes arbeidsoppgaver definert som å arbeide "til Fremme af De fore-

nede Rigers Tarv overhovedet" og "specielt" ta seg av de forente rikers handels- og sjøfartsinteresser samt gi bistand og råd til De forente rikers undersåtter i fremmede havner (s. 202). Et stort og nærmest ubegrenset mandat, med andre ord.

Opprinnelig vokste diplomatiet og konsulatvesenet fram nokså uavhengig av hverandre, og lenge var det ikke noen forbindelseslinjer mellom dem. Det var helt adskilte karriereveier for den som ville bruke sitt liv i diplomatiet og dem som ønsket å slå seg gjennom som handelskonsul. Diplomaterne var stort sett adelige og rike. De hadde en klar mellomstatlig, politisk funksjon, mens konsulene, som ikke var verken rike eller adelige, «sprang ut av næringslivet og hadde en hovedsakelig økonomisk funksjon» (s. 189f). Opprinnelig hadde altså konsulene rent kommersielle oppgaver. Men dermed er det slik at konsulatvesenet er "en av grunnpilarene i den vestlige kommersielle ekspansjonen", sier Myrstad og henviser til Philip Currins *Cross-cultural Trade in World History*.

Boken er et resultat av et seminar ved Sjøfartshistoriska museet i Stockholm i 2014. Dette seminaret var igjen en av tre moduler i et større forskningsprosjekt ved museet og Centrum för maritima studier, igangsatt i 2011 etter initiativ fra en historiekomite i det svenske utenriksdepartement som var blitt nedsatt etter at konsulatvesenet i praksis var blitt avvirket i 1980-årene. Den departementale komiteens oppgave var å studere UD's historie.

Initiativet fra den departementale historiekomiteen førte til at det ble opprettet en postdoktorstilling; det ble fremskaffet midler til dokumentasjonsarbeid; og endelig ble den nevnte konferansen avholdt. I spissen stod de to redaktørene: universitetslektor Aryo Makko og professor Leos Müller. Makko er opprinnelig diplomathistoriker med den kalde krigen som hovedinteresseområde, mens Müller er Sveriges ledende sjøfartshis-

torier med blant annet konsulatvesenet som særskilt kompetanseområde. Boken er blitt en imponerende samling av glimt inn i en stor kunnskapsverdenen. I denne korte recensjonen vil jeg ikke forsøke å gi et rettferdig referat av alle disse arbeidene, men forsøke å gjengi hovedstrukturen i boken.

Boken er bygd opp av tre deler. Første del består av fire kapitler om konsulater i et langtidsperspektiv der hovedfokus er på konsulatvesenets merkantile og økonomiske betydning. Der viser forfatterne hvordan de svenske konsulene på 17- og 1800-tallet spilte en viktig rolle for å fremme svensk og norsk sjøfart og utenriks-handel, særlig i Sør-Europa og i de oversjøiske land, spesielt i den nye verden. Deretter følger seks kapitler om forholdet mellom sjøfart og diplomati på 17- og 1800-tallet. Her løftes konsulenes diplomatiske rolle fram i områder der De forente stater Norge og Sverige ikke hadde diplomatisk representasjon, slik som i Nordafrika og Kina. Del tre består av fem kapitler med tema omkring konsulene og velferden på 18- og 1900-tallet.

Første del innledes av bokens redaktører med en oversikt over det svenske konsulatvesenet fra 1650 til 1985. Her drøfter forfatterne hvordan konsulene hadde både økonomiske, politisk-diplomatiske og sosiale funksjoner som den svenske stats myndighetspersoner i utlandet og hvordan disse funksjonene varierte og utviklet seg historisk. For eksempel fikk svenske sjøfolk som ble solgt som slaver i Nordafrika hjelp av konsulene, men også sjømenn om bord på skip som ble kapret og havnet i krigshandlinger, ble hjulpet ut av sine vanskeligheter av stedets konsul. På 18- og 1900-tallet ble velferdsfunksjoner så som sykdomsbehandling og arveoppgjør viktigere. På slutten av 1800-tallet økte bruken av konsulene "som ett substitut för svenske och norsk kolonial expansion": Mens stormaktene ekspanderte militært og makt-politisk, utnevnte De forente riker Norge og Sverige konsulater i de deler av verden der de imperialistiske stormaktene ekspanderte (s. 25f).

Dette sporet bør nordiske historikere merke seg og forfølge ytterligere.

I første del skriver den nederlandske globalhistoriker Ferry de Goeyer om utviklingen fra 1600-tallet av konsulene fram til de ble et profesjonalisert korps med yrkesutdanning og lønn, som bidrog til den økonomiske vekst i det land de representerte. Ambassadør Lars Ekström gir glimt fra konsulenes hverdag på 1960-tallet, hvor assistanse til sjøfarten og sjømannen var en hovedsak. Arkivar Örjan Romefors ved Riksarkivet i Stockholm gir en svært verdifull oversikt over den administrative utvikling og den tilhørende arkivmessige organisering av konsulatvesenets historie. Den bør leses sakte og nøyaktig av alle historikere som har planer om å opprette manglene ved at konsulatrapportene hittil har vært så stemonderlig behandlet av deres forgjengere.

Andre del av boken dreier seg om sjøfart og diplomati på 17- og 1800-tallet med fokus på det lokale arbeidsfelt for konsulene. Her gir først doktorand Sofia Gustafsson en bred og meget spennende presentasjon av en konsul som var virksom i Portugal på slutten av 1700-tallet og dennes nettverk og arbeidsoppgaver til fordel for den svenske eksporten dit fram til den franske okkupasjonen under Napoleonkrigene i 1808 medførte at konsulen drog videre til Brasil, hvor han i realiteten fortsatte å virke for svenske interesser. Deretter følger Lund-historikeren Joachim Östlunds artikkel om de svenske konsulene i Alger og Tripolis i forbindelse med slavehandelen i Nordafrika i første halvdel av 1800-tallet. Tidligere beskikningssjef i Elfenbenkysten og Marokko, Peter Bruce, skriver om de svensk-danske forhandlingene med Marokko om avskaffelsen av den såkalte "fredsavgiften", altså bestikkelsene til barbareskstatene for å bli spart for oppbringelser og kapringer. En annen lundenser, Gustaf Fryksén følger en konsulfamilie i Tunisia i en hundreårsperiode mellom ca. 1780 og 1880. Den nevnte norske historikeren Ingrid Myrstad behandler det norsk-svenske konsulatvesenet i

Kina på 1800-tallet. Og økonomihistorikeren Jari Ojala ved Jyväskylä universitet i Finland drøfter det finske næringslivets konsulære representanter i utlandet på 1800-tallet.

I bokens siste del behandles konsulene på 1900-tallet, og vekten er her på velferdstjenesten for sjøfolkene. Universitetslektor Tomas Nilson ved Högskolan i Halmstad har funnet et storartet arkiv etter frelsesarmeoffiseren Laura Petri, som publiserte en rapport om sedenes forfall blant sjømenn i havnekarverene i Antwerpen, fra 1929, hvor de staute nordiske sjømenn "sløsa sin mannakraft på främmande skökor" (s. 227). Man kan vel si at moralens voktere hadde grunn til sin bekymring. En svensk offentlig utredning fra 1934 viser at 90 % av sykdomstilfellene blant de svenske sjømenn mellom 1927 og 1932 i Buenos Aires ble diagnostisert som veneriske sykdommer (s. 241). Og dette kunne nok ha vært diskutert mer omfattende. Nilson har naturligvis med i sine noter henvisninger til moderne maskulinitetsforskning (Mosse's begrep "countertype" er nevnt under hans diskusjon om hvordan sjømennene var motsatser til den idealtypiske mandighetsmodell på hjemmefronten i det 20. århundre), men en mangel ved hans artikkel er likevel at noe egentlig og synlig genusperspektiv mangler i en saksutredning som så åpenbart er "kjønnet". Blant annet burde Connells *Masculinities* vært nevnt for å vise hvor komplisert det er å klassifisere sjømennenes spektakulære landlovshedonisme som noe «naturlig» avvikende fra den borgerlige "normalere" mandigheten, slik Taube gjør i sine hyllester til det deilige sjømannslivet med landlov i Havana.

Boken avsluttes med fire artikler om henholdsvis konsulenes håndtering av forbrytelser på svenske fartøy – av Aryo Makk; Michael Kjörings bidrag om kirken og sjøfolkene; og Torbjörn Dalnäs om velferdstjenesten; og endelig om sjømenn som bosatte seg i Antwerpen og Genoa, forfattet av Lennart Johnsson. Også i denne siste delen av boken savner jeg et systematisk genusperspektiv på et materiale som

i utpreget grad handler om mannssamfunn i samme type splendid isolation fra hjemmelivets normtyranni, som vi finner på polarekspedisjonene, i nordiske bataljoner i Afghanistan og så videre der menn er stengt inne av og med andre menn i unntakssituasjoner uten annet enn den sosiale kontrollen de selv kan klare å utøve. På den annen side, kan man ikke forlange at "alt" skal være med i en pionerbok, men må nøye oss med å minne de som måtte bli inspirert av denne utmerkede artikkelsamlingen til å gripe materialet og supplere det med genusteori.

Artiklene er i det store og det hele velkrevne bidrag til historiefagets utvikling og for all del *ikke* teoriløse. Her er nettverksteori, økonomisk teori og institusjonell teori om transaksjonskostnader. Jeg er sikker på at boken også på det teoretiske nivået vil åpne opp for en større forståelse for studiet av konsulatets lange og mangslunne historie. Og at redaktørene forhåpentligvis vil følge opp sin pionerbok med nye konferanser og nye artikkelsamlinger. Boken lover godt for den nordiske forskningen om hvordan den nordiske regionen, som ofte blir framstilt som den unike fredsregionen, var integrert i den vestlige handelspanasjonismens historie og hvordan konsulatvesenet ikke bare i Norge i unionsstridighetenes tid, var politikk – både innenriks og utenriks – med andre midler.

Roald Berg

Dorothea E. von Mücke, *The Practices of the Enlightenment: Aesthetics, Authorship, and the Public*, Columbia Themes in Philosophy, Social Criticism, and the Arts (New York: Columbia University Press, 2015). 292 pp.

Det tematiska komplex av *estetik, författarskap och offentlighet* som Dorothea von Mücke, professor i tyska vid Columbia University i New

York, aktualiserar i sin bok om upplysningstidens praktiker är bekant. Det kan till och med sägas vara förväntat. Redan på inledningens första rader slår hon fast den tolkningsmatris som läsaren får följa genom bokens tre delar. Hon läser som så många andra före henne upplysningstidens föreställningar om estetik, författarskap och offentlighet utifrån den sedan länge etablerade idén att 1700-talets klassicistiska regelpoetik omkring sekelskiftet ersätts av en vurm för det fritt skapande geniet, som i sin tur resulterar i estetikens frigörelse från yttre ändamål.

Dessa idéer är som sagt väletablerade inom 1700-talsforskningen och har upprepats och omformulerats – men ytterst sällan ifrågasatts – av den oöverskådliga och ständigt ökande mängd forskning som behandlar perioden. De välkända grundprinciper som von Mücke formulerar och som hon finner i begreppen *estetik*, *författarskap* och *offentligheten* syftar på etableringen av tre viktiga diskursiva förändringar under 1700-talet. Tack vare Shaftesburys och Kants tankar om det intresselösa estetiska omdömet och geniet blir estetikens autonom, och ur tidens så kallade "print culture" växer den moderna föreställningen om författarskapet fram, vilket i sin tur ger upphov till en ny form av kritisk offentlighet.

Behållningen av boken – för redan här kan avslöjas att den är mycket läsvärd – ligger således inte i första hand i de övergripande slutsatserna utan är i stället en konsekvens av att bokens välbekanta tematik sätts i nya sammanhang. Goethes beskrivning av katedralen i Strassburg, Kants svar på frågan "Was ist Aufklärung?", Johann Arndts *Vom wahren Christentum* samt Johanna Petersens andliga självbiografi, samläses mot bakgrund av tidens religiösa (framför allt pietistiska) tankegångar som von Mücke menar påverkade framväxten av en autonom estetik, den moderna författarrollen och den nya offentligheten.

Även om studien inte radikalt ändrar bilden av 1700-talets diskursiva processer, till-

för von Mückes perspektivförskjutning något verkligt intressant. Bokens tre teman knyts samman av den tanke som Kant formulerade i sin ovan nämnda essä om upplysningen, nämligen den om behovet av människans befrielse från hennes självförvållade omyndighet. Von Mücke menar att ursprunget till denna tanke kan spåras tillbaka till det sena 1600-talets och det tidiga 1700-talets pietism. Hos upplysningsfilosofins religiösa tvilling får individens andliga erfarenhet och personliga relation till det gudomliga ersätta den lutherska upptagenheten vid skriften och den auktoritetstro som denna innebär.

I bokens inledande del, som behandlar estetikens ursprung och geniets födelse, är det pietismens kontemplativa praktik som står i centrum. Med utgångspunkt i Arndts ovan nämnda och ofta omtryckta pietistiska skrift om den sanna kristendomen, visar von Mücke att det slags upptagenhet vid det vardagliga och det triviala som präglar pietismen får den oväntade följden, att den möjliggör utvecklingen av idén om det intresselösa estetiska omdöme som först skulle formuleras av Shaftesbury och senare bli så centralt hos Kant. Denna kontemplation över det egentligen ointressanta, menar författaren, "served to form habits of cultivating a pure, pleasurable contemplation utterly different from the interested engagement with something agreeable, capable of satisfying the senses" (s. 5). Människans kontemplativa natur, som når sin renaste form hos geniet, hänger i sin tur samman med hennes fundamentala brist på instinkter, något som enligt von Mücke skiljer ut det estetiska från den teleologiska naturen.

När von Mücke i bokens andra del riktar uppmärksamhet mot författarskapet sker detta genom en omläsning av två paradigmatiska självbiografier, Rousseaus *Les Confessions* och Goethes *Dichtung und Wahrheit*. Även här bildar tidens pietistiska skrifter, i synnerhet rörelsens bekännelselitteratur, den bakgrund mot vilken Rousseaus och Goethes texter tolkas.

Hos en religiös författare som Johanna Petersen är det den individuella religiösa upplevelsen som utgör grunden för ett andligt uppvaknande som i sin tur uppmanade till efterbildning. I Rousseaus sekulära självbiografi ersätts den individuella andliga erfarenheten av en likaledes individuell men nu estetisk erfarenhet av naturen. Hans unicitet skapar en särskild relation mellan författaren och hans publik, både en verklig och en virtuell publik: "The authorial status he occupies cannot be taken up by just anybody among the general public of a print audience, or of the clients, discussing current events and the arts in publicly accessible cafés" (s. 137). Hos Goethe handlar det inte så mycket om att göra det individuella offentligt som att framställa "an intervention in an entire cultural domain" (s. 141), vilket sker genom en kritik av pietistisk världsfrånvändhet och genom direkt interaktion med publiken.

Bokens tredje och avslutande del undersöker framväxten av en kritisk offentlighet. Utifrån Benedict Andersons inflytelserika idé om föreställd gemenskap (*imagined community*) lyfter von Mücke fram tidiga föreställningar om en tysk nationalism. I 1700-talsjuristen och pietisten Carl von Mosers ögon var det en fråga om tolerans, men hos den samtida filosofen Thomas Abbt tog det sig uttryck i en önskan att vilja dö för fosterlandet. Herder å sin sida framhöll betydelsen av den samtida folkspråkliga kulturen vars ständigt cirkulerande tryckta skrifter kräver ett kritiskt medvetande, till skillnad från den auktoritet som präglar Bibelns fixerade språk. Hos Herder, liksom hos Lessing och Kant, är skillnaden mellan den verkliga publiken och den ideala viktig, och hos samtliga är den ideala, föreställda publiken avgörande för uppkomsten av en sant kritisk offentlighet, som först i och med den moderna tekniken för tryckning och spridning av texter och tillhörande läskunnighet kunde frigöra sig från auktoritära och föreskrivna tolkningar av texter, i synnerhet bibliska.

Trots bokens alla förtjänster – den konsekventa och uppslagsrika omkontextualiseringen och omläsningen av såväl välkända som mindre kända verk från upplysningstiden – finns en problematisk benägenhet hos författaren att ständigt retirera till redan väletablerade positioner. Von Mücke verkar på den här punkten vara mer angelägen om att ansluta sig till en vedertagen sanning om estetikens autonomisering under 1700-talet än att ta fasta på de slutsatser som ligger dolda i hennes resonemang. Ty de kopplingar författaren gör mellan estetik, religion, politik, moral och vetenskap pekar snarare på att den gängse historieskrivningen, som utnämner Shaftesbury och Kant till den estetiska autonomins skapare, inte alls är så självklar som den kan verka. Kanske mot hennes egen vilja sätter von Mückes läsningar ljuset på det komplexa diskursiva nätverk som knyter samman epokens tankar och som, tycks det mig, sist och slutligen motsäger idén om epoken som den estetiska autonomins födelse. Och det är väl bland annat alla dessa diskursiva förbindelser som gör 1700-talet till en så ovanligt spännande tid.

Mattias Pirholt

Gísli Pálsson, *Hans Jónatan, maðurinn sem stal sjálfum sér* (Reykjavík: Mál og menning, 2014). 267 pp. [Revised edition published in English by University of Chicago Press in September 2016 as *The Man Who Stole Himself: The Slave Odyssey of Hans Jonathan*.]

In this book, Gísli Pálsson, Professor of Anthropology at the University of Iceland, tells the story of Hans Jónatan, a slave from the Caribbean island of St Croix. The reader is swept along the journey of a small 'mulatto' boy on a sugar plantation, born in 1784, the son of an enslaved black mother and a unknown white father. While still only a child he

was sent as a slave to work for a wealthy family at a mansion in a bustling city in Denmark, but grows into the man who steals himself and eventually becomes a farmer in a small merchant village in the east of Iceland.

The book is well written and Pálsson's approach to the subject matter is interesting. A scarcity of written sources, as is the case here, poses a challenge when writing a biography. However, it is not just the account of an unusual life that is being told; rather, the focus is on placing the events of one man's curious life story in a wider context. The slave trade, the rise of the sugar barons, race, the economic setting, and the effects of legislation and cultural ethics are here not merely the backdrop to the story, but a key part of it. It is in fact one of the author's stated aims to work from the idea that the social and natural environment is no less an influential factor than the characteristics of an individual, and thus has its place as a significant part of the subject matter.

Although the life of Hans Jónatan is what holds the account together, the author is pressed to make the most of what the documentary evidence can allow for. In order to give the reader a better understanding of who he was and what his experiences could have been like, Pálsson resorts to conjecture. 'Maybe', 'in all likelihood', and 'perhaps' feature prominently in the descriptions that relate directly to the character of Hans Jónatan. There are suggestions as to what could have been going through his mind, what he might have seen or experienced. For instance, in describing the 18-year-old boy's arrival in Iceland, Pálsson talks about how the gloom gave way to anticipation and feelings Hans Jónatan would have associated with his childhood, playing on the beach back in St Croix. Although such images are well suited to creating empathy for the young man and his destiny, their portrayal is not based on solid ground.

The availability of sources on topics related to the general context has also influenced

the work, with a more thorough exploration of those aspects that are better documented. For example, Pálsson discusses the memoirs of Gyða Thorlacius, who lived in Iceland in the early nineteenth century and in her writings mentions meeting Hans Jónatan. Her account not only serves as documentary evidence of their meeting, but is also a contemporary source for life in Iceland. Occasionally these lead the story off at a tangent, veering a little too far off the main objective. The discussion of the 1905 Colonial Exhibition in Denmark seems to have little relevance, although the author makes an attempt to tie it into the story.

In addition to the documentary sources, Pálsson adds his own personal narrative from time to time. Thus the reader becomes aware of the journey the biographer took to visit sites relevant to the story in St Croix, Copenhagen, and Berufjörður in Iceland. He shares his experiences, offering descriptions of places, but also providing a link to the present day. His run-in with fellow guests at the local museum in St Croix gives a welcome opportunity to contemplate how successive generations have dealt with the heritage of slavery. These glimpses into the work of the historian could well have featured more prominently in the text, with the author taking greater ownership of his reflections on Hans Jónatan's experiences, feelings, and thoughts.

The book raises important questions regarding the ownership of human beings, human trafficking, and the impact of the slave trade. In an interesting twist to the story, the reader is urged to consider how each country's legal framework can condition a person's existence; how a court in a country where slavery had become illegal could conclude, as in the civil case brought by Hans Jónatan's owners, that a person was indeed the property of another. During the trial, his defence attorney pointed out that if his client had left home against the will of his owner, then he must have stolen himself from her. Hence the title of book, and perhaps the

premise on which the work is based—its most significant contribution.

The key merit of the book is not that it is a biography, but rather that it is a thought-provoking tale of the kind of society that the main character came into contact with in the late eighteenth and early nineteenth centuries. The biographical aspect should be seen merely as a tool to convey the story in an interesting way, to encourage the reader to consider some of the larger issues on a micro-historical level.

Anna Lís Rúnarsdóttir

Leif Runefelt, *Att basta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730-1830* (Lund: Nordic Academic Press, 2015). 368 pp.

Paula von Wachenfeldt & Klas Nyberg (eds.): *Det svenska begäret. Sekler av luxkonsumtion* (Stockholm: Carlssons Bokförlag, 2015). 315 pp.

Luksusforbrug er et varmt emne i både den nordiske og europæiske forskning i disse år. Vægtige enkeltstudier, antologier, museumsudstillinger, TV- og radioudsendelser og meget mere dertil ser dagens lys. Emnet taler til den almene historie- og samfundsinteresse, og inden for de forskellige historiske discipliner er der meget at byde på, som efterspørges både videnskabeligt og bredt. De to foreliggende bind, som her skal omtales, er en del af denne tendens, som vel blev født allerede i 1980'erne og fik et første kulturhistorisk *Opus Magnum* med engelske John Brewer og Roy Porters samlende antologi fra 1994 og et vægtigt økonomisk-historisk bidrag med hollandske Jan de Vries studier i den flittige revolution, for nu blot og helt utilstrækkeligt at nævne to indflydelsesrige titler. Meget vand er løbet i åen siden da, hvilket de to bøger, som her skal anmeldes, også er eksempler på.

Luksus som emne er både en del af den økonomiske historie, kunst- og kulturhistorien, og har en klar affinitet til den fornyede interesse – ny på universiteterne i hvert fald; på museerne er der nærmere tale om en nytænkning af en gammel sag – for den materielle kultur, for ting og sager, slet hen, for det, som forbruges, og som i nogle sammenhænge og tidsepoker er luksus, i andre de rene og skære nødvendigheder. På en finurlig måde betyder dette felt også en interesse for emner såsom kulturmøder, -indflydelser og -konflikter samt begreber og processer som cirkulation og flow, udveksling og mobilitet. Disse tanker ligger bag store dele af forskningsfeltets arbejder og har måske ligefrem til en vis grad erstattet tidligere årtiers stærke kulturhistoriske og -analytiske interesse i nationalitet, etnicitet og identitet. Det er en til tider måske ikkekerkendt virkning af denne interesseforandring, at de kulturhistoriske og -analytiske discipliner dermed også bringes tilbage til begreber og interesser, som var konstituerende i deres egen fagdisciplinære dannelse for et par hundrede år siden. Eller er det måske nærmere en refleksion af en nutid, som mange ofte opfatter som en stadig mindre verden, bundet sammen af handel, kommunikation, netværksdannelse, teknisk understøttet af infrastruktur og udvekslingskanaler, som cirkulerer viden, billeder, indtryk, nyheder og ting med en hidtil uset hastighed? Svaret er, tror jeg, et både-og. De foreliggende to bind giver deres bud på begyndelsen og udfoldelsen af den (i Europa) tidligste udgave af et sådant fluktuerende, moderne forbrugssamfund.

Hos Leif Runefelt handler det om at studere relationen mellem konsumtion og samfundsordenen, set i sammenhæng med den generelle samfundsforandring i Sverige 1730 til 1830 og, ikke mindst, Sveriges påvirkning af og fra den globale handel og det europæiske kolonievæsen, som Sverige – trods enkelte forsøg – ikke selv blev nogen stor spiller i. Men det betød jo ikke, at Sverige ikke importerede eksotiske varer; her fulgte landets

eliter og efterhånden brede befolkning jo med, ligesom det var tilfældet for andre europæiske lande. I udviklingen, her som der, spiller den tidlige industri og skabelsen af nye samfundsledende lag, dvs. borgerskabet, også en rolle. Vægten i Runefeldts analyser er dog ikke, som man måske umiddelbart skulle tro med dette oplæg, lagt på genstande og varer *per se*, men er idéhistorisk, diskursiv; det drejer sig om en analyse af forbrug og forbrugere, set gennem deres egne udsagn om, hvorledes de oplevede den tid og de (forbrugs)forandringer, som de var en del af. Metodisk er bogen altså bygget op på analyser af retorik i afsøgningen af diskursive felter, og nærmest udelukkende baseret på tekstanalyse. Runefeldt angiver selv en familiaritet til den tyske begrebshistorie, som er forbundet med Reinhard Kosellecks navn, og det kan man kun give ham ret i. Dog har Runefeldt lidt mere fornemmelse for materialitet, end ovenstående lader ane – og han måske selv helt vil stå ved? At det forholder sig sådan er, for mig at se, kun en styrke i bogen, men som også kunne have været udnyttet mere.

Att basta mot undergången er delt i to sektioner. Den første omhandler de egentlige diskurser, og der opregnes tre, nemlig det genkendelige, det bestandige og det kønslige, dvs. mand versus kvinde. Den anden sektion omhandler en række såkaldte processer, altså mere historiske end fastlåste, som diskurser som regel fremtræder som, hvilket er et grundproblem med diskursive analyser i et historisk felt, men som Runefeldt altså på denne vis forsøger at ophæve som problem. Processerne er fem, nemlig det iøjnefaldende forbrug, mode, socialitet, påvirkninger, moral og samfundssammenhæng. Jeg skal ikke i denne tværgående anmeldelse af to bøger gå nærmere ind på disse dele – læseren opfordres til selvstudier! – men dermed blot antyde, at Runefeldts studie er både grundigt og omfattende, og leder til en art konklusion i retning af at udpensle tre 'resultater' om (luksus)forbrug, idéhistorisk set. Konsumtion kan forstås som et forhand-

lingsværktøj i et standssamfund, hvor status til hver en tid kunne mistes og vindes; som et udtryk for den urbane kulturs fremvækst og styrke over for traditionelle aristokratiske og landlige eliter; som en refleksion af hverdagspolitik, som finder sted til hver en tid over de fleste emner i social omgang, hvilket følger af statusforhandlingerne. Og det kan jo være godt og sandt, jeg er faktisk ikke uenig, men jeg har alligevel en fornemmelse af, at en større grad af sans for det materielle og egentlig kulturhistorie i sin skandinaviske tradition – Runefeldt henviser såmænd flere gange til en etnologisk pionér som Börje Hanssen, selvom hans studier fra 1950'ernes *Österlen* kun anvendes i begrebsmæssig sammenhæng og ikke for sine dybtgående og omfangsrige materielle udredninger – kunne have givet en farvetone og dybde i studiet, som ikke helt nås. Man forbliver uden for konsumtionen, så at sige; den holdes ud i strakt arm og omhandles lærd og indsigtfuldt, det er ikke det, men også netop dét. Det svarer til det kosseleckske ideal – eller en kulturhistorie *a la* Johann Gustav Droysen – men gør også, at bogen til tider for min smag bliver vel fjern fra sit emne. Runefeldts understregninger af sin personlige rolle og valg i analyserne, som flere gange sker eksplicit i teksten, medfører også denne distance. Dette er ikke en fejl; det er et spørgsmål om smag og idealer i kulturhistorie som disciplin, hvor mange vægtninger og traditioner har til huse.

Tilbage står, at *Att basta mot undergången* er en læseværdig og indsigtfuld idéhistorie om det (luksus)forbrug, der om noget er et emblem for og et tegn på skabelsen af det nye, borgerlige og tidlig-moderne Sverige – og med affinitet til de fleste midt- og vesteuropæiske lande. Om man virkelig kan se begyndelsen på en svensk *Sonderweg* i kampen mellem stænderne og luksusforbruget, som Runefeldt argumenterer for med megen *elan* i kapitel otte, kan denne udenlandske og derfor for Sverige lidt fjerntstående anmelder ikke bedømme. Argumentet forekommer måske en anelse an-

strengt, men det føres med stor vægt og er helt sikkert vigtigt for en forfatter, som i selve sprogbruget i kapitlet faktisk til tider bliver helt lidenskabelig og i hvert fald vist ikke selv forekommer særlig overbevist om den liberale økonomis velsignelser, inklusive forestillingen om en demokratisk udbredelse af luksusvarer som en væsentlig, økonomisk motor. Læs selv og se, hvad De synes! Samlet set er det en solid og tankevækkende bog, og litteraturlisten er imponerende, Runefeldt er tydeligvis godt hjemme i området. Og så er bogen i sig selv pæn og med yderst velvalgte og smukt gengivne illustrationer, som hver og én er en fornøjelse. Hermed være anbefalet!

Det svenska begäret er ikke mindre smuk, men som antologi naturligvis af en anden støbning, end Runefeldts monografi, selvom han såmænd optræder som en af forfatterne i antologien. *Det svenska begäret* ligger mere inden for den gængse kultur-, kunst- og modehistoriske ramme af luksusstudier, end *Att basta mot undergångens idéhistorie*, og er en empirisk udfoldelse af det, man synes, man ved, efter et tiårs (eller deromkring) studier om luksus og mode som et dynamisk element i sin historiske, kulturelle og samfundsmæssige sammenhæng.

Indledningen er forbilledlig. Kort, klar og rammesættende af antologiens ønske om at yde et bidrag til den såkaldte forbrugsrevolutions historie, for nu at anvende Jan de Vries begreb, forklaret både begrebsligt og gennem et herligt og velvalgt eksempel, nemlig salonen i købmand Jürgen Christoffer Müllers hus på Skeppsbron nummer 2; altså en repræsentant for den nye, borgerlige luksusforbruger. Men bogen rækker kronologisk længere, end det 18. og tidlige 19. århundrede; faktisk føres vi op i Mellemkrigstiden og 1950'erne med de sidste artikler, som handler om film og det tilsyneladende misforhold mellem *haute couture* og svenske forestillinger om *folkhem*sbygget. Inden vi når så langt, er der artiklen om de tidlige-moderne luksusforordninger ved Marjatta Rahikainen og Kirsi Vainio-Korhonen, der afløses

af Håkan Jakobssons både morsomme og tankevækkende artikel om agentens rolle i svenske adelsmænds erhvervelse af europæisk luksus, *in casu* vogne og chalupper i Holland i det 17. århundrede. Den europæiske elegance omhandles også i Carolina Browns velskrevne artikel om det ypperste og fineste, nemlig kniplinger. Leif Runefeldt er repræsenteret med en glimrende artikel om indigo som både teknisk, økonomisk og moralsk problem – et emne jeg selv har skrevet om med samme resultater, så den kan jeg naturligvis lide, ligesom emnet naturligt optræder i hans egen monografi – og den ene af redaktørerne, Klas Nyberg, fører os igennem det berømte og berygtede mord på Grev Fersen d.y., set som en emblematiske episode i ændringen fra den gamle til det nye samfund, fra aristokratisk mode til borgerlig klædedragt, fra gammel luksus til ny overdådighed – ikke mindst væsentligheden af paraplyer.

Derefter træder vi med den anden af redaktørerne, Paula von Wachenfeldt, ind i det 19. århundrede med en gennemgang af blandingen af gammel adel og nye penge, samlertrang og nyrige symboler, set gennem det hallwyske palads i Stockholm. Helena Kåberg følger emnet trop med en tankevækkende artikel om kunstindustri og stormagasinerens rolle i udbredelsen af 'den billige luksus'. Det 20. århundrede omhandles gennem to artikler. Louise Wallenberg ser på repræsentationer i film af luksus og dens moralske sammenhæng i et mere og mere socialdemokratisk domineret Sverige, og antologien slutter, som nævnt, af med et bidrag fra Ulrika Berglund om modsætninger i Sveriges omgang med og billede af, hvad der er luksus, bl.a. set gennem Alva Myrdals eksempel, som på én og samme gang var socialdemokratisk politiker og international diplomatfrue med brug for Dior-kreationer. Lige her kunne det have været spændende at høre Runefeldts vurdering, givet hans eget argument om den svenske særvej ind i moderniteten, som omtalt ovenfor, men det havde naturligvis ligget udenfor antologiens ramme

og sigte og tanken optræder kun, fordi denne anmelder læser de to bøger på samme tid.

Som alle antologier er denne også lidt ujævn, bl.a. kan det undre, at der er så få henvisninger til studier i og fra resten af Norden, men samlet set er det en læseværdig, meget velskrevet og også velillustreret bog. Den lader sig læse som morskabslæsning, men man skal ikke tage fejl af det store kendskab til emnerne, som ligger bag. Også *Det svenska begäret* kan anbefales, både som gave til den mere almindeligt interesserede læser og til studiebrug.

I de senere årtier er der, ikke mindst i Frankrig, Storbritannien og til dels i Tyskland, udkommet vægtige studier og bidrag til det 18. århundredes forbrugs(revolutions) historie, og i den seneste dekade eller deromkring er emnet dukket op i det nordiske område også, således vi i dag har en grundig dækning af forholdene i både Finland, Norge, Danmark og med disse to anmeldte bind endnu tungere Sverige, ligesom den i 2014 udkomne antologi *Fashionable Encounters* dækkede hele det nordiske område, inklusive øerne i Nordatlanten. Måske det var på tide, vi satte os sammen og skrev en fælles nordisk antologi om luksusforbrugets historie og betydning? Ideen hermed givet videre.

Mikkel Vénborg Pedersen

Þórunn Sigurðardóttir, *Heiður og huggun: Erfiljóð, barnljóð og huggunarkvæði á 17. öld.* Stofnun Árna Magnússonar í íslenskumfræðum, Rit 91 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskumfræðum, 2015). 471 pp.

This sizeable volume is a detailed analysis of early modern Icelandic elegies, which have hitherto received very little attention. Most of the poems have not been edited and are for the most part preserved only in manuscripts. Þórunn Sigurðardóttir notes that she has been

able to locate no fewer than 156 such poems preserved in at least 164 manuscripts, but that more poems and manuscripts are sure to come to light.

Following a short preface, the author provides an introduction (chapter 1), in which she situates elegies within Icelandic literature, gives an overview of previous research on Icelandic elegies, explains the theoretical foundations of the book, and describes its organization. In chapters 2 and 3, she discusses the characteristic features of the literature produced by educated men in seventeenth-century Iceland and the terminology used by the poets, who composed verses about deceased friends and family members. Chapter 4 examines the idea of remembrance and consolation as it appears in funeral poems (*erfiljóð*) and funeral elegies (*barnljóð*) as well as the manner in which grief is expressed. In chapter 5, two poems, a funeral poem by Guðbrandur Jónsson (1641-1690) and a funeral elegy by Jón Eyjólfsson (ca. 1648-1718), are edited, analyzed, interpreted, and compared in order to illustrate the characteristic features of the two categories. Þórunn Sigurðardóttir points out that the main difference between the two types of poems is the narrative mode and the relationship of the poet to the person, who passed away. The funeral poems are typically narrated in the third person, and the topic is the life (origin, education, marriage, offspring) and virtues of the deceased person. The funeral elegies are always narrated in the third person and describe the poet's sorrow at the passing of a loved one. In chapter 6, the author examines what she calls *blendingar*, that is, poems that incorporate elements from both funeral poems and funeral elegies. She presents an edition and analysis of a poem by Ólafur Einarsson (1573-1651) to demonstrate that some poems cannot always be placed categorically within a specific subgenre of elegies. Chapter 7 focuses on the third category, consolation poems (*huggunarkvæði*), which, as the term sug-

gests, are directed towards the mourners of the deceased person with the poet expressing words of sympathy and compassion. The topic is invariably the virtues and qualities of the person, who has passed away. As an example of consolation poems, Þórunn Sigurðardóttir presents an edition of a poem by Jón Magnússon (1601-1675). Chapters 8-10 are devoted to three case studies. The first focuses on the various poets' obligations towards their superiors and patrons. The second demonstrates how an emphasis on the wealth and power of the respective poet's family is reflected in the poems. The third treats poets who exclusively composed poems about close family members, especially young children, who have died. In chapter 11, the social environment of the poets and the people about whom elegies were composed are examined. The examination includes also a discussion of the origin and preservation of the poems. Chapter 12 is an overview of the main conclusions to be drawn from the study. An appendix provides a catalogue of the preserved elegies from the seventeenth century with details about the name of the deceased person, the name of the poet, the incipit of the poem, its category, the number of stanzas, and the manuscript(s) in which the poem is preserved. Another appendix presents extracts from the author's edition

of *Hugvekjur Gerbards*, more specifically the 43rd and the 44th discourse: "the daily contemplation of death" and "consolation for those who lose their loved ones." Abstracts in Icelandic and English, a list of manuscripts cited, and a bibliography round off the volume.

This brief résumé of *Heiður og huggun: Erfiljóð, harmljóð og huggunarkvæði á 17. öld* does not do the book full justice, for much of the work's strength lies in the observation of details in the poems, in the life of the people who composed them, and in the environment in which they were produced. Much work and many years have been invested in the study, and the fruits of Þórunn Sigurðardóttir's labors are in evidence throughout the volume, which reveals deep and mature learning and compelling arguments based on solid marshaling of evidence.

The book is written in an engaging style, and the material is well organized. The work is authoritative, and the scholarship is original and sound. It is wonderful that such a very capable scholar has turned to Icelandic eulogies. With *Heiður og huggun: Erfiljóð, harmljóð og huggunarkvæði á 17. öld*, Þórunn Sigurðardóttir has filled a significant gap in the study of Icelandic literature.

Kirsten Wolf

ANNE MARGRETE FISKVIK (b. 1964) is a professor at the Department of Musicology, Programme for Dance Studies, NTNU, Trondheim. Previously a professional dancer and choreographer, she now pursuing an academic career. Her main research areas are dance and music history, with a special interest in Norwegian theatre dance and itinerant practices of the eighteenth and nineteenth centuries. Fiskvik is a member of the research project 'Performing Arts between Dilettantism and Professionalism' (pArts). Her recent publications include 'La Famille Dansant: Investigating the Family Structure and Repertory of the Johannesénske Balletselskab', *Nordic Theatre Studies*, 27/2 (2015); 'Working in Nordic Dance Venues', in Karen Vedel and Petri Hoppu (eds.), *Nordic Dance Spaces: Practicing and Imagining a Region* (Farnham: Ashgate, 2014); and 'Halling as a Tool for Nationalist Strategies', in Sherill Dodds and Susan Cook (eds.), *Bodies of Sound: Studies across Popular Music and Dance* (Farnham: Ashgate, 2013).

SIMONA ZETTERBERG GJERLEVSEN (b. 1988) is a postgraduate research student at Aarhus University, Denmark, and has an MA in Scandinavian Language and Literature. She has published articles on fictionality and the eighteenth century novel in national and international journals, among the most recent 'A Novel History of Fictionality' in *Narrative*

(2016), 'Johannes Ewald i romanhistorien: En omdatering og revurdering af *Herr Panthakaks Historie*' in *Passage* (2016), and 'Forordets betydning for etableringen af den danske roman' in *Nordica* (2015). She has given papers at a number of conferences, including ISECS's and the ISSN's International Conference on Narrative (ISSN).

SOFIA MARIA GUSTAFSSON (b. 1975) gained her PhD from the University of Helsinki in 2015 with the thesis *Leverantörer och profitörer: Olika geografiska områdens och sociala grupper handlar med fästningsbygget Sveaborg under den första byggnadsperioden 1748–1756* ('Suppliers and profiteers: Trade with the fortress of Sveaborg during the first phase of construction, 1748–1756, by different geographical areas and social groups'). From 2010 to 2013, she worked on the project 'Connections, associations, and innovations: The case of the sea fortress Sveaborg, its foundation, socio-economic impact and innovative role, c.1730–1809', funded by the Academy of Finland. Her primary research interests are the economic and social aspects of daily life in eighteenth-century Helsinki. email: sofia_maria_gustafsson@hotmail.com.

MÁR JÓNSSON (b. 1959) is professor of History at the University of Iceland in Reykjavík. He has written on the late medieval and early modern history of Iceland in a Nordic and

European context. In 2012 he published a biography of Árni Magnússon, collector of medieval manuscripts: *Arnas Magnæus Philologus (1663–1730)* (Odense, 2012). His most recent publications are editions of Icelandic probate records from the eighteenth and nineteenth centuries. E-mail: marj@hi.is

Other Contributors

Professor Roald Berg, Stavanger;
Professor Emeritus Sven Björkman, Sigtuna;
PhD Gunnar Ellingsen, Bergen;
PhD Candidate Juha-Matti Granqvist, Helsinki;
PhD Ulla Ijäs, Helsinki;
Professor Johanna Ilmakunnas, Turku;
PhD Eva Krause Jørgensen, Aarhus;
PhD Magnus Linnarsson, Stockholm;

Associate Professor Mattias Pirholt, Uppsala/Södertörn;
PhD Anna Lísá Rúnarsdóttir, Reykjavik;
Cand. Phil Vera Sundin, Uppsala;
PhD Anders Toftgaard, Copenhagen;
Professor Eva Helen Ulvros, Lund;
Professor Frode Ulvund, Bergen;
PhD Candidate Eyvind Urkedal York, Bergen;
PhD and Dr.phil. Mikkel Venborg Pedersen, Copenhagen;
Professor Kirsten Wolf, Madison.

Erratum

In *Sjuttonhundratal* Vol. 12, 2015, p. 317, Merethe Roos is wrongly affiliated to Østfold University College. The correct institutional affiliation of this author, as of 2015, was Telemark University College.

Call for Papers

The Eighteenth Century: Past and Present

Nordic conference in eighteenth-century studies, Uppsala 12–14 October 2017

In October 2017 the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies will host the second Nordic conference in eighteenth-century studies. It will be held in Uppsala and is expected to attract between 80 and 100 participants from a wide range of disciplines within the Humanities. We now invite all who may be interested to submit proposals for posters, individual presentations, thematic sessions and panel discussions no later than 1 March, 2017.

The Society welcomes all topics relevant to eighteenth-century studies, but we especially want to encourage proposals that relate to the conference theme (see below), that have a markedly Nordic dimension and/or that deal with digitisation and digital access to primary sources and scholarship. To some extent we consider the Nordic and the digital as related, since one of the aims of the conference is to facilitate an exchange of information and experience between scholars from different Nordic countries about the issues raised by the impact of digital technology on eighteenth-century studies.

Conference theme: “The eighteenth century: past and present”

The overall theme of the conference is “The eighteenth century: past and present” (“1700-talet – då och nu”), a formula that points to several different but related aspects. First, one aim is to highlight what “the eighteenth century” as a concept, historical period and unit of analysis has meant and how it has been understood at various points in time in each of the Nordic countries up until today, outside as well as within academia. Second, it refers to how we as scholars of this period today understand its significance and characteristics both on a synthesising level and in more specialised, detailed analyses of key processes, structures and actors. Finally, “past and present” evokes the more or less direct parallels that we may (or may not) detect between the eighteenth century and our own time; one such parallel may be the impact of rapid developments in technology and media on the conditions of public discourse and social communication as well as issues of freedom of speech, tolerance and copyright.

Submission of abstracts

Proposals should be sent via email to ncecs17@1700-tal.se by 1 March, 2017, either as plain text in the message itself (preferred) or as a PDF attachment. Abstracts should be in English or a Scandinavian language, include a topic title, describe the proposed contribution in no more than 250 words and state the name, email address and, if applicable, affiliation (department and organisation) of a contact person. For contributions involving more than one person it may be an advantage, but is not required, to provide names, affiliations and topic titles for all of the participants.

What happens next?

Notices of acceptance or rejection will be sent out around 15 April, 2017. In putting together the programme our goal is to be as inclusive as possible, but to the extent that a selection is necessary it will be based on an overall assessment of quality and relevance as well as considerations of representation and diversity in various respects. Those whose proposals have been accepted will be asked to confirm their participation and, when relevant, submit the names of other participants in thematic sessions and panels by 15 May, 2017. A preliminary version of the full conference programme will be circulated in late June 2017.

The Society intends to publish a selection of conference contributions in the Nordic yearbook *Sjuttonbundratat* for 2018. More details about this will be provided later.

The conference website can be found at www.1700-tal.se/ncecs17. For any questions that remain, please send an email to ncecs17@1700-tal.se.

Sjuttonhundratat: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies är en tvärvetenskaplig flerspråkig årsbok som utges av det svenska Sällskapet för 1700-talsstudier i samarbete med Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier, Norsk selskap for 1700-tallsstudier, Dansk selskab for 1700-talsstudier och Félag um átjándu aldar fræði. Sjuttonhundratat välkomnar bidrag rörande alla aspekter av 1700-talet skrivna på skandinaviska språk eller på engelska, franska och tyska. Alla uppsatser granskas av minst två från redaktionen fristående ämnesexperter.

Utförliga manuskriptanvisningar finns på det svenska sällskapets hemsida. Franska bidrag utformas i enlighet med Voltaire Foundations mall. För ytterligare information kontakta någon av redaktörerna.

Sjuttonhundratat: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies is a multidisciplinary and multilingual yearbook published by the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies in cooperation with the Finnish, Norwegian, Danish, and Icelandic societies for eighteenth-century studies. Sjuttonhundratat welcomes contributions on all aspects of the eighteenth century written in the Scandinavian languages or in English, French, or German. All submitted manuscripts will be reviewed by at least two specialist referees independently of the editorial board.

Detailed guidelines for authors can be found on the website of the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies. In the case of contributions in French, the style guidelines of the Voltaire Foundation are used as a model. For further information on technical matters kindly contact one of the editors.

www.1700-tal.se

www.helsinki.fi/historia/1700/index.htm

<http://1700-tallet.no>

www.dsf1700.dk

<http://fraedi.is/18.oldin>